

TARTALOM

Historiográfia

- Anne Patterson Rodda: Genealógia és mikrotörténelem
(*Szijártó M. István*) 3

Fejezetek Közép-, Kelet-és Délkelet-Európa történetéből

- I. A. Pronyenko – V. V. Mojzsec – E. M. Gomoljak: A nagyszőlősi
és a királyházi várak kutatásának 2007/2011-es eredményei
(*Székely Gusztáv*) 7
- Frank N. Schubert: A magyar határvidék a Habsburg Birodalomtól
az Európai Unióig (*Vida István Kornél*) 13
- Dejan Djokić – James Ker-Lindsay (szerk.): Jugoszlávia története
új megközelítésben (*Vukman Péter*) 17
- A. N. Medusevszkij A konzervatív politikai romantika bírálatához
a posztszovjet Oroszországban (*Kurunczi Jenő*) 29

Ókor

- Núria Rodríguez i Corcoll: Papság és kultuszok a későkori
Közép-Egyiptomban (*Szántó Zsuzsanna*) 35
- F. Humer – G. Kremer (szerk.): Istenek és emberek Carnuntumban
(*Gesztelyi Tamás*) 44
- Andrew R. Dyck (szerk.): Az apagyilkosság tényállása a római jogban
(*Nótári Tamás*) 47
- Brian Campbell: Róma és a folyamok (*Grüll Tibor*) 54
- Branka Migotti (szerk.): A horvátországi Pannónia-kutatás
új eredményei (*Magyar Zsolt*) 59

Középkor

- Miriam Hlavačková: Egy középkori diplomata karriertörténete
(*Novák Ádám*) 64
- Stephen A. Mitchell: Boszorkányság és mágia a középkori Északon
(*Katona Csete*) 67

Kora újkor

- Cesare Cuttica – Glenn Burgess (szerk.): Monarchizmus és abszolutizmus a kora újkori Európában (*Sashalmi Endre*) 72
- Cesare Cuttica: Sir Robert Filmer (1588–1653) és a patrióta uralkodó. Patriarchalizmus a tizenhetedik századi politikai gondolkodásban (*Sashalmi Endre*) 78
- Bernard Cottret: Hugennották Angliában, 1550–1700 (*Fodor Mihályné*) 83

Újkor

- Szvetla Janeva: A bolgár adóbérlők (csorbadzsik) szerepének újraértékelése a bolgár szakirodalomban (*Demeter Gábor*) 92

Jelenkor

- Nicola Labanca: Háború az „olasz” Líbiáért (*Kun Tibor*) 100
- Eiko Maruko Siniawer: Tönkrement liberalizmus. Diskurzusok a politikai erőszakról a két világháború közötti Japánban (*Tóth Tamás*) 106
- Paul Preston: A spanyol Holocaust (*Anderle Ádám*) 110
- Gustavo Corni: Göring-portré olasz írónnal (*Madarász Imre*) 115
- Dimitrij Khazanov – Alexander Medved: MIG–3-as ászok a második világháborúban (*Novák Zoltán*) 118
- Donna Jean Murch: A városnak élni. Oktatás, migráció és a Fekete Párduc Párt felemelkedése a kaliforniai Oaklandben (*Boros Gábor*) 123

HISTORIOGRÁFIA

Genealógia és mikrotörténelem

Amikor pár évvel ezelőtt az Eötvös Loránd Tudományegyetemen a bolognai képzés keretében megindult a történelem tanári MA-képzés részeként a mikrotörténelem rendszeres oktatása, nem értettem, miért éppen a *Családtörténet, genealógia, heraldika* című tantárggyal egyesítve kaptak egy közös kurzust. Miután elolvastam *Anne Patterson Rodda* ír-amerikai genealógus könyvét, már érteni vélem.

A szerző évtizedek óta foglalkozik genealógiával és családkutatással. A D. Litt. (*Doctor of Letters*) fokozatot, „ír tanulmányok” tudományágban, a Drew Universityn (Madison, New Jersey) szerezte meg. (Ez általában a PhD-fokozatnál magasabb, a publikációk alapján megítélt tudományos fokozatot jelent, de az Egyesült Államokban bizonyos egyetemeken – így a Drew Universityn is – meg lehet szerezni szervezett képzés keretében, hasonlóan a PhD-fokozathoz.) Anne Patterson Rodda érdeklődésének homlokterében saját és megbízói írországi őseinek kutatása áll. Tekintettel arra, hogy az Egyesült Államok lakosságának jelentős része ír bevándorlók leszármazottja, ez a téma amatőr történészek tízezrei kutatásának tárgyát is képezi. Mivel pedig általában az őskutatás és a családtörténet jelenti a legszélesebb kapcsolódási felületet a múlt iránt intenzíven érdeklődő emberek (a professzionális történetírás és/vagy a történelmi ismeretterjesztés potenciális olvasói) és a történelem mint intézményesült diskurzus között, érdemes különös figyelmet fordítanunk arra, hogy a genealógusok milyen történeti irányzatokat látnak ígéretesnek saját tudományáguk fejlődése szempontjából.

Miután a szerző *John Tosh* munkáját¹ követve vázlatosan felrajzolja a történeti diskurzus fejlődésének folyamatát Leopold Ranke első munkájától a politikatörténet, a gazdaság- és társadalomtörténet és a kultúrtörténet lépcsőfokain át a jelenig, rámutat arra, hogy a helytörténet (ahogyan azt például általában a helytörténet, és különösen az ír helytörténet vonatkozásában

1. John Tosh: *The Pursuit of History*. London, 2002.

Myrtle Hill és Raymond Gillespie javasolja²⁾) nem igazán jelent választ a családkutató kérdéseire. Rodda amerikai professzora, Christine Kinealy javaslatára fordult segítségért a mikrotörténelem módszertanához.³⁾

A mikrotörténelem jól körülhatárolható kisebb egység – legtöbbször egyetlen esemény, illetve „egy falu közössége, néhány család vagy akár egy egyén”⁴⁾ – intenzív történeti vizsgálatát jelenti: a történész szinte mikroszkóppal vizsgálja tárgyát. A mikrotörténelem azonban nagyobb célt tűz maga elé, mint egy pusztán esettanulmány: a mikrotörténész mindig valamely „nagy történelmi kérdésre” keresi a választ a mikrovizsgálat révén. A mikrotörténelem harmadik jellemzője, hogy a múltbéli embereket nem a mélyben működő nagy történelmi erők bábjaiként ábrázolja, hanem tudatos cselekvőknek tekinti őket. Az olasz *microstoria* és német, francia vagy angolszász követőinek munkássága már két évtizede ismert a magyar olvasóközönség előtt, különösen legnevesebb képviselője, Carlo Ginzburg munkáinak köszönhetően,⁵⁾ valamint az idővel három különböző könyvkiadó gondozásában megjelent *Mikrotörténelem* sorozatnak. Ezek közt a kontinuitást Klaniczay Gábor sorozatszerkesztői munkája jelenti.⁶⁾

Anne Patterson Rodda a kérdés szakirodalmából merítve felvillantja a mikrotörténelem lehetséges értelmezéseit, majd leteszi a garast Sigurður Gylfi Magnússon izlandi történésznek a történelem szingularizációjáról szóló elmélete mellett,⁷⁾ amely élesen elutasítja a mikrotörténelem fent olvasható definíciójának második (az eredeti olasz változatban kulcsfontosságú) elemét, a „nagy történelmi kérdés” megválaszolására való törekvését.

2, Myrtle Hill – Raymond Gillespie: *Doing Irish Local History: Pursuit and Practice*. Belfast, 1998.

3. Anne Patterson Rodda: *Trespassers in Time. Genealogists and Microhistorians*. Hely nélkül, 2012. 43.

4. Carlo Ginzburg – Carlo Poni: „The Name and the Game: Unequal Exchange and the Historiographic Marketplace”, in: Edward Muir – Guido Ruggiero (szerk.): *Microhistory and the Lost Peoples of Europe*. Baltimore – London, 1991. 3.

5. Legismertebb munkája: Carlo Ginzburg: *A sajt és a kukacok. Egy 16. századi molnár világképe*. Budapest, 1991. (Második kiadása: Budapest, 2011.)

6. 1988-tól 1993-ig hat magyar szerző által írt munkát jelentetett meg a Magvető Kiadó *Mikrotörténelem* sorozata, 1999 és 2002 között az *Osiris Mikrotörténelem* öt kötetéből három volt fordítás, köztük Giovanni Levi és Natalie Zemon Davis klasszikusaié (Giovanni Levi: *Egy falusi ördögűző és a hatalom*. Budapest, 2001.; Natalie Zemon Davis: *Martin Guerre visszatérése*. Budapest, 1999.), végül a L'Harmattan Kiadó sorozatában 2007–2012 között négy kötet jelent meg.

7. Sigurður Gylfi Magnússon: The Singularization of History: Social History and Microhistory within the Postmodern State of Knowledge. *Journal of Social History* 36 (2003) 701–735. Ismertetését lásd: Szijártó M. István: A történelem szingularizációja. *Klíó* 19 (2010) 4. szám, 8–16.

Magnússon szerint így a mikrotörténelem a metanarratívák fogságába esik – ehelyett a forrásokból kibontható (mikro-)történelem egyediségét kellene hangsúlyoznia. Rodda is úgy véli, hogy „A genealógusokat nem befolyásolhatják a metanarratívák, ha egy család vagy egyén igazi történetét akarják megismerni. Egyedi, személyes történeteket keresünk, és az azon helyekről szóló történeti beszámolók, ahol őseink éltek, általánosításokba vagy téves feltételezésekbe sodorhatnak minket.”⁸

Találkozása a mikrotörténelem elméletével módosított Rodda eredeti szándékán. Kezdetben az volt a célja, hogy elhelyezi a genealógiát a történeti diskurzus fejlődésében, de arra jutott végül, hogy ehelyett – *Sigurður Gylfi* Magnússon szingularizációs elmélete értelmében – minden egyes családtörténetet mikrotörténelemként kell értelmezni.⁹ Rodda szerint nemcsak hogy a mikrotörténelem adhat irányt a jövőben a genealógiának, hanem a kettő szoros összefonódását látja: „Arra a megállapításra jutottam, hogy a komoly családtörténészek, legyenek akár hivatásosok, akár amatőrök, mindig is mikrotörténelmet műveltek, akár tudtak erről, akár nem. A genealógia iránt az utóbbi időben megnyilvánuló intenzív érdeklődés a mikrotörténelem új aspektusát jelezheti, ami mindkét módszertan további fejlődését eredményezheti. A mikrotörténelem mint specializáció fejlődése nagyjából akkor vette kezdetét, amikor a genealógia népszerű időtöltéssé vált.” Rodda e két párhuzamosan fejlődő megközelítésmód „szép barátságát” prognosztizálja.¹⁰

Könyvének második részében három esettanulmánnyal szolgál, mellyel illusztrálni kívánja a mikrotörténelem módszertanának alkalmazási lehetőségeit a családtörténeti kutatásokon belül. (Amivel némileg ellentmond önmagának, hogy a komoly genealógusok mindig is mikrotörténelmet műveltek.) Először a XIX. század első felének ír függetlenségi mozgalmának politikatörténeti vonatkozásai domborodnak ki a Wilson és a Bennett család történetéről előkerülő adatok kapcsán, majd a XIX. század második felének és a XX. század elejének gazdaságtörténetét (főleg a földbirtoklás kérdéseit) ismerhetjük meg jobban a szerző saját nyugat-írországi őseinek történetén keresztül, míg az utolsó fejezetben a társadalomtörténeti vonatkozásokra kerül a hangsúly a XIX. századi nyugat-írországi falusi iparosok, kézművesek történetében. Mivel a családtörténeti kutatások az élettörténetek végtelen sokféleségét mutatják, Anne Patterson Rodda a mikrotörténelmi megközelítésmódban mint az ezen sokféleségtől túlságosan eltávolodó

8. Rodda 2012: 63.

9. Rodda 2012: 66.

10. Rodda 2012: 44.

makrotörténelemmel való szakítás lehetőségét látja. Ebben az értelmezésben a mikrotörténelem a helyi viszonyokra és sajátosságokra való összpontosítást, a helyi források teljes körű kiaknázását jelenti.¹¹

Az embereket érdeklik a saját őseik, kíváncsiak életük specifikus részleteire. De nemcsak saját felmenőink, hanem általában a múltban élt emberek felé is nagy érdeklődéssel fordulunk, legyenek ezek királyok, hadvezérek vagy hétköznapi emberek. A mikrotörténelmi munkák képesek közelebb hozni őket az olvasókhoz, a múltbeli élet tapasztalatát az egyén szintjén megragadva. De az érdekességen, a hangsúlyos valódiságon és az élményszerűsége túlmenően a mikrotörténelem az intenzív vizsgálat tárgyává tett események, egyének vagy kis közösségek kutatásával, ezek komplexitására, szerteágazóságára építve képes általános következtetéseket is eljuttatni. Végül – a történelem szingularizációját állító kiindulópontjával némileg szembe fordulva – kutatásának kifutását Rodda is abban látja, hogy „Kiterjeszthetjük a család történetét [...] ha még mélyebb vizsgálódásokra törekszünk; több nemzedéken keresztül végigkísérhetjük a mindennapi élet valamely vonatkozását, a szomszédos családokból mikrokozmoszt formálhatunk, létrehozva a család mint a közösség részének a képét.”¹² A XIX. századi ír családtörténetekből az olvasó számára, aki nem saját őseit keresi a szövegben, tényleg egy társadalom története bontakozik ki olyan – én továbbra is így látom – „nagy történelmi kérdésekre” adott válaszokkal, hogy például miként reagált az ír társadalom a nagy éhínségre. Így lehet a genealógiából akár mikrotörténelem is.

Anne Patterson Rodda: Trespassers in Time. Genealogists and Microhistorians. (Genealógia és mikrotörténelem) H. n. A szerző kiadása, 2012. 193 o.

Szijártó M. István

11. Rodda 2012: 183–184.

12. Rodda 2012: 183.

FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET- EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

A nagyszőlősi és királyházi várak kutatásának 2007/2011-es eredményei

Kárpátalja területén hosszú évtizedeken keresztül csak elvétve folytattak várásatásokat. A 2007-es évtől kezdve az Ungvári Nemzeti Egyetem régészeti osztályának munkatársai ásátásokat kezdtek több vár területén. Ezek közül a nagyszőlősi és királyházi várak 2007. és 2011. év folyamán végzett kutatásának publikált eredményeit kívánjuk bemutatni.

A Felső-Tisza-vidék várai kulcsfontosságú emlékek a regionális történelem egyik kevésbé ismert korszakából, a középkorból. Törvényszerű, hogy éppen ezekkel a várakkal kapcsolatos jó néhány legenda, valamint írott forrás, amelyeknek az elemzése a régészeti adatokkal kiegészítve lehetőséget ad a történelmi múltjuk rekonstruálására.

A Felső-Tisza-vidék északkeleti régiójában található várakról ez idáig nagyon keveset tudtunk. Rendszeres ásátások csak a nevickei várban zajlanak, ahol 1991 óta állandó feltárások folynak *Olekszandr Vasziljovics Dzembasz* vezetésével.¹ A szerednyei, ungvári és munkácsi várakban eddig csak szondázó ásátásokat végeztek. Az Ungvári Nemzeti Egyetem régészeti osztályának munkatársai a 2007-es évben megkezdték az egymástól 10 km-re fekvő szőlősi és királyházi várak hiánypótlónak tekinthető régészeti feltárását.

A nagyszőlősi vár (Kankó vár) a hasonló nevű város keleti peremén található, a Feketehegy lábánál. Az erődítmény négyzet alakú és a sarokbástyás várak kategóriájába tartozik. A váron kívül az épületegyüttes részét képezi egy kápolna, valamint egy templom is. A vár régészeti feltárásának során három kutatóárok (2x3 m) készült annak területén, illetve egy (2x2,5 méteres) a kápolnában. Az első kutatóárok az északnyugati fal belső oldalán

1. Dzembasz O. V.: Előzetes jelentések a nevickei vár feltárásáról. In.: A Nyíregyházi Jósza András Múzeum évkönyve. Nyíregyháza, 1999. 267–312. o. Дзембас О.: Хронологічні горизонти пам'ятки Невицький замок In.: Закарпатський краєзнавчий музей. Науковий збірник. Ужгород, 2004. – Вип. VI. 180–190. с. Дзембас О.: Стан археологічного дослідження пам'ятки архітектури національного значення «невицький замок». In.: Закарпатський краєзнавчий музей. Науковий збірник. Ужгород, 2012. – Вип. XII. 41–70. с.

húzódik. A feltárás során a következő rétegek váltak ismerté: A felső 0,2 m vastag, jelentősen összepréselt szürke agyag, mely alatt barna földréteg húzódott (0,2–0,4 m). Ezt követte a 0,2 m-es sárga murvás réteg, mit ismét egy agyagos réteg váltott fel. Az árok délkeleti falánál 0,7 m mélységben kötörmelék került elő. Ez alatt helyezkedett el egy sötétszürke földréteg 0,7–1,1 m mélységben, amit egy sárga színű agyagréteg vált. Az agyag alatt sziklás felszín húzódik, ezen a szikla talapzaton állnak a várfalak alapjai.

Az első kutatóárok régészeti leletei arról tanúskodnak, hogy a vár területe már a késő bronzkorban is lakott volt. A legalsó agyagrétegből előkerült tűzhelymaradvány és a körülötte elhelyezkedő „tapasztott” kerámiatörmelék a késő bronzkori sztánfalvi kultúrához tartozik (i. e. XIV–XII század). A vár XIII. század végi építését követően rövid idővel később falát lerombolják, amit a feljebb (0,7 m) található kötörmelékes réteg bizonyít. A szintén ebből a rétegből előkerült kerámia töredékek vizsgálatából kiderült, hogy készítésük és használatuk ideje a XV–XVI. századra tehető. Ez azt bizonyítja, hogy a vár falának első lerombolása valamikor a XVI. században következett be. A várat pusztulás után ismét újjáépítik, melyet megelőzően kiegyenlítik területének térszinkülönbségeit. Feltehetően ekkor keletkezett az ásatás során feltárt sárga murvás réteg. Ebből a rétegből került elő egy patkó, szögek, és két kerámia töredék. Mindez arról tanúskodik, hogy az újjáépítést követően ismét pezsgő élet volt a várban.

A második számú kutatóárok a várudvar központi területén található egykori főépületen belül, az északi bástya szomszédságában készült. A feltárás során ugyanazok a metszési rétegek rajzolódtak ki, mint az elsőnél. A legalsó rétegből szintén késő bronzkori kerámiatöredékek bukkantak elő, míg a középkori leletek közül megemlítendőek néhány kerámia kancsó darabjai (XV. század), valamint vasszögek.

A harmadik kutatóárok az első számútól 14 méterre, a délkeleti irányban található várfal mellett készült. A rétegtani kép szintén megegyezik az első ároknál megadottal. Az alsó rétegben a sztánfalvi kultúrához tartozó kerámiatöredékek, a felső rétegekből középkori kerámiadarabok kerültek elő.

A negyedik számú kutatóárkot a már említett helyen, a vártól 30 m-re északnyugati irányban elhelyezkedő kápolna területén ásták. A feltárás során kirajzolódó legfelső réteg (0–1 m) nem tartalmazott értékelhető régészeti leleteket. Az alatta elhelyezkedő rétegből (1–2,9 m) nagy andezit kötömbök és vakolatmaradványok kerültek elő. Ez alatt húzódott a legalsó humuszos-agyagos réteg, melyből néhány kerámiadarab került elő. A kerámiaedény töredékek vizsgálata során megállapítást nyert, hogy azok készítése a XIII–XIV. századra tehető. Hasonló kerámia leletek a mai Kelet-Szlovákia terü-

letén ismertek. A szentély feltehetően egy korábban részlegesen lerombolt torony helyére épült. A bástya lerombolása során keletkezett törmelékét a későbbi szentély építésére és a belső szintér feltöltésre használták fel.

A régészeti feltárás eredményeként megállapítható, hogy a vár területe már az i.e. XIV–XII. század folyamán lakott volt. A bronzkori telep még semmilyen erősítéssel nem rendelkezett. A vár és a mellette egykoron létezett különálló őrtorony a XIII–XIV. században jött létre. Falainak átépítésére a XVI. században került sor, pusztulásának pontos időpontjára a régészeti leletek nem adnak választ.

A királyházi vár (Nyalábvár) a hasonló nevű település mellett helyezkedik el egy magas domb csúcsán. A vár trapéz alakú, az udvar közepén egy kúttal. A vártól 30 méterre délkeleti irányban egy háromszög alakú őrtorony áll (mérete 10,15 x 9,65 méter), mely a várba vezető utat ellenőrízti. A vár első írásos említése 1279-ből való.² Területén ez idáig nem folytattak régészeti feltárást. A jelen ásatás során két kutatóárok készült egyenként 3 x 2 méter átmérőjűek. Az első számú kutatóárok a vár területén, annak DK falánál, míg a másik a váron kívül, az úton lévő mélyedésben van.

Az első kutatóárokból a következő rétegek váltak ismertek: a felső réteg 0–0,7 méter vastagságú, színe sötétszürke, melyből jelentős mennyiségű csont és kerámialelet került elő. A kerámiák között egyedi lelet egy középkori pohár darabja, melyhez hasonlótt eddig nem találtak a vidéken. A pohár a középkori Moraviában készült. Az előkerült kerámiadarabok legkorábbi készítésének ideje a XIV. század, a feltárt réteg kora a XV–XVI. század közé tehető. A jelen ismeretek szerint a Moraviából származó kerámiák elterjedésének legkeletibb határa a Királyházi vár. A következő feltárt réteg 0,7–1,1 méter között húzódott, színe és anyaga fekete humusz. A rétegből ismét számos kerámiadarab és fegyvermaradványok (számszeríj, nyílhegyek) kerültek elő. A réteg keletkezése a XV–XVI. század első felére helyezhető és keletkezése összeköthető a vár ez idő tájt lejárt valamely ostromával. A következő 1,8–2,1 méter mélységben elhelyezkedő réteg anyaga sárga agyag, építkezési törmelékkel keverve. Ebből a rétegből (2,05 méter) került elő egy Albert magyar király idejéből származó pénzérme. Az építési törmelék arra utal, hogy az említett időben (a XV. század első fele) a várban jelentős építkezések zajlottak. A törmelék alatt elhelyezkedő legalsó rétegből származnak (2,4 méter) egy 32 cm átmérőjű kerámiaedény darabjai. A kerámia anyaga grafitos agyag. Keletkezésének ideje nem meghatározott.

2. Ismereteink szerint nevének első írásos említése 1315-ből származik. Vö. Komáromy András: Nyalábvár és uradalma. Századok, 1894. 499. o. Fügedi Erik: Vár és társadalom a 13–14. századi Magyarországon. Bp., 1977. 171. o.

A második számú kutatóárokban három réteg különböztethető meg. A felső sötétszürke humuszos agyag, alatta barna színű agyag, míg a legalsót folyami kavics képezte. A felső két rétegből számos kerámiamaradvány és különböző állapotú csont vált ismertté. A középső rétegből származó némi kerámia formailag hasonlít a Kiskopány (ukrán neve: Мала Копаня) településen talált késő középkori kerámia leletekhez, mely alapján elképzelhető, hogy a vár felépítését először itt tervezték, egy erős dák erőd megmaradt alapjain. Végül mégsem Kiskopányban épült fel a vár, melynek oka a vízhiányban keresendő.[□] Az ásatás során előkerült három pénzérme is. Az egyik (1 m) II. Miksa érméje 1577-ből, a második (1,3 m) I. Ferdinánd dénárja 1553-ból, míg a harmadik Mátyás dénárjának egy darabja. A régészeti vizsgálatok alapján megállapítható, hogy vár építése valamikor a XIII. század végén, esetleg a XIV. század elején történt. A falainak átépítésére a XV. század közepén került sor.

2011-ben újabb ásatásokra került sor a királyházi várban. A feltárások során két kutatóárok készült a várudvaron és egy a váron kívül. (A kutatóárkok számozása a 2007-ben megkezdett sorszáмок folytatását képezi – a szer.). A harmadik számú kutatóárok a váron belül helyezkedik el (6x4 m) és kapcsolódik a 2007-es évi ásatás egyes számú kutatóárkához. A rétegek vastagsága 6,2 m, melyen belül két szintet különböztetünk meg. A rétegek közötti határt jelen esetben az ásatás során feltárt épületegyüttes két építési szintje határozta meg. Az első szint (0-3,4 m) feltárása során előkerült épület maradványai a XVI. században épültek. A feltárás során kerámiatörmelékek, zöld színű padlóburkolat és fémkészítmények kerültek elő. A leletek minden esetben építési törmelék környezetében helyezkedtek el. A kerámia maradványok arra utalnak, hogy az edények valamikor a XVI–XVII. század folyamán készültek. A fémtárgyak között szerepel egy muskéta más lőfegyvermaradványokkal, valamint számszeríjtartozékok és vasszegek.

A második szinten (3,4–6,2 méter), az épület feltárása során bizonyítást nyert, hogy az korábban, egy lekerekített formájú torony falait képezte. Erre épült rá a XVI. században a fentebb tárgyalt első szint építménye. A torony belső átmérője 6 méter. A feltárás során szintén előkerültek különböző színű és mintájú kerámiadarabok, melyekhez hasonló a felső rétegekben is előfordult. Hasonló kerámia edényeket a XVI. században készítettek. Következtetésként megállapítható, hogy a feltárt leletek alapján az épületegyüttes a XVI. században keletkezett, a nagymennyiségű építési törmelék pedig a vár 1671–1672. évi lerombolásakor jött létre.

A negyedik számú kutatóárok (3x2 méter) szintén csatlakozik az első számú kutatóárokhoz. Két oldalról kőfal határolja és három rétegre oszt-

ható. Az első réteg (0–1,2 méter) két szintből áll. A felső sötétszürke agyag és az alatta lévő fekete humuszos, gazdag kerámia és állati csontmaradványokkal. Előkerült még egy üvegdíszítésű bronz és egy 1,1 cm átmérőjű vasgyűrű. A kerámiadarabok vizsgálata azt bizonyította, hogy az edények a XVI–XVII. században készültek.

A második réteg (1,2–2,2 méter) sárga színű agyagrétege szintén a XVI. századból való kerámiadarabokat, két zöld színű csempedarabot, egy üveg-edényt, vasszegeket és egy bronz gyűrűt őrzött meg az utókornak.

A harmadik rétegből (2,2–4,7 méter) csak építési törmelék került elő.

Az ötödik számú kutatóárok (4x4 méter), észak–déli orientáltságú. Délen a réteg vastagsága 1,1 méter, északon 2,5 méter. Az ároknak két szintjét különböztethetjük meg. Az első szint (0–0,5; 2 méter) elsősorban építési törmeléket, agyag és fémlelteket tartalmazott. A kerámiák színe többnyire barna-világosbarna, olykor zöld, vonalas díszítéssel. Szintén előkerült a XVII. századból való három kályhacsempe és két darab zöld színű padló-csempe töredék. A leletek között található egy löfegyver maradványa is.

A második szinten (0,6 méter vastagságú) a kerámiadarabok és fém tárgyak mellett előkerült egy bronz brosstű, egy medál, és négy darab pénzérme. A 3,7 cm hosszúságú brosstű a XIV–XVII. század közötti időben készült. Az 1,78 g tömegű és 1,7 cm átmérő, kör alakú bronz medál egyik oldalán a rajta lévő arcképen körbe a „S.FRANCI.XAVR.” felirat olvasható, míg a másik oldalán szintén egy portrén körbe a „S.IGNA.SIS.” felirat látható. A medál készítése a XVII. század közepére helyezhető. Míg végül a négy előkerült érme közül három magyar és egy lengyel készítésű. A lengyel ezüst érmét az 1501–1506 között uralkodott Jagelló Sándor verette Krakkóban. A következő, Kassán készült rézpénzt Luxemburgi Zsigmond (1387–1437) verette. A harmadik érme valamikor I. Ulászló (1440–1444) magyar király, vagy Hunyadi János (1446–1453) kormányzósága alatt készült, anyaga réz. Míg az utolsót, egy réz dénárt II. Ferdinánd (1618–1637) verette Körmöcbányán.

A 2011-es feltárás eredményei megerősítik a 2007-es ásatás után született megállapításokat, mely szerint a vár építése a XIV. század elejére datálható. Ebből a korból viszonylag kevés régészeti lelet került elő. A XVI. század első felében a várat átépítik, mely építkezés nyomai a vár egész területén jól követhetők. A várat a feltárás során előkerült tárgyi emlékek tanulsága szerint a XVII. században lerombolják és területe lakatlanná vált.

Összességében elmondható, hogy a nagyszőlősi és királyházi várak ásatásai fontos szerepet játszanak a kárpátaljai és a nemzetközi várkutatás területén. Az előkerült leletek lehetőséget biztosítanak a várak múltjainak pon-

tosabb rekonstruálásához és választ adhatnak azon kérdésekre, melyekről az írott források csak szüksézszerűen értesítik a történelemkutatókat. Az előkerült leletek betekintést nyújthatnak a várak egykori gazdasági, kereskedelmi és a háborúk által terhelt mindennapi életébe. Egyezés mutatkozik a régészek által megrajzolt vártörténeti kronológiák és az ez idáig ismert, hiteles forrásokon alapuló vártörténetek között.³ Az ásatások egyúttal végérvényesen megcáfoltak néhány olyan feltevést, melyek a várak történetéről születtek az idők során.⁴ A Kárpátaljai várak ásatásainak eredményeit az Ungvári Nemzeti Egyetem Carpatica (Карпати́ка) c. kiadványa rendszeresen bemutatja. Ez alól csak néhány tanulmány képez kivételt.⁵ A publikációk nyelve legtöbb esetben orosz, ami szintén indokoltá tette a jelen ismertetés magyar nyelven történő közreadását.

Прохненко И.А., Мойжес В.В., Гомоляк Е.М.: Результаты исследования Виноградовского и Королёвского замков в 2007 году. Карпати́ка. Випуск 36. Ужгород, 2007. (219–255 о.) / Результаты исследования Королёвского замка в 2011 году. (A nagyszőlősi és a királyházi várak kutatásának 2007, és 2011-es eredményei) Карпати́ка. Випуск 40. Ужгород, 2011. (213–233 о.)

Székely Gusztáv

3. A két külön helyszínen előkerült régészeti leletek hasonlósága önmagában nem bizonyíthatja a megfogalmazott feltevést. A kerámiák amúgy is egy olyan időben mutatnak azonosítást, amikor a vár már megépült. A kiskopányi feltárásokra és tájékoztató irodalomra ld. Kolníková E., Kotigoroško V.: Der dakische Burgwall Malaja Kopanja am obern Theisgebiet im Lichte der Münzfunde. In.: Miscellanea numismatica antiquitatis. Bucaresti, 2008. 125–134. o. Котигорошко В.Г.: Результаты исследования малокопаньского могильника. Карпати́ка. Вип. 39. Ужгород, 2010. 58–75. o.

4. Ezek között említhető meg a fentebb idézett Komáromy A. – Nyalábvár és uradalma c. tanulmánya, illetve Ozsváth Lajos – Királyháza korok váltóin c., 1995-ben megjelent monografikus írása.

5. A feltárások eredményei alapján pl. megdőlt Поп И. И. és Поп Д. И. a szőlősi vár keletkezéséről és korai történetéről szóló azon elmélete, mely a mai vár helyén a IX. században, a magyar honfoglalást megelőzően, egy szláv fejedelem rezidenciájául szolgáló földvár létezését vélte bizonyítottnak. Vö.: Поп И. И., Поп Д. И.: В горах и долинах Закарпаття. М., 1971. 76–77. o. Поп И.: Энциклопедия Подкарпатской Руси. Ужгород, 2001. 116. o.

A magyar határvidék

Mindig izgalmas olyan könyvet olvasni a magyar történelem bármely aspektusáról, amely nem magyar születésű, esetleg nem hazánkban élő magyar történész munkája. Érthető módon ambivalens érzésekkel lapozzuk fel az ilyen műveket: várakozással tekintünk az új megközelítésre, a friss nézőpontra, amely mentes a hazai történetírókat sajnos gyakran gúzsba kötő beidegződésektől, a politikai-ideológiai felhangoktól, ugyanakkor nem ritkán csalódnunk kell, hiszen az ilyen művek a magyar történelem felületes ismeretéből, a megfelelő nyelvtudás hiányában a források nem megfelelő kezeléséből adódóan sokszor nem tesznek hozzá semmit ismereteinkhez saját országunk történelmét illetően.

Ebből a szempontból különösen érdekes *Frank N. Schubert*, a Continuum kiadó gondozásában megjelent *Hungarian Borderlands: From the Habsburg Empire to the Axis Alliance, the Warsaw Pact and the European Union* (Magyar határvidék: A Habsburg Birodalomtól a Tengelyhatalmakon és a Varsói Szerződésen át az Európai Unióig) című könyve. Schubert magyar kivándorlók gyermeke, aki már az Egyesült Államokban látta meg a napvilágot. Sokáig – ahogyan könyvének bevezetőjében írja – amerikainak tartotta magát, egészen a rendszerváltás utánig, amikor több látogatás során megismerte (újra felfedezte?) Magyarországot, kiválóan megtanult magyarul, sőt 2002 óta az év csaknem felében itt is él. Mindennek köszönhetően nézőpontja-megközelítése komplex: egyszerre kívülálló és bennfentes, egyaránt támaszkodik családjának történetére és a Magyarországon illetve Romániában Fulbright vendégoktatóként szerzett személyes tapasztalataira. Schubert tapasztalt történész: sokáig a Pentagon hivatásos történészeként elsősorban hadtörténeti témákkal foglalkozott (egyebek között az amerikai hadmérnökök izraeli tevékenységéről és a „Sivatagi Vihar” hadműveletről publikált könyveket), valamint az amerikai határvidék elismert szakértője. Fő kutatási területe az afrikai-amerikai katonák (Buffalo Soldiers) részvétele volt az amerikai Nyugat meghódításában. Érdeklődése az utóbbi időben a fizikai és nem-fizikai határok és a falak történelmi szerepe felé fordult. Ennek a projektnek a részeként jelent meg a magyar határvidékkel foglalkozó kötet is.

A szerző kettős értelemben használja a 'határvidék' kifejezést. Egyrészt a kötetben részletesen foglalkozik azokkal a jelentős és gyakran traumatikus határváltozásokkal (többnyire területveszteségekkel), amelyeken Magyarországnak keresztül kellett esnie a XX. század során, ugyanakkor rámutat arra is, hogy az ország az elmúlt évszázad jelentős részében valamely nagyhatalom határvidékén, perifériáján találta magát, és ennek megfelelően – *William Zartman* szavaival élve – a „határokat ellenőrző hatalmi központok sem az ország területén helyezkedtek el”, hanem kronológiai sorrendben Bécsben, Párizsban, Berlinben, illetve Moszkvában voltak. A rendszerváltás után következő, átmeneti időszak rendkívülinek számított, hiszen ekkor az ország maga rendelkezett határai felett anélkül, hogy valamely domináns államalakulattól függött volna. Magyarország 2004-es Európai Unió csatlakozása óta azonban – mutat rá a szerző – a magyar határellenőrzés ismét egy nagyobb államalakulat részeként, ezúttal Brüsszel központtal, történik. Annak kereteit szintén az EU határozza meg, amely gyakran mások érdekeitől és döntéseitől függ, illetve tökéletesen tükrözi a bevándorlást és a globalizációt övező ellenérzéseket és félelmeket. A szerző helyesen lát történelmi párhuzamot aközött, ahogyan Magyarország „őrzi” az EU külső határait és ahogyan Új-Mexikó teszi ugyanezt az Egyesült Államok mexikói határán – éppen ezen interkulturális látásmód miatt különösen érdekes Schubert munkája.

A kötet felépítésében elsősorban kronologikus sorrendet követ: az első világháborútól gyakorlatilag napjainkig elemzi az ország határainak alakulását, őrizetének formáit, valamint az állampolgárok ki- és a külföldiek beutazási lehetőségeit. Az első fejezet az első világháború előtti helyzetet mutatja be, amikor szinte semmiféle akadályt nem gördítettek az utazás elé: az útlevél inkább egyfajta ajánlólevélként funkcionált, amely jobban hangsúlyozta a magyar utazók érdekeit, mint az önmagát megvédeni kívánó államéit.

A második fejezet a trianoni békeszerződést követő határváltozásokkal foglalkozik, megvizsgálva minden egyes területet, amelyet az országtól elcsatoltak. Schubert helyesen mutat rá, hogy Trianont követően az ország sokkal nagyobb nyelvi és kulturális homogenitást mutatott, mint azt megelőzően, így az országot – Széchenyi László szavaival élve – „nyelvi elszigeteltségünk falai” vették körbe. A szerző foglalkozik az önálló magyar határőrizet megszervezésével és kiterjedt helytörténeti kutatásait felhasználva ebbe a kontextusba illeszti be Hegyeshalom történetét, valamint ad áttekintést arról, hogyan vált egy jelentéktelen kis faluból az ország egyik legjelentősebb határátkelőjévé a XX. század szinte teljes egészében. Schubert

érdekesen ötvözi a hagyományos történetírást a történeti emlékezet kutatási módszereivel, és foglalkozik a különböző korszakok és rezsimek áldozatainak emléket állító helyi emlékművekkel, amelyek sötét keresztmetszetét adják az elmúlt évszázad viharos magyar történelmének.

A harmadik fejezetben a Felvidék, Kárpátalja, Erdély és a Délvidék határváltozásait követhetjük nyomon: részletesen olvashatunk a határok 1938 és 1940 közötti ideiglenes változásairól, amikor a bécsi döntések révén az ország a trianoni béke értelmében elvesztett területeinek egyes részeit visszakapta Csehszlovákiától illetve Romániától, valamint arról, ahogyan a magyar csapatok 1941-ben megszállták a délvidéki területek egy részét. A fejezet azonban kiválóan szemlélteti a területi változások bővülési és szűkülési dinamikáját és a változások ideiglenességét is.

A kötet második része, amelynek az Örület határán címet adta a szerző, a második világháború és a rendszerváltás közötti határváltozásokat mutatja be. A negyedik és ötödik fejezet a vasfüggöny kiépítésének okait és módját vizsgálja, míg a hatodik bemutatja, milyen technikai berendezésekkel igyekeztek a határőrizeti szervek biztosítani a határ hermetikus lezárását. A második rész utolsó fejezete pedig a vasfüggöny lebontásához vezető út utolsó fázisát mutatja be.

A könyv harmadik részében Schubert Magyarországot az „Új Európa” részeként mutatja be. Ezek a fejezetek történeti szempontból is érdekesek, hiszen azzal foglalkoznak, milyen lépcsőfokokon át vált Magyarország (a régió más országaival egyetemben) az Európai Unió, majd a schengeni övezet tagjává, illetve bemutatják azokat az új kihívásokat, amelyekkel az országnak, az Európai Unió keleti „végeként” szembe kellett néznie. Schubert jó érzékkel prezentálja, milyen ellenérzéseket táplált Ausztria a magyarokkal szemben és azt, mennyire hasonlítanak ezek az idegengyűlöletnek azon megnyilvánulási formáira, amelyek a kelet-magyarországi határok őrzésével kapcsolatos diskurzusban is burjánzanak. Ami azonban még érdekesebbé teszi a kötet ezen részét, a történelmi emlékezet különféle formáinak elemzése: a szerző energiát nem kímélve kereste fel a releváns múzeumokat és emlékhelyeket. Szemléletes példákon mutatja be, hogy a korábban „senki földjének” számító határövezetek milyen transzformációkon mennek át és adnak otthont például olyan vállalkozásoknak, mint a magyar-osztrák-szlovák hármas határ közelébe tervezett, Eurovegas névre keresztelt kaszinóberuházás.

Elsősorban amerikai stúdiumokkal és migrációtörténettel foglalkozó kutatóként különösen érdekesnek találom azt, ahogyan Schubert párhuzamot von Magyarországnak az EU határainak védelmében játszott szerepe és Ari-

zonának az USA délnyugati határainak őrzésében betöltött funkciója között. Rámutat, hogy mindkét terület elsősorban tranzit szerepet tölt be, hiszen jóval szegényebb, mint a belső területek, illetve kevés munkalehetőséget kínál. Emellett mindkét területen jól körvonalazható nativizmus és idegengyűlölet figyelhető meg, amely korántsem biztosít befogadó környezetet a – legális vagy illegális – bevándorlók számára.

Összességében Schubert rámutat, hogy Magyarország jelenlegi helyzete a schengeni csoport peremén nem sok új elemet tartalmaz: az ország az elmúlt évszázadokban olyan határpolitikát folytatott, amelynek döntéseit Bécsben, Párizsban, Berlinben vagy éppen Moszkvában hozták.

A kötet kiváló érzékkel vegyíti a hagyományos történelem, a helytörténet és az emlékeztörténet módszereit; különleges érdemének tartom a magyar történelmi események nemzetközi kontextusának keresését és a történelmi korokon – földrajzi távolságokon átívelő komparatív szemléletmód alkalmazását. Frank N. Schubert könyve érdekes és tanulságos olvasmány a szakközönség és az egyszerű érdeklődő számára egyaránt.

Frank N. Schubert, *Hungarian Borderlands: From the Habsburg Empire to the Axis Alliance, the Warsaw Pact and the European Union*. (Magyar határvidék: A Habsburg Birodalomtól a Tengelyhatalmakon és a Varsói Szerződésen át az Európai Unióig) New York: Continuum, 2011. 259 p.

Vida István Kornél

Jugoszlávia története új megközelítésben

„Jugoszlávia több volt egy országnál – egy eszme is volt.” – idézi *Dejan Djokić* és *James Ker-Lindsay* a volt délszláv állam történetéről 2011-ben a patinás angol Routledge kiadó gondozásában *New Perspectives on Yugoslavia. Key Issues and Controversies* (Jugoszlávia új megközelítésben. Aktuális kérdések és vitatott témák) címmel megjelent tanulmánykötetük bevezetőjében. A Londoni Egyetem Balkán-tanulmányok központjában (Centre for the Study of the Balkans, Goldsmith, University of London) vezető kutatóként oktató és kutató Djokić neve nem ismeretlen a délszláv ország történelemmel foglalkozó kutatói és a magyar olvasóközönség előtt. Több munkájáról e folyóiratban is olvashattak recenziókat.¹ Szerkesztőtársa, James Ker-Lindsay a szintén rangos londoni egyetem, a London School of Economics délkelet-európai intézetének (Politics and International Relations of South East Europe) vezető kutatója és több, napjaink balkáni konfliktusáról írt monográfia szerzője.² A szerkesztők úgy vélik, hogy Jugoszlávia pusztá említése még 20 évvel az állam felbomlása után is képes heves érzelmek kiváltására: míg egyesek számára nem jelent többet egy „gyűlöletes képződménynél”, amely a nemzeti identitások elnyomására törekedett és eltérő népeket, népcsoportokat zárt össze egy eleve bukásra ítélt mesterseges államalakulatba, mások számára Jugoszlávia a közös víziót, az eltérő kulturális, vallási háttérrel, regionális különbségekkel rendelkező területek egyesítését jelentette. A valóság azonban soha sem fekete-fehér, hangsúlyozzák a szerkesztők, ahogy azt is, hogy a kutatóknak továbbra is számos megválaszolandó kérdésre kell választ adniuk. Tanulmánykötetükkel ezért a korábban kevésbé kutatott témákra, kérdésekre figyeltek, és szakmai vitát

1. Dejan Djokić: Jugoszlávizmus: egy bukott eszme története. *Klió*, 2006/2., 66–73., Szerb–horvát kompromisszumkeresés a két világháború közti Jugoszláviában. *Klió*, 2009/1., 44–54. és Dejan Djokić: Pašić és Trumbić: A Szerb–Horvát–Szlovén Királyság. *Klió*, 2012/3., 66–77.

2. A teljesség igénye nélkül: *EU Accession and UN Peacemaking in Cyprus*. New York–Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2005.; *Crisis and Conciliation: A Year of Rapprochement between Greece and Turkey*. London, I. B. Tauris, 2007. és *Kosovo: The Path to Contested Statehood in the Balkans*. London, I. B. Tauris, 2009.

kívántak generálni. E célból további 10 fiatal kutatót és elismert történészt, politológust és szociológust kértek fel egy-egy tanulmány megírására. A szerzők között megtalálhatjuk *Nebojša Vladislavljević*-et, a belgrádi egyetem docensét, Florian Biebert, a grazi egyetem professzorát, az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlásával több munkájával is foglalkozó *Mark Cornwallt* vagy éppen *Stevan K. Pavlowitchet*, a Southamptoni Egyetem professzor emeritusát, több, Jugoszlávia XX. századi történelmével foglalkozó monográfia szerzőjét.

A kötet 11 tanulmánya kronologikus sorrendben követi egymást. A sokszínű témaválasztás a hagyományos diplomácia- és politikatörténeti megközelítés mellett új módszerek, történeti irányzatok vizsgálódásba emelésére is lehetőséget biztosít. A jugoszláv eszme XX. század eleji fejlődésével és a Jugoszláv Bizottság szerepével foglalkozó első tanulmányt (*Jugoslavism in the Early Twentieth Century. The politics of the Yugoslav Committee*; A jugoszlávizmus a XX. század elején. A Jugoszláv Bizottság politikája.) ilyennek tekinthetjük.

Szerzője, *Connie Robinson* amerikai politológus a jugoszlávizmus XIX. századi gyökereiből kiindulva a politikai mozgalommá formálódáson át a Jugoszláv Bizottság világháborús tevékenységét tekinti át. Rámutat arra, hogy a szervezet céljának a Monarchia felbomlásában eredendően nem érdekelt antant hatalmak meggyőzését tekintette és követelte a Bizottság *de facto* kormányként történő elismerését. Céljuk eléréséért emigráns helyzetükből adódóan közvetlen lobbitevékenységet folytathattak a brit, francia, orosz és az amerikai kormánykörök képviselőinél, és törekedtek a művelt és politikailag aktív közvélemény megszólítására. Érvelésükben számos toposzt felhasználtak (a kereszténység védőbástyái, Koszovó mítosza), többször megemlítették, hogy a brit érdekek védelmezőiként lépnek fel a német imperializmussal szemben, ahogyan azt is, hogy az európai és keresztény örökségét feladó Ausztriával szemben is védelmet nyújtanak. A Bizottság tagjai azt is felismerték, hogy Jugoszlávia létrejötte a szövetséges hatalmak akaratától, a háború kimenetelétől és legfőképp a háborút lezáró béketárgyalásoktól függ. A Bizottság jelentőségét értékelve azonban Robinson arra is rámutat, hogy tagjaiban tudatosult, hogy követeléseikben csak addig mehettek el, ameddig közvetlenül nem veszélyeztették az erősebb államok érdekeit.

Míg *Connie Robinson* a Jugoszláv Bizottság szerepét vizsgálta tanulmányában, *Mark Cornwall* az alulról szerveződő mozgalmak szerepét elemzi (*The Great War and the Yugoslav Grassroots: Popular mobilization in the Habsburg Monarchy, 1914–18*; A nagy háború és az alulról szerveződő ju-

goszláv mozgalmak: A tömegek mozgósítása a Habsburg Monarchiában, 1914–1918.). Tanulmányát azért is hasznosnak tartom, mert általa a horvát és szerb törekvésekhez képest gyakran háttérbe szoruló szlovén mozgalmak világháborús formálódásába nyerhetünk betekintést. A Reichsrat, vagyis az osztrák parlament 33 délszláv képviselőjének 1917. május 30-i nyilatkozatával a szerbek, a horvátok és a szlovének egy, demokratikus államban történő egyesülés mellett kötelezték el magukat a Habsburg dinasztia vezetésével. A tömeges petíciók és a nagy létszámú tüntetések alapján Cornwall megállapítja, hogy az alulról szervezett mozgalmak a szlovén vidékeken voltak a legerősebbek, amibe több tényező is belejátszott. A gyülekezés terén megnyilvánuló nagyobb szabadság mellett a német nacionalizmustól és az olasz imperializmustól való félelem, a jövőt illető bizonytalanság és a gazdasági nehézségek is fontosak voltak.

A szlovének mozgalma nem volt végig statikus. 1914–1916 között többségük lojális maradt a Monarchiához és a dinasztiahoz – nem elhanyagolható mértékben a szlovén papság lojalitásának és a helyi közösségekben játszott befolyásos szerepének köszönhetően. A háborút igazságosnak tartották, hiszen azt a katolikus Habsburgok vívták az ortodoxok ellen, Olaszország antant oldalán történt belépését (1915) pedig közvetlen fenyegetésként élték meg. A májusi deklaráció kiadását követően a mozgalom új szakaszába lépett, csúcspontját 1917–1918 telén érte el. Ekkor még mindig a birodalmon belüli szlovén–horvát egységet preferálták, mutat rá Cornwall, és kevésbé gondoltak a Szerbiával való egységre, még kevésbé egy független horvát állam létrehozására. A szlovén történetírás legfrissebb munkáira támaszkodva Cornwall arra is rámutat, hogy a petíciós mozgalom ereje vidékenként eltérő volt. Krajnában 30 500 aláírást gyűjtöttek; Dél-Stájerországban egyszerre volt élénkebb, de a német nyelvhatár közelsége miatt óvatosabb is a mozgalom; Karintiában viszont a kormányzó minden mozgalmat elfojtott, a szlovén nemzeti tüntetéseket pedig 1917–1918-ban betiltotta. Így itt mindössze 10 helyi egyházi tanács támogatta a májusi deklarációt, igaz, így is 19 ezer aláírást gyűjtöttek össze, ami az ottani szlovén népesség 20 százalékát jelentette. A mozgalom 1918 tavaszán a hadsereget is elérte. Erre utal, hogy az 1918. április 22–24-én Ljubljánában kitört spontán demonstráció ellen a szlovén csapatok megtagadták a fellépést. A fronton szolgáló egységeknél viszont csak kevés engedetlenségre került sor, főként az olasz fronton, árnyalja a képet a brit történész.

A szlovén lakta területek mellett Cornwall röviden a horvátországi, dalmáciai és bosznia-hercegovinai alulról szerveződő mozgalmak szerepét is vizsgálja. Úgy véli, hogy a májusi deklaráció visszhangja Dalmáciában

1918-ban talán még a szlovén területeken tapasztaltaknál is erősebb volt, Horvátországban, az eltérő horvát célok, történelmi prioritások miatt a közvélemény körében hasonló agitációt nem figyelhetünk meg. Bár Bosznia-Hercegovinában alapvetően kedvezőek voltak a feltételek a mozgalom számára, a hatóságok minden politikai tevékenységet betiltottak. A szerbek okkal óvatosak voltak, a horvátok megoszlottak maradtak, a muszlim vezetők többsége pedig ellenségesen viszonyult a nyilatkozathoz – miközben a muszlim nők 1918-ra már-már veszélyes mértékben támogatták a jugoszlávbarát szociáldemokratákat.

Cornwall tanulmányához hasonlóan szintén újszerű és hiánypótló témát dolgoz fel a társadalom- és mentalitástörténet módszereivel *John Paul Newman*, a dublini University College tudományos munkatársa. Tanulmányában a világháborús örökség egy résztermáját, a háborús rokkantak társadalmába történő visszaintegrálódását járja körül (*Forging a United Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes: The legacy of the First World War and the 'invalid question'*; Az egyesült Szerb – Horvát – Szlovén Királyság megteremtése. Az első világháború öröksége és a „veterán kérdés”). Ahogyan arra a szerző is rámutat, Szerbia az első Balkán-háború kitörése óta (1912) szinte szünet nélkül hadban állt. Így érthető, hogy a háborús veteránok visszaillesztése fontos megoldandó feladat elé állította a jugoszláv kormányzatot. A belgrádi kormány e feladatnak az 1920-as évek elején legjobb tudása szerint meg is kívánt felelni. A juttatásokból pedig nem csak a szerbek, hanem a horvátok és a szlovének is részesültek. A hadirokkantak, háborús veteránok országszerte számos szervezetet hoztak létre. Legaktívabbak a szerb hadseregben szolgáló katonák voltak, a legnagyobb szervezeteik nekik voltak. Az 1925-ben 38 ezres tagsággal rendelkező szervezetek fele Szerbiában működött. Az eltérő háborús tapasztalat azonban súlyosan megosztotta a szervezeteket, így azok nem válhattak a megbékélés előmozdítóivá sem. Belejátszott ebbe az is, hogy egészen 1925-ig nem szabályozták az egész országra kiterjedő törvényben a hadirokkantak kérdését, ami különösen a horvát veteránokat frusztrálta. A horvátok sérelmezték továbbá, hogy a hivatalos propaganda szinte kizárólag a szerb hadsereg háborús áldozatairól emlékezett meg, a propaganda Szerbia szerepét hangsúlyozta a többi délszláv nép felszabadításában és Jugoszlávia egyesítésében. A horvátok pedig a mindennapokban a hivatali ügyintézés során gyakran találtak becsmérő kijelentésekkel, cinikus megjegyzésekkel, melyek a hivatalos dokumentumokban is visszaköszönnek, támasztja idézetekkel is alá Newman.

A horvátok mellett a szerb hadirokkantaknak is szembe kellett nézniük egy további súlyos problémával: marginalizálódásukkal, *Josip Pavičić* hor-

vát veterán író megfogalmazásával a „csendes likvidálással”. Ez különösen 1929 után vált szembetűnővé. Az ekkor elfogadott törvény újrafogalmazta a minisztériumok felelősségét és csökkentette az állami ellátásban részesülők körét. Habár a kormány döntését pénzügyileg akár ésszerűnek is tekinthetjük, igazolta a veteránok félelmeit. A háborús érdemeket, küzdelmeket hangsúlyozó hivatalos propagandával szemben csak két lehetőségük maradt, mutat rá a dublini történész: az öngyilkosság vagy az elfeledés, a láthatatlanná válás a háborús évektől továbblépni akaró társadalomban.

Kronológiailag már az 1930-as évek szerb–horvát ellentétével, a horvát bánáság létrejöttét követően kiéleződött szerb kérdéssel foglalkozik a szerkesztő, Dejan Djokić tanulmánya (*National Mobilization in the 1930s. The emergence of the 'Serb question' in the Kingdom of Yugoslavia*; Nemzeti mozgósítás az 1930-as években. A „szerb kérdés” felbukkanása a Jugoszláv Királyságban). Tanulmányával a közgondolkodásban a két világháború közti Jugoszlávia történelméről kialakult általánosságokat, már-már statikus képet kívánja árnyalni. Ezért az 1930-as évek második felében jelentkező szerb elégedetlenség kevésbé kutatott témáját vizsgálja. Meglátása szerint a szerb kérdés gyökerei 1937 nyaráig, az úgynevezett konkordátum-válságig nyúlnak vissza. (Vladko Maček, a horvát tömegpárt, a Horvát Parasztpárt (HSS) vezetője szükségtelennek tartotta a konkordátum megkötését, mutat rá a szerző, mert attól tartott, hogy Milan Stojadinović miniszterelnök horvát szavazókat csábíthat el a HSS-től.) A horvát bánásgról szóló rendelet 1939. augusztus 26-i kihirdetését követően szinte azonnal kérdésként vetődött fel, miért halogatják a szerb bánáság létrehozását és létrehozása esetén hol húzódjon annak határa, milyen legyen a belső berendezkedése? A szinte azonnal manifesztálódó szerb elégedetlenséget Djokić több okra vezeti vissza. A helyi, zömmel horvát hatóságok érzéketlensége, túlkapásai mellett a kormány legitimációjának hiánya és a társadalmi-gazdasági tényezők is belejátszottak. Fontos szerepet játszott a szerb nacionalizmus is. Ezzel összefüggésben különösen a Szerb Kultúrklub és lapja, a *Srpski glas* szerepét emeli ki. A lapban megjelent írások célul tűzték ki, hogy a horvátokhoz hasonlóan a szerbség is egyetlen nemzeti program mögé sorakozzon fel. Habár elvetették Sándor király integráns jugoszlávizmusát, Jugoszlávia létét nem kérdőjelezték meg. Sőt, hangsúlyozták, hogy az ország csak akkor lehet erős, ha a szerbek is azok. A jugoszlávizmust amúgy sem tekintették összeegyeztethetetlennek a szerb és a horvát nacionalizmussal, hiszen az elsőt állami ideológiaként, az utóbbiakat nemzeti eszmeként definiálták. A lapban megfogalmazottakkal azonban nem minden prominens szerb értett egyet, hangsúlyozza Djokić. Mivel azonban 70 éves fennállása alatt Jugoszlávia

nem működött demokratikus föderációként, lehetetlen megmondani, hogy az 1939-ben formálódó rendszer működőképes lett volna-e? Azt azonban a szerző valószínűsíti, hogy ha a királyi Jugoszlávia kevésbé lett volna centralista, a két világháború közti időszak talán stabilabb lett volna, és így talán a második világháború is kevésbé lett volna erőszakos.

A második világháború erőszakosságát, az etnikailag motivált tömeggyilkosságok megszervezését és kivitelezésük módját már *Tomislav Dulić* vizsgálja, *Raul Hilberg* „modern” pusztítási folyamatról szóló modelljét hívja segítségül. (*Ethnic Violence in Occupied Yugoslavia: Mass killing from above and below*; Etnikai erőszak a megszállt Jugoszláviában. Alulról és felülről szervezett tömeggyilkosságok.) Hilberg modellje szerint minden szisztematikus tömeggyilkosság három szerves lépésből áll: (1.) a megsemmisíteni kívánt csoport meghatározása; (2.) a csoport tagjainak koncentrálása; (3.) tömeggyilkosság révén megsemmisítésük. Hilberg szerint a „modern” tömeggyilkosságok abban különböznek a korábbi korokban végrehajtottaktól, hogy mindegyik fázist egy-egy allépés követ: a definiáltak munkától való megfosztása, tulajdonuk államosítása; a koncentrált csoportok kényszers munkája és kiéheztetése; valamint haláluk után személyes javaik konfiskálása (82–83. o.) A modell alapján Dulić úgy véli, hogy Jugoszláviában az usztasák és a csetnikek esetében érdemes vizsgálódásokat folytatni. A „felülről”, az államigazgatás által szervezett gyilkosságok kapcsán a két csoport módszerei közti legfőbb eltérést abban látja, hogy az utóbbiak nem kívántak külön adminisztratív szerveket létrehozni a gyilkolászás levezénylésére.

A felülről szervezett tömeggyilkosságok vizsgálata mellett Dulić az alulról szerveződött akciókra is kitér. Mintapéldának a csetnikek által 1941. december 1-jén Gorazdében elkövetett etnikai tisztogatást tekinti. Céljuk kettős volt: a muszlimokat kívánták a mihamarabbi menekülésre ösztönözni, másrészt ezáltal vélték megoldhatónak a katonák fizetését. A felülről és az alulról szerveződő etnikai tisztogatások a szerző szerint azt a kérdést is felvetik, hogy milyen volt a politikai döntéshozók és az atrocitások helyi végrehajtói között a kapcsolat, továbbá, hogy a központ mennyire kontrollálta az eseményeket? A kérdés különösen az usztasák esetében lehet érdekes, véli Dulić, mert erőszakos cselekedeteikre gyakran a központtól távol került sor. Ennek ellenére meglehetősen szoros korrelációt figyelhetünk meg. Zágráb utasítását követően a legtöbb helyen ugyanis abbamaradtak az atrocitások, igaz, a hatóságokat korántsem a szerbek iránt érzett empátia vezette, hanem az, hogy Kelet-Hercegovinában a pattanásig feszült helyzet már lázadással fenyegetett, és a németek (tartva a lázadás továbbterjedésé-

től) nyomást gyakoroltak az usztasa vezetésre. Dulić végül azt a kérdést is felteszi, hogy mi motiválhatta a döntéshozatalt? Úgy véli, hogy az okokat lehetetlen egyetlen, ideológiai vagy más magyarázatra visszavezetni, abba az adott körülmények (anyagi előnyök, a kegyetlenség kultusza, a hatalommal szembeni engedelmesség, a hatalom nyomása) játszották a legfontosabb szerepet.

Szintén a világháborús korszakról, a londoni jugoszláv emigráns kormány működéséről szól *Stevan K. Pavlowitch* tanulmánya is (*Yugoslavia in Exile: The London-based wartime government, 1941–45*; Az emigráns Jugoszlávia: a londoni háborús kormány, 1941–1945). A brit fővárosba 1941 júniusában hősként érkező kormánynak kezdettől fogva számos ellentétel, belső problémával kellett megküzdenie. Azonnali problémát jelentett a „hogyan tovább?” kérdése és az, hogy a kormányban inkább a hadsereg tisztikara vagy a politikusok domináljanak. Leegyszerűsítő azonban pusztán a politikusok és a hadsereg ellentétéről beszélnünk, hiszen a tábornokok és a fiatal tisztek között is ellentét feszült. Az emigráns kormány a brit kormánnyal is ellentétbe került. Nagy-Britannia számára ugyanis a legfőbb cél a világháborús győzelem volt; a katonai hatékonyság szempontjából ennek rendelték alá, hogy melyik ellenálló csoportot támogatják. A végső győzelem elérése érdekében saját és kisebb szövetségeseik háborús célja között teljes azonosságot kívántak meg. Az emigráns politikusok kevés információval rendelkeztek a jugoszláviai harcokról, részben azért is, mert a kommunikációs csatornákat a britek ellenőrizték. Így azt sem ismerték fel, hogy a jugoszláviai ellenállás a háború utáni hatalom megszerzéséről szól. Továbbra is napirenden volt a szerb–horvát kérdés, amely kölcsönösen gyanakvóvá tette az emigráns kormány tagjait. Pavlowitch azonban arra is rámutat, hogy a szerb miniszterek sem alkottak monolit tömböt, egymás közti vitáikban gyakran együttműködtek a horvát kormánytagokkal. Összességében az emigráns kormányról Pavlowitch lesújtó véleményt fogalmaz meg: „Az emigrációba vonuló jugoszláv kormány a 11. órában jött létre a sokféle pártok széles képviselőtekeként. Nem maradt idejük, hogy [közös] programban egyezzenek meg. Nem tekinthetjük működő csoportnak, főleg nem háborús kabinetnek. Azok a pártvezetők, akik elérték a brit partok biztonságát, képtelenek voltak szembeszállni azzal a katasztrófával, amely elpusztította Jugoszláviát. [...] Idejük többségében úgy viselkedtek, mintha közösen túl tudnák élni a háborút, azzal, hogy a valóban fontos kérdésekről nem ejtenek szót.” (114. o.). Mindeközben nem ismerték fel, hogy eredményeiket, eszméiket és követőiket a háború végleg elsöpörte. Tudatlanságukat saját céljaik elérésére brit vendéglátóik kegyetlenül kihasználták.

A háborús megszállás, polgárháború, etnikai konfliktus ellenére a kommunista partizánok vezetésével 1945-re egy új, második Jugoszlávia jött létre. 1991-ig tartó fennállásával mindössze egyetlen tanulmány foglalkozik a kötetben. Dejan Jović (University of Stirling) Horvátország példáján keresztül kíséri meg újraértelmezni a szocialista Jugoszlávia létrejöttét, fennállását és a bukásához vezető okokat (*Reassessing Socialist Yugoslavia, 1945–90: The case of Croatia; A szocialista Jugoszlávia újraértékelése, 1945–1990. Horvátország példája.*), miközben cáfolja azt a széles körben elterjedt nézetet, hogy a horvátokat és Horvátországot a külső hatalmak erővel kényszerítették volna vissza Jugoszláviába és azt, hogy az állam a horvát nemzet „hosszú, sötét börtöne” lett volna (117. o.). Úgy véli, hogy ennek pont az ellenkezője az igaz. A horvátok egyike voltak azoknak, akik a jugoszláv status quót a legtovább támogatták. Az államon belül sokáig az egyik legkonzervatívabb (értsd: kommunista) és leginkább jugoszlávbarát részt képezték.

Mégis miért fogadták el a horvátok Jugoszlávia szocialista koncepcióját? – teszi fel a kérdést. Válaszként számos, egymással összefüggő okot, tényezőt említ. Legfontosabbnak azt tartja, hogy a titói koncepció megoldást ígért a horvátok legfőbb céljára. A lakosság többsége belefáradt a háborúba, stabilitásra és békére vágyott. A kommunista vezetés elvetette, hogy a horvátokat kollektív bűnösnek bélyegezzék meg, Josip Broz Tito pedig személyében garanciát jelentett arra, hogy nem kerül sor megtorlásra. A föderatív berendezkedés kompromisszumos megoldást és valós alternatívát kínált, miközben modernként is hatott. Gondoljunk csak arra, hogy a hidegháború két szuperhatalma, az Egyesült Államok és a Szovjetunió is föderatíván épült fel, hívja fel a figyelmet. A Horvát Köztársaság létrehozása egyben a horvát államiság elismerését is jelentette, a jugoszláv különutas külpolitika pedig összetartó szerepet töltött be. Jugoszlávia népszerűségét növelte a gazdasági fejlődés is. Az 1970-es évek gazdasági válsága azonban Horvátországot is érintette, és mintegy dominóhatásként a bizonytalanság, az idegesség, a jövőtől való félelem légkörét alakította ki, miközben generációváltásra is sor került. Habár az 1990-ben kiírt választásokon a Tudjman vezette Horvát Demokrata Közösség (HDZ) győzött, azonban ez még nem jelentette, hogy a horvátok többsége a kiválás híve lett volna. Állítását Jović a korabeli *Danas* napilapban közölt közvélemény-kutatásokkal támasztja alá. Eszerint a lakosság többsége (Tudjmanhoz hasonlóan) a konföderációban gondolkodott, második lehetőségként a föderáció megőrzését támogatták, és csak harmadik opcióként mérlegelték a kiválás lehetőségét. Mindezt a választási eredmények is visszaigazolták. Sőt, még a HDZ-re szavazók 54

százaléka sem óhajtotta ekkor a függetlenséget. A politikai pártok, mozgalmak radikalizálódása viszont további radikalizálódást szült. A háború így már nem csak elkerülhetetlenné vált, hanem, „ami még ennél is rosszabb, minden, nem választást nyert erő számára óhajtottá vált.” (140. o.)

Ezzel az elhúzódó, felbomlási folyamattal a kötet három tanulmánya is foglalkozik. Elsőként *Nebojša Vladisavljević*, amelyben a szerző arra keresi a magyarázatot, hogy a tömegmozgalmak milyen szerepet játszottak Jugoszlávia felbomlásában (*The Break-up of Yugoslavia: The role of popular politics*; Jugoszlávia felbomlása. A tömegmozgalmak szerepe). Úgy véli, hogy a gazdasági válság, a politikai vezetésben végbement generációváltás, az elit konfliktusai, a gazdasági, politikai és alkotmányos reform, a nacionalizmus újjáébredése, valamint a hidegháború vége és a kommunizmus összeomlása együttesen vezetett Jugoszlávia instabilitásához. Mindez jó táptalajt biztosított az alulról szerveződő társadalmi mozgalmak számára. A mozgalom korai szakasza a koszovói szerbek 1981-es tüntetéseivel vette kezdetét. A szakasz második fázisát jelentő munkássztrájkok (1985-1988), tiltakozó megmozdulások már kiterjedtebb területen éreztették hatásukat, míg a harmadik frázisban (1988 nyarától) az ipari munkások sztrájkja összekapcsolódott a magasrangú hivatalnokok növekvő elégedetlenségével.

A korai szakaszt követő antibürokratikus forradalmat Vladisavljević a tömegek mobilizációs hajlandósága szempontjából elemzi. Megállapítja, hogy 1988 szeptembere és 1989 márciusa között a szerb és a montenegrói mobilitás magas fokot ért el. Amíg azonban Szerbiában nagyrészt felülről szervezték a megmozdulásokat, Montenegróban inkább az alulról szerveződés figyelhető meg. A szerző az antibürokratikus forradalmat a nacionalista követelések és szimbólumok mellett társadalmi mozgalomnak is tekinti, amely erős társadalmi-gazdasági fókusszal rendelkezett, a politikai elit elszámoltatását hangsúlyozva pedig a politikai részvétel kibővítését célozta. Emellett régi és új konfliktusokat hozott felszínre, miközben a politikai intézmények egyre kevésbé voltak működőképesek és egyre gyorsabban változott maga a politikai keret is. Gyorsan talaját veszítette a jugoszláv identitás is; helyét az egymást kizáró nemzeti identitások vették át. Azt azonban Nebojša Vladisavljević is leszögezi, hogy nem egyedül a tömegmozgalmak vezettek az ország felbomlásához. Hozzájárulásuk az volt, hogy a „nagyon diverz, multinacionális társadalomban akkor artikuláltak számos, eltérő jellegű konfliktust, amikor a politikai intézmények egyre diszfunkcionálisabbakká váltak és a régi hatalmi rendszer egyre gyorsabban változott.” (158. o.)

A tömegek mobilizációs szerepét vizsgálja a grazi egyetem tanára, *Florian Bieber* is, aki arra keresi a választ, hogy milyen okok vezettek Milošević

bukásához és arra miért pont 2000 őszén került sor (*Popular Mobilization in the 1990s: Nationalism, democracy and the slow decline of the Milošević regime*; A tömegek mozgósítása az 1990-es években. Nacionalizmus, demokrácia és a miloševići rendszer lassú hanyatlása). Megállapítja, hogy a rendszer 12 éves regnálása alatt több tüntetéshullámra is sor került: 1988–1989-ben (ekkor még a rendszer koreográfiájára), majd 1991 márciusától és végül 1996 őszén. Bieber mindenből azt a következtetést vonja le, hogy a „politikai és a társadalmi létet több mint egy évtizeden keresztül a mozgósítás és az ellenmozgósítás (counter-mobilization) határozta meg; a tiltakozások pedig nagyobb politikai legitimációs erővel bírtak, mint a választások.” (162. o.). A grazi történész arra is felhívja a figyelmet, hogy a nagy tüntetésekre mindig békeidőben került sor. A miloševići Jugoszláviát az „etnikai féldemokrácia” fogalmával jellemzi, ami ellen az ellenzéki pártok nem mertek, vagy nem akartak összefogni a kisebbségek pártjaival. A demokratikusnak tűnő versengés valójában nacionalista versengés volt, az ország állandó *de facto* szükségállapotban létezett. A rendszer egészét jellemezve Bieber annak növekvő autoriter vonásait tartja a legfontosabb jelenségnek. A rohamosan csökkenő népszerűséget és a demokratikus legitimitást autoriter intézkedésekkel és a demokratikus legitimitás további csökkentésével kompenzálták.

Milošević a koszovói albánok ellen is harcolt. Azt a folyamatot, aminek eredményeként a nemzetközi közösség elfogadta a szerbiai tartomány függetlenségét, James Ker-Lindsay elemzi (*The 'Final' Yugoslav Issue: The evolution of international thinking on Kosovo, 1988–2005*; Az „utolsó” Jugoszláv ügy: A Koszovóval kapcsolatos nemzetközi gondolkodás evolúciója, 1988–2005). Hangsúlyozza, hogy a nemzetközi közösség egy hosszú folyamat eredményeként jutott el 2005-re Koszovó teljes függetlenségének elismeréséig. A nagyhatalmak még 1999-ben, a NATO-bombázások évében is az autonómiát preferálták. Az ENSZ Biztonsági Tanácsa 1244. számú határozatában (1999. június 10.) nemzetközi ellenőrző szervet állított fel (UNMIK), de még mindig az autonómiát jelölte meg preferált megoldásként. Ez azonban a koszovói albánok számára visszalépést jelentett volna, hiszen számukra a nemzetközi ellenőrzés a teljes függetlenség kivívása felé vezető út első állomása volt. Milošević bukása és a 2001. szeptember 11-i terrortámadás hatására azonban változás következett be a nagyhatalmak albánokkal szembeni álláspontjában. Egyrészt nem kívánták destabilizálni a szerbiai demokratikus átmenetet, másrészt az Egyesült Államok a Közel-Keletre figyelt, miközben Európa csak kelletlenül foglalkozott Koszovó ügyével. Elmozdulásra így csak 2003–2004-ben kerülhetett sor. Igazi para-

digmaváltás viszont csak 2004 tavaszán történt, azt követően, hogy három albán fiú belefulladt az Ibar folyóba. Az ezt követően kirobbant zavargás súlyos csapást mért a rend fenntartására képtelen UNMIK és KFOR erők megítélésére is. A nemzetközi aktorok felismerték, hogy a tartomány jövője rendezését tovább már nem lehetett halogatni, végső megoldásként pedig az államiság elismerését jelölték meg. További ösztönzést jelentett, hogy a közel-keleti prioritásai, az ottani elhúzódó válságkezelés miatt az Egyesült Államok minél hamarabb ki kívánt vonulni a balkáni ügyek rendezéséből.

Az államiság és a nemzetközi elismerés a Balkán stabilitásának azonban csak egyik eleme. A tartós békéhez a múlttal való szembenézés és a megbékélés is szükséges. Az ezzel kapcsolatos kísérleteket, azok sikereit és kudarcait *Jasna Dragović-Soso* és *Eric Gordy* közös tanulmányában veszi számba (*Coming to Terms with the Past: Transitional justice and reconciliation in the post-Yugoslav lands*; Megbékélés a múlttal. Átmeneti igazságszolgáltatás és megbékélés a jugoszláv utódállamokban). A szerzőpáros megkülönbözteti a hazai és nemzetközi bírói fellépést és a nem bírósági folyamatokat. Az első esetében a volt Jugoszláviával foglalkozó Nemzetközi Törvényszék (ICTY), a hazai bíróságok és a hágai Nemzetközi Bíróság (ICJ) működését veszik górcső alá. Az ICTY megítélése azonban különösen ellentmondásos. A bírálatok között gyakran elhangzik, hogy a bizonyítékok kezelésében és a perek során számos nehézség adódott. A bíróság tevékenységének sok esetben politikai következményei is vannak. Működése azonban fontos eredménnyel is jár. Önmagában is jelentős, hogy egyáltalán sor kerülhetett a tárgyalásokra, a bíróság működése során keletkezett iratanyag pedig fontos dokumentumforrást jelenthet a háború eseményeinek tanulmányozásához. Az egyes délszláv utódállamokban zajló pereket tekintve is inkább a hiányosságok, a politikai szempont a meghatározó, vélik.

A bírósági tárgyalások mellett hasonlóan fontos szerepet töltenek be a megbékélésben az egyéb, nem bírósági folyamatok, különösen a békéltető bizottságok. Törekvéseiket azonban az őszinte politikai akarat hiánya, a közelmúlt eseményeinek eltérő és töredezett értékelése, a civil társadalom megosztottsága és a nemzetközi szereplők bonyolult érdekei miatt általában nem koronázza siker. Sok esetben a konkrétabb, megfoghatóbb gazdasági problémák rendezése is sürgetőbbnek hat. Így különösen fontossá válik az írók, filmesek, képzőművészek és a zenészek szerepe, hiszen, bizakodik a szerzőpáros, alkotó tevékenységükkel a politikai szereplők olyan új generációja alakulhat ki, akiket már nem terhelnek a múlt sérelmei.

Mind az egyes tanulmányok, mind pedig a kötet egészét tekintve elmondható, hogy az olvasó alaposan megírt, világos vonalvezetésű, bőséges

jegyzetapparátussal ellátott, szakmailag releváns munkákat olvashat. Az egyes tanulmányok a legújabb kutatási eredményekről számolnak be és a nemzetközi történetírásban kevésbé ismert témákat járnak körbe, miközben illeszkednek a történetírás új megközelítéseihez is. A szerkesztők és a kötet érdemének tartom, hogy a szerzők az egyes témák kapcsán törekedtek az okok és a mozgatórugók feltárására és folyamatokat kívántak elemezni.

Dejan Djokić–James Ker-Lindsay szerk.: *New Perspectives on Yugoslavia. Key Issues and Controversies* (Jugoszlávia új megközelítésben. Aktuális kérdések és vitatott témák). London–New York, Routledge, 2011. 224. o.

Vukman Péter

A konzervatív politikai romantika bírálatahoz a posztszovjet Oroszországban

A. N. Medusevskij írása elején hangsúlyozza, hogy a romantika eszméi különböző formában napjainkig léteznek. Előfeltételeit a társadalmi valóság és a társadalmi ideálok közötti ellentmondások képezik. A forradalmi és a konzervatív romantika heurisztikai alapjaiban hasonlítanak egymásra, azonban különböznek a jövőre vonatkozó koncepcióikban. A konzervatív politikai romantika a posztszovjet Oroszországban a kommunista rendszer és a Szovjetunió összeomlása utáni gyors és görcsös változásokra való reagálásként terjedt el. A szerző fontosnak tartja, hogy a szakemberek újra átgondolják a romantika elméleti tételeit, mai és jövőbeli historiográfiai és politikai szerepét. *Medusevskij* kiemeli, hogy tanulmányában a politikai romantika elméleti alapjait, konceptuális eszközeit, társadalmi kezdeményezéseit és potenciális politikai következményeit szándékozik górcső alá venni.

A globális kommunikáció világában az információk mennyisége hirtelen megnőtt, viszont visszaesett minőségük. A romantikus felfogás leegyszerűsített magyarázat és érzelmi reakció az átmeneti időszak frusztrációjára, mint a társadalmi szükségletekre adott kognitív válasz. A romantikusok az általánosan elfogadott tudományos terminológia helyett új kognitív orientációt, új fogalmi rendszert és humán tudományi nyelvezetet próbálnak kialakítani. A modern oroszországi neokonzervatív politikai ideológia alapelvei: a racionalizmussal szembeállított retrospektív historizmus, az emocionális megközelítés a pártatlan helyett, a vallásos és morális értékek szemben a világiakkal és racionálisokkal, a hierarchikus társadalmi struktúra előtérbe helyezése a demokratikussal szemben, a történeti pesszimizmus az optimizmussal szemben és a globalizáció, a modernizáció és a nyugatosodás keltette társadalmi változásokkal kapcsolatos szkepticizmus. A szerző hangsúlyozza, hogy a modern konzervatív történeti romantika, amelyről több társadalomtudományi munka született (lásd a 4-9. jegyzetet), nem egyenes folytatása a klasszikus konzervativizmusnak, hanem a konzervatív tanok és a liberális, szocialista és nacionalista ideológiák sajátos

ötvözete. Agresszív formái az információcsere hiányán, az elidegenedésen, a bonyolult jelenségek leegyszerűsített magyarázatán és a társadalmi neurózisok szublimálódásán alapulnak. Kérdéses azonban az új romantikus koncepciók valós tartalma, historiográfiai hatásuk oka és az, hogy milyen politikai stratégiák, jogi és intézményi innovációk társulhatnak hozzá.

Az „oroszországi civilizáció” és a „civilizációk harcának” elméleteit a romantikusok az orosz kultúra és geostratégia különlegességének magyarázatára használják. Ezek szerint Oroszország nem az európai civilizáció része, hanem egy önálló civilizáció. Az oroszországi civilizáció történeti küldetése az állandó geopolitikai ellenfelekkel szembeni védekezésben rejlik. A küzdelem a „globális Nyugat” (Nyugat-Európa, az USA és szövetségesei) és a „globális Kelet” (az összes többi ország) között folyik. Oroszországnak már a varégek betörésétől kezdve napjainkig nem voltak állandó szövetségesei, csak tartós ellenségei. Az európaizálódás és a globalizáció nem a világfejlődés terméke, hanem az orosz identitás lerombolására szolgáló kifinomult eszköz. Ebben a nézetrendszerben Nyugat és Kelet, államok és nemzetek szerint differenciálatlan felfogásával találkozunk, fókuszpontjában az amerikaellenességgel. A konzervatív romantikusok úgy vélik, hogy a mostani információs háborúk ugyanolyan kártékonyak, mint a korábbi hagyományos eszközökkel vívott küzdelmek. Az oroszországi civilizáció a „titkos világkormány” és a „globális pénzolgarchia” akcióival szemben csak egy új birodalom létrehozásával menthető meg.

A posztsovjét Oroszországban a liberálisok és a konzervatívok vitájában központi helyet foglal el az ország Nyugat és Kelet közötti pozíciójának kérdése. A modernizáció konzervatív-romantikus felfogásába nem tartozik bele az európaizálódás (nyugatosodás), és védeni kell a hagyományos társadalmi értékeket. Ezen irányzat hívei követendő példaként azokat az országokat hozzák fel, amelyek a globalizálódó világban megőrzik saját nemzeti „identitásukat”. Elméletük Medusevszkij szerint egyrészt azon alapul, hogy azt tételezik, minden civilizációban vannak olyan értékek, amelyek megváltoztatásával az adott civilizáció léte kerül veszélybe, másrészt úgy vélik, hogy az orosz nép a nyugati formális jogi kultúrával szemben az igazságosság morális elveit testesíti meg, harmadrészt Oroszországban az állam és a társadalom kapcsolata nem szerződéses viszonyon, hanem a fő társadalmi aktorok és az államhatalom közötti „összhangon”, informális önszabályozó mechanizmuson nyugszik. A társadalomnak a globalizációval szembeni védelme náluk olyan gyakorlati következményekkel jár, mint a konfliktusok jogi megoldásának tagadása, az autarchikus állam apológiája, az információk szűrésének és a cenzúrának a felhasználása. Ezeket az „irányított demokráciájú” és autoriter modernizációjú nyugati országok konzervatív örökségéből merítik.

A nemzeti történelem romantikus verziója mély antropológiai szkepticizmussal átítatott relativizált társadalmi episztemológiát, nacionalizmust és historizmust foglal magába. Az előbbiek szerint a történeti narratívák mesterséges konstrukciók és a nemzeti tudat nem fogadja be mindegyiket. Így a felvilágosodás, a kapitalizmus, a globalizáció és az emberi jogok a nyugati civilizáció termékei és nem vihetők át más világrészekbe. A társadalmi jelenségek „nemzeti szellemenben” történő magyarázata *N. Ja. Danylevszkij*, *N. A. Bergvajev*, *G. P. Fedotov* és mások örökségéhez fordulást jelenti. Az „orosz eszme” a konzervatív romantikusoknál modernizáció- és nyugatellenes. A nemzet történeti küldetését fatalista módon, mindenféle alternativitás kizárásával értelmezik. Ráadásul ez a misszió korrelál az orosz történeti fejlődés „külön útjának” eszméjével. Az orosz államiság nem hasonlítható sem az európai, sem az ázsiai országokhoz. Fejlődését sajátos földrajzi, a társadalom és az állam működését meghatározó tényezők alakították. Medusevszkij úgy véli, hogy ezek a múltban valóban fontosak voltak, napjainkban azonban nem szabad túlértékelni hatásukat. A szerző hangsúlyozza a konzervatív romantikusok nemzetfelfogásának ellentmondásosságát és hiányosságát. Nem kapunk választ náluk a nemzeti identifikáció problémakörére, az állam és a nemzet, a demokrácia és a nacionalizmus összefüggéseire, az integráció és a dezintegráció, a föderalizmus és a regionalizmus kérdéseire, vagy sematikusan, leegyszerűsítetten és érintőlegesen tárgyalják ezeket. Az előbbieket látszik igazolni az a tételük, hogy az „oroszországi pravoszláv civilizációt” nem lehet észérvekkel magyarázni, az átvett nyugati intézmények idomulnak az orosz viszonyokhoz és azok között már másképp működnek.

A külön „orosz rendszernek” a nyugatitól eltérő, legfontosabb vonása a hatalom és a tulajdon egy centrumban való koncentrálódása és az államnak a társadalom feletti despotikus kontrollja. A társadalmat a „törvény diktatúrájával” ellenőrző állam nem alakulhat át normális jogállammá. Az egész orosz történelem az autokratikus, szilárd hatalom és a spontán dezintegrációs, „zavaros időszakok” ciklikus váltakozásából áll. Az utóbbiak azonban nem nyugati típusú polgári forradalmak (így az 1917-es oroszországi forradalom sem), hanem az állami kontroll erózióján és a hagyományok és a külső destruktív hatások konfliktusán alapuló események. A szerző úgy véli, hogy az állami destabilizációs időszakok magyarázatára a konzervatív romantikusok itt kvázimarxista megközelítést kapcsolnak össze a pszichoa-nalitikus terminológiával. A XVIII. századtól a XX. századig végighúzódo, az I. Pétertől az alkotmányos demokratákig kezdeményezett modernizációs célú reformokat úgy bírálják, mint szervesen és romboló lépéseket, amelyek

az utóbbi esetben a birodalom bukását okozták. A gorbacsovi peresztrojka és Jelcin radikális reformjai náluk nem a szovjet rendszer diszfunkciójának természetes következménye, hanem a nyugati ellenségek és a belső árulók által kiváltott „nemzeti katasztrófa”. Fordítva viszont, olyan személyiségek, mint IV. Iván, III. Sándor és Sztálin a nemzeti identitás pozitív szimbólumai. Eszmerendszerük igen lényeges eleme a sztálinizmus dicsőítése.

A modern konzervatív publicisztikában előkelő helyen szerepel az újkori oroszországi és kínai modernizációs stratégia sajátosságainak összetevése. Az utóbbinál azokat a jegyeket emelik ki, amelyek szerintük a modern orosz történelemből hiányoznak. Ilyenek: a nemzeti tradíció védelme a gyors és radikális változásoktól, a nyugati sztereotípiák „értelmetlen” másolásának elutasítása, a gazdasági és technikai elmaradottság leküzdése a nemzeti identitás alapelveinek feladása nélkül, a nyugati típusú demokrácia intézményeinek és az emberi jogi doktrínának az elvetése. Leegyszerűsítve a mai orosz politikai elitnek a kínai modernizációs modellt kellene követnie. Medusevskij azonban rámutat, hogy a kutatások nem igazolják az orosz konzervatívok fenti következtetéseit. Kezdetben mind Kínában, mind Oroszországban (az 1911–1913-as polgári demokratikus forradalomig, ill. az 1917. februári forradalomig) a modernizálódásnak európai komponensei is voltak, sőt az 1949 utáni kommunista modellből se zárták ki teljesen a külső kölcsönvételeket. Kína sem kerülte el a katasztrófális hibákat, és ott is, mint a szovjet államban, tömeges megtorlások zajlottak le. Mao után viszont a kínai politikai elit nyugati mintájú radikális reformot („forradalom felülről”) hajtott végre, ami gyors gazdasági növekedést és politikai stabilitást eredményezett. A konzervatív romantikusok nézetével szemben a kínai fejlődés épp a radikális modernizáció szükségességéről és a piacgazdaság elismeréséről szól. Posztszovjet vonatkozásban a mai Kína kulcsproblémája a gyors gazdasági fejlődés és a politikai reformok kapcsolata. Míg az orosz konzervatívok védik a kínai autoriter modernizációt, addig ellenfeleik elkerülhetetlennek tartják a piaci típusú gazdaság és a monolit politikai rendszer konfliktusát, az ideológiai, társadalmi válságot és a nemzetiségi szeparatizmus erősödését. Az utóbbiak befejezetlen kísérletről beszélnek, amelynek következő lépcsőfoka a jogállamra való áttérést eredményező politikai modernizáció lenne.

A posztszovjet restauráció konzervatív programjának fő részei: a kulturális és nemzeti megújulás, a társadalom szociális és gazdasági átalakítása és a politikai és alkotmányos változások. Az alapvető cél a nemzet erkölcsi újjászületése. A pozitív társadalmi értékek a hagyományos valláson, a nemzeti és kulturális identitás erősítésén, a patriotizmuson, a „hamisításoktól

megtisztított” oroszországi történelmen és az újjászervezett tudományos és oktatási rendszeren alapulnak. A mély mentális változásoknak nemcsak az ideológiái, hanem a szemiotikai (nyelvi) aspektusai is fontosak. A szerző rámutat, hogy ez egy mélyen nacionalista és klerikális jellegű program. A konzervatív programban lényegesek a gazdaság és a társadalom működésével kapcsolatos morális és vallásos alapelvek, a szolidaritás és a kölcsönös segítség, szembeállítva a bankok és a nemzetközi pénzügyi szervezetek monetarizmusával és spekulációs műveleteivel. A konzervatív romantikusok ugyan nem vetik el a magántulajdont, de társadalmi ellenőrzés alá helyezik, és érvelésükben itt hivatkoznak a korábbi oroszországi faluközösségi és a szovjet kolhozrendszerre. Az alkotmányos változások terén a pozitív jogi, az állam és az oktatás világi jellegével kapcsolatos és az ember- és szabadságjogi szűkítések lehet kiemelni. Az orosz szervek befolyásának erősítésével párhuzamosan fontosnak tartják a nemzetközi jogi intézmények szerepének és kompetenciájának korlátozását. A kialakuló rendszer legitimitása nem a demokratikus választáson, hanem az alattvalóknak az államhatalomhoz fűződő lojalitásán nyugszik. Az utóbbi a korábbi konzervatív, szocialista, nacionalista, szlavofil és eurázsiai eszmék eklektikus keverékét testesíti meg. Ez a romantikus nézetrendszer egyfelől jövőbelátó politikai vezetőket feltételez, másfelől parlament- és pártellenes.

Az átmeneti korszakra három politikai modernizációs, alkotmányos átalakítási stratégia alakult ki. A liberálisban a cél a nyugati típusú jogállam, a pragmatikusban a korlátozott pluralizmus, a konzervatívban a monarchikus, vagy diktatórikus jellegű, autoriter rendszer létrehozása. A konzervatív ideológusok olyan irányított demokráciát vázolnak fel, amiben az elnöki hatalomnak „monarchikus előjogai” lennének, ami hasonlítana az 1905-1917-es dumai monarchia látszatalkotmányos rendszerére. A társadalom és az állam „összhangjának” helyreállítására a konzervatívok olyan történeti intézmények visszaállítását ajánlják, mint az Országos Gyűlés, vagy az új alkotmány kidolgozására az Alkotmányozó Nemzetgyűlés. Sok konzervatív romantikus a konstitucionalizmust a kritikátlan európaizálódás mesterséges termékének tartja. Szerintük korlátozni kell a nem kormányzati szervezetek működését és az orosz identitást óvni kell az agresszív liberális nyugati kultúrától. Az alkotmányba és a törvényekbe olyan jogi normákat tennének, amelyek védik a nemzeti értékeket és konzervatív alapelveken nyugszanak.

Az új konzervatív politikai romantika nem egységes filozófia, vagy társadalmi gyakorlat, hanem ellentmondásokat tükröz és gyakorlati megvalósítása is nehézségekbe ütközik. Három fő irányzata: 1. a tiszta, régi módi, nem-

zeti történeti nosztalgián nyugszik, 2. az új romantika, amelyben eklektikus filozófiai alapon és az európai nacionalizmusból és a forradalom utáni orosz emigráns gondolkörből átvett alapelvekkel korunk problémáira is választ keresnek, 3. a radikális politikai romantika, amelynek hívei szélsőségesen nacionalisták, és az ellenfelek elnyomásával radikális rendszerváltást, „nemzeti küldetésű, konzervatív forradalmat” akarnak. A három irányzat közötti ellentmondások vitákat inspirálnak az oroszországi civilizációról, az orosz nemzetről, a történeti fejlődés szakaszairól, a történeti hagyományok szerepéről, az igazságszolgáltatás és a társadalmi igazságosság természetéről, a fokozatos átalakulás és a radikális konzervatív forradalom lehetőségeiről. Medusevskij hangsúlyozza, hogy a posztszovjet társadalmat ugyanúgy, mint a többi átmeneti társadalmat kognitív disszonancia jellemzi. Ebben a helyzetben a konzervatív romantika fő társadalmi funkciója a szociális neurózisok kezelése és a hagyományos tudati elemeknek a megváltozott társadalmi körülményekhez való hozzáigazítása. Politikai elvrendszerként a konzervatív romantika új nemzeti morális és politikai értékek kialakítását és működtetését szolgálja.

A szerző hangsúlyozza, hogy az új politikai romantika éles ellentmondásban áll a modern tudománnyal. Az apokaliptikus látomások, a nemzetmentés eszméje és az önizoláció kizárja, hogy az oroszországi társadalom hatékonyan integrálódjon a globális világba és ez elidegenedéshez és hanyatláshoz vezet. Medusevskij rámutat, hogy a posztszovjet konzervatív romantikában mély szakadék van egyfelől a stabil, homogén társadalom és a zárt állam eszméje, másfelől az új globalizációs és modernizációs tendenciák és a szabad információáramlás között. A konzervatív restauráció koncepciója mesterséges konstrukció, ami szemben áll a társadalmi és kognitív adaptáció új formáival. A szakmai közösség etikai válaszút előtt áll: vagy elfogadja a konzervatív tételeket, vagy bírálat tárgyává teszi. Ha az utóbbit választja, akkor a felsőoktatási reformban és a megújuló tudományos életben komoly szerepe lesz a szakmai és társadalmi gondolkodást korszerűsítő történettudománynak.

A. N. Medusevskij: K krityike konzervatyivnoj politiceseszkoy romantyki v posztszovjetszkoj Rosszii. (A konzervatív politikai romantika bírálatához a posztszovjet Oroszországban). Rosszijszkaja Isztorija. 2012. 1. 3–16. o.

Kurunczi Jenő

Papság és kultuszok a későkori Közép-Egyiptomban

2010-ben jelent meg *Núria Rodríguez i Corcoll* katalán nyelvű doktori disszertációja a Nova Studia Aegyptiaca VII. köteteként. Alapvetően prosopográfiai tanulmányról van szó, amelyben a papság, a kultuszok és a vallási szokások állnak a kutatás középpontjában. A vizsgált időszak az egyiptomi történelemben későkornak nevezett periódus (Kr. e. 664–305), amikor a vallásos nézetek nagy változásokon mentek át, és ezek már kijelölték a későbbi görög-római kori vallás fő irányvonalait. A disszertáció tárgya nemcsak időben, hanem térben is le van szűkítve a 14–22. felső-egyiptomi nomosokra, egyrészt, mert ez a Kusaitól körülbelül a Fajjúm-oázisig terjedő terület vallási szempontból kevésbé dokumentált része Egyiptomnak, másrészt, mert a szerző tagja volt annak a katalán régészcsoporthoz, amely ebben a térségben, mégpedig Oxyrhynchosban végzett ásatásokat.

A disszertációnak három fő célkitűzése van: egyrészt összeállítani egy prosopográfiai katalógust, amely tartalmazza a területhez kötődő papokra, illetve papságra vonatkozó forrásokat, másrészt ezek alapján reflektálni a papságra, a jelenlevő kultuszokra, kultuszhelyekre és a hozzájuk kapcsolódó rítusokra, harmadrészt pedig elhelyezni Oxyrhynchost ebben a kontextusban, és megvizsgálni esetleges sajátosságait.

A munka hat fejezetre oszlik: 1. általános bevezetés, 2. a tanulmány contextualizálása, 3. prosopográfiai dokumentáció, 4. a dokumentáció elemzése, 5. konklúziók, 6. konklúziók francia nyelven. Az általános bevezetést követően, melyben a szerző ismerteti munkájának célját és kutatásának módszereit, a téma időben és térben való elhelyezésére tér át, és elsőként a történeti háttérrel ismerteti. A vizsgált időszak (Kr. e. 664–305) a Saisi korról kezdődik, amikor Egyiptomban a Deltából származó I. Psammétichos alapított új dinasztiát, az új főváros pedig Sais lett. A XXVI. saisi dinasztia uralkodása alatt Egyiptom ismét erős állam lett, gazdaságilag és kulturálisan is virágzott. Ezt a kedvező időszakot törte meg a perzsák támadása Kr. e. 525-ben. A perzsa uralom alatt (Kr. e. 525–404) Egyiptom satrapia lett, de vazallus helyzete ellenére számos fejlesztés történt az állam területén. Kr. e.

404-ben történt, hogy az Amyrtaios által vezetett felkelésnek köszönhetően Egyiptom visszanyerte szabadságát egy kis időre, de a XXVIII., XXIX. és XXX. dinasztiaák független uralkodását követően a perzsák ismét elfoglalták Egyiptomot. Tíz évig sikerült tartani pozíciójukat, egészen Kr. e. 332-ig, amikor is Nagy Sándor megérkezett Egyiptomba, meghódította az országot, és birodalmához csatolta. A könyvben vizsgált időszak a Ptolemaiosok által vezetett királyság megalapításáig, vagyis Kr. e. 305-ig tart.

A földrajzi keretek ismertetésekor a szerző bemutatja az egyes nomosok elhelyezkedését és jellegzetességeit kezdve a 14. nomossal, vagyis délről északi irányba haladva. A 19. nomos esetében külön kitér az Oxyrhychosban folytatott ásátásokra, végigvezetve azt Grenfell és Hunt ásátásaitól egészen a 1992-ben kezdődött katalán ásátásokig, amelybe ő maga is bekapcsolódott.

Ezt követően a vallási háttér bemutatása következik. Egyiptomban sohasem létezett az állam egész területén egységes hivatalos vallás. Különösen a későkortól kezdve lehet megfigyelni az egyes régiók lokális, vallási sajátosságainak kihangsúlyozódását. Érezhető a szinkretizmus fejlődése és Néith, Sais helyi istennőjének megnövekedett szerepe. A XXVI. dinasztia saisi eredete érthetővé teszi, hogy miért ő lett Egyiptom egész területén az egyik legfontosabb istennő a későkorban. Néithet ekkor kezdték el Isis-szel, mint Osiris védelmezőjével társítani, sőt nemcsak vele, hanem az Egyiptom két részét, Alsó- és Felső-Egyiptomot szimbolizáló istennőkkel is, így lett belőle Néith-Uadjet és Néith-Nekhbet, mint az ország védelmezője. Főleg ennek az aspektusának köszönhető kultuszának nagyarányú elterjedése. Szintén erre a korra tehető a házi vallásosság megjelenése, igencsak megnőtt ugyanis az érdeklődés olyan házi istenségek iránt, mint Thoéris vagy Bés.

Az egyiptomi papságról alkotott jelenlegi ismereteink vázolásakor rávilágít azok forrásaira, szerkezetére és sajátosságaira. Rodríguez fontosnak tartja hangsúlyozni, hogy a papi és világi pozíciók egymással összeférhetők voltak az ókori Egyiptomban, mert erre több példa is létezik az egyes papok esetében. A források kisebb részt ikonográfiaiak, nagyobb részt szövegesek, amelyek feliratok formájában vagy papiruszokon őrződtek meg. Végül pedig azt is bemutatja, hogy a papi címek általában milyen formában jelentek meg.

Ezt követi a kötet két legjelentősebb fejezete, a prosopográfiai dokumentáció (55–230.), majd annak elemzése (231–412.), így a kettőt mindeképpen együtt érdemes tanulmányozni. A harmadik fejezetben a papsághoz kapcsolódó források nomosonként vannak feltérképezve kezdve a

14. nomostól észak felé haladva a 22. nomosig, ezen belül pedig kronológiai sorrendben, dinasztiaiák szerint vannak elrendezve. A szerző nagy precizitással katalogizálta a dokumentumokat, ahol lehetett, név szerint megnevezte a személyeket. Ezt követi a dokumentum megnevezése, amelyben szerepel a forrás, majd a vonatkozó bibliográfia, datálás, majd a címek (adott esetben különválasztva a vallási és polgári címek), végül pedig a családtagok nevei. A felhasznált források jellege széles skálán mozog: papiruszok, sírfeliratok, szobortöredékek, koporsók, szarkofágok, kanópusok, usébtik és sztélék feliratai. A negyedik fejezetben kapott helyet az elemzés, amelynek hasonló a szerkezete, minden nomost egyenként vizsgál meg a szerző, és rávilágít a helyi sajátosságokra is. Ahol lehetséges volt, ott a címekből kiindulva jellemzi a papság szerkezetét, a funkciók jellegét, a dokumentált isteneket és az adott kultuszhelyet.

Bár a nomosok részletes egyenkénti ismertetésére az adott keretek között nincs mód, egy-egy jellegzetességet mindenképpen érdemes kiemelni. A 14. nomos forrásokban igen szegény, csupán három dokumentum köthető ide egyértelműen. A fellelhető címekből kiindulva (Hathor prófétája, Kusai úrnője; Hathor szisztrumrázója, Kusai úrnője; Hathor isteni könyveinek írónoka, Kusai úrnője; Hórus, a test megszentelője; szolga, aki harcol) jól látszik, hogy mely isteneknek volt bizonyítottan kultusza. Tisztelték Hathort, aki Egyiptom-szerte ismert istennő volt, itt leginkább a Hórushoz és Osirishez kötődő aspektusa volt hangsúlyos. Népszerű volt Osiris is, ugyanis a „Hórus, a test megszentelője” címet egy olyan pap viselte, aki a Khoiak* havi Osiris rítusai során a fiú Hórus szerepét öltötte magára. Harmadrészt pedig Hórus is tiszteletnek örvendett, mégpedig egy helyi formájában, Rodríguez szerint „a szolga, aki harcol” cím ugyanis a hebenui Hóruszra utalhat, akinek kultusza a 16. nomosból, Hebenuból származik. Eszerint Hórusnak két aspektusát is tisztelték ebben a körzetben, a hebenui Hórust, a harcospistent, aki Séthtel küzd, illetve a fiú Hórust, aki Osiris örököse.

A 15. nomos az egyik leggazdagabb terület források tekintetében, mivel harminchat különböző dokumentum van felsorakoztatva, amelyek papi címeket tartalmaznak. A főváros Hemenu, vagy görög nevén Hermupolis volt, amelynek temetőjében található a híres Thot-főpap, Petosiris sírja is. A nomoshoz kötődő legfontosabb isten egyértelműen Thot, akinek kultuszához számos papi cím társult, mint például Thot, Hemenu urának *lesónisa* (templomi vezetője), Thot főpapja, Thot tisztítópapja. Jóval kiterjedtebb klérussal rendelkezett, mint bármelyik másik isten. A felsőpapság élén névlegesen az első főpap állt, gyakorlati szinten azonban nem ő,

* Khoiak = a kopt naptárban a 4. hónap (december 10-től január 8-ig).

hanem a *lesónis* irányította a kultuszt. Fontos kiemelni, hogy külön pap gondoskodott az Ogdoád, vagyis az Isteni Nyolcasság kultuszáról. A hermupolisi teológia dolgozta ki az Isteni Nyolcasság teremtményszát, és ezért alakult ki kultuszuk ezen a területen. A lokális főisten mellett ebben a nomosban is jelentős kultusznak örvendett Amon, Osiris, Isis, Harpokratés, vagyis a gyermek Hórus, Hnum-Ré, Hekat, Sakhmet és Min. Külön kiemeli a szerző a Tuna el-Gebelben, Hermupolis nekropoliszában feltárt íbiszkatakombák jelentőségét, amely egyik legjobb példája annak, hogy hogyan vált a későkorban az állatok halotti kultusza az emberi halotti kultusszal egyenrangúvá.

A 16. nomos ismét forrásokban szegény terület, amelynek fővárosa Hebenu volt. Alapvetően két istenség kultusza dokumentálható: az egyik Hórusé, aki a legfontosabb isten volt a régióban, mivel már az Óbirodalom óta őt tekintették Hebenu urának. Osiris kultuszának későkori előretörésével a hebenui Hórust is Osiris köréhez kapcsolták, és az ellenséget legyőző istenként tisztelték. A másik Hathor, Neferusi úrnőjéé, akinek kultusza összekötődött Hnum-Ré, Hirur urának kultuszával, és ez által Rodríguez szerint Hathor egyrészt a teremtéshez és a termékenységhez kötődött, másrészt Hórus nőnemű párjaként annak aspektusait is kiegészítette.

A 17. és 18. nomosokat együtt vizsgálja a szerző, mivel kultuszaik szorosan összekapcsolódtak, és ezt követően egy külön fejezetet szán El Hiba térségére, amely eredetileg a 18. nomoshoz tartozott, de legalább a XXVI. dinasztiaától kezdve átkerült a 20. nomos irányítása alá. A források színes képet mutatnak, ugyanis Anubis, Hórus, Isis, Osiris, Sobek és Harsomtós főpapjait is név szerint ismerjük, vagyis ezek az istenek mind rendelkeztek papsággal. Anubis az egykori főváros, Henu ura volt, és megmaradt a régió főisteneként a későkorban is. Hórusnak egy sajátos helyi formáját tisztelték a 18. nomosban, mert asszimilálódott egy helyi istennel, a sólyomformájú Antival, és szintén hozzá kapcsolódott Harsomtós, a Harpokratéhoz hasonló gyermekisten kultusza is.

El Hiba városát Rodríguez helyesen külön kezeli a többi nomostól, mivel csak innen ötvenkilenc forrást gyűjtött össze. Az egykori Taiu-Djait város e gazdag dokumentációja leginkább a Rylands papiruszoknak köszönhető. A város főistene a harmadik átmeneti kortól kezdve Amon lett, akit a későkorban a taiu-djaiti Amon néven tiszteltek, ahogy ez a papi címekből is kiderül. Amonnak ez a helyi formája Rodríguez szerint feltehetően Amon-Ré alakját vette fel. Ennek megfelelően a város legjelentősebb temploma is neki volt szentelve, ez részben még ma is látható. Amonnal, mint a főistennel együtt tisztelték az Enneádot, vagyis az Isteni Kilencsé-

get. Ez az első hely a vizsgált területen, ahol a Kilencségnek a papiruszok alapján bizonyítottan volt kultusza. Rodríguez felveti azt a lehetőséget, hogy a Héliupolisból származó Kilencség tisztelet azért jelenhetett meg itt, mert a város papsága esetlegesen a héliupolisi papság befolyása alatt állt. Szintén Amonhoz kapcsolódott Harmachis, vagyis a horizont Hórusa, aki a felkelő napot személyesítette meg, és így azonosult Amon-Rével is. Feltűnik a forrásokban Hathor istennő is, mint a Nyugat úrnője, vagyis itt vélhetően halotti aspektusa volt hangsúlyozott. Rajtuk kívül még Honsu és Thot jelenlétét említi meg a szerző, akik megjelennek egy-egy papi címben.

A szerző szempontjából nyilvánvalóan a 19. nomos volt a legfontosabb, hiszen ennek a fővárosa volt Per-Medjed, a későbbi Oxyrhynchos. Az itteni papokkal kapcsolatos források szinte mind a katalán régészeti csoport által feltárt sírokból származnak. A címek mindegyike a XXVI. dinasztia korára datálható. Osiris és Amon is rendelkezett papsággal, ez utóbbit itt kos fejű istenként tisztelték. Thoéris kultuszával azonban itt találkozunk először. Thoéris általában egy hibrid formában, víziló fejjel, krokodil hátsóval ábrázolt istennő volt, aki a szülő nők és anyák védelmezője volt. Tisztelete különösen a későkorban terjedt el, ebben a nomosban azonban már a XIX. dinasztia korától kezdve kimutatható a kultusza. Figyelemre méltó, hogy a görög-római korban a város főistenévé vált annak ellenére, hogy a fáraónikus korban nem rendelkezett hivatalos kultusszal, vagyis házi istenség volt. Ráadásul nem megszokott formájában tisztelték, hanem a hegyes orrú oxyrhynchos hal formáját vette fel, ahogy bizonyítják ezt előkerült bronzszobrok is. Maga a város is erről a halról kapta görög nevét, ugyanis istenként tisztelték itt ezt a halat. Thoéris kultusza feltételezhetően összekapcsolódott az oxyrhynchos hal kultuszával, és így vált Thoéris is a város főistenévé. A források közül két felirat is bizonyítja egy egykor létező templom létét, amelynek Per-Khef volt a neve. Rodríguez feltételezi, hogy ez a templom kapcsolatba hozható az ún. Osireionnal, a nekropolis határán létesített földalatti sírokkal, amelyeket a Khoiak havi Osiris-rítusok során használtak. Mivel Osirist itt is vegetációs istenként tisztelték, nilusi iszappal és gabonával megtöltött gabona-osiris szobrok elhelyezésével kértek jó áradást és termést az évre.

A 20. nomosból előkerült forrásokban egyértelműen a helyi kosisten-ség, Hereshef tűnik fel a leggyakrabban. Őt Hárakleopolis uraként tisztelték, egyfajta termékenységi isten volt, akit általában az *atef* koronával jelenítettek meg. A papi címek jól tükrözik sokrétű szerepét, számos aspektusból történik rá utalás: megjelenik, mint Henenesu ura, a két ország

ura, Hérakleopolis Magna ura, a Megmentő és úgy is, mint az imák meghallgatója. Főpapján és papjain kívül ismerjük többek között „szeretett lányát”, isteni hitvesét, isteni anyját, templomi képviselőjét, adminisztrátort, énekesit és szisztrumrázóit. Hereshef mellett sok más istennek is dokumentálható a kultusza, így Osirisé, Hathoré, Uadjeté, Maaté, Hórusé és Sokarisé csak a legfontosabbakat említve. Osiris és Hereshef kultusza összekapcsolódott, mivel mind a kettőnek termékenységügyi aspektusa került előtérbe. Bizonyosan ők ketten voltak a térség legfontosabb istenei, mert templommal is rendelkeztek.

Végül még a 21. és 22. nomosok bemutatására is sor kerül. A 21. nomos a kultuszok tekintetében nem mutat egyedi jellegzetességet, csak a Hnumhoz kötődő papi cím, a „hús megformálója” az, ami ritkának számít, viszont ez is rögtön érthetővé válik annak tudatában, hogy ő is rendelkezett teremtő aspektussal. Hnum volt az embereket a fazekaskorongján megformáló isten, akit Semenuhor, a későbbi Krokodilopolis főisteneként tiszteltek. Ugyanakkor a Nílus istensége is volt, és mint teremtő és termékenységügyi isten Osirishez kapcsolódott, és jelentős szerepet kapott az osiriszi rítusokban.

A 22. nomosból mindössze egy cím került elő, ami Hathorhoz kötődik, méghozzá Hathor helyi formájához, Tepihu úrnőjéhez, aki egy szinkretikus istennő volt Isist és Hathort egyesítve magában.

A szerző szükségesnek érezte, hogy külön alfejezetet (415–447.) szenteljen a sajátos oxyrhynchosi vallási környezet bemutatásának, értelmezésének, amihez rendkívül jó rálátást biztosított számára az ottani ásatásban való részvétel. Érdekességgként emeli ki, hogy Séth kultusza annak ellenére, hogy az isten szorosan kötődött Oxyrhynchoshoz, és a görög-római korban a nomos legfontosabb istene volt, a saisi korban nincsen dokumentálva. Ez szerinte azzal magyarázható, hogy Hórus és Séth mítosza különösen a későkorban kapott nagy jelentőséget. A mítosz szerint Séth alulmaradt Hóruszal szemben a trónért folytatott küzdelemben, így ő lett a káosz, a viszály és az idegen népek istene, míg Hórus a rendé, a hatalomé és a mindenkori uralkodóé. Ez utóbbi kultuszának előretörésével Séthé visszaszorult, sőt egyfajta ellenségesség alakult ki irányában – feltehetően az Egyiptomot elárasztó idegen hatalmak miatt. Egyre inkább az ellenséget kezdte el szimbolizálni, és a saisi korra ez odáig vezetett, hogy kultusza eltűnt, legalábbis nincs nyoma az oxyrhynchosi nomosban.

Séth vezető szerepét más istenek és istennők vették át ezen a területen, ilyen volt többek között Thoéris, aki egyértelműen a nomos legfőbb istennévé vált ebben a korban. A szerző kitér még Néithre, Sais istennőjére is,

akinek tiszteletét ebben a nomosban a források ugyan nem bizonyítják, de lehetséges, hogy kultusza ennek ellenére is jelen volt. Elképzelhető, hogy összekapcsolták Thoéris kultuszával, mivel Néith is Osirishez kötődött. Egyik aspektusa kifejezetten halotti volt, ahhoz a négy istennőhöz tartozott ugyanis (Isis, Nephthys és Selkis volt a másik három), akik a Hórus-fiúkat és azok kanópusait védelmezték, valamint ez a védelem Osirisre is kiterjedt. Néith végül összeolvadt Isis-Thoéris alakjával létrehozva ezzel egy érdekes kevert oxyrhynchosi istennőt. Szintén dokumentálva van az eredendően núbiai Dedun kultusza, valamint a harcos macskaistennő, Bastet kultusza is, aki a karavánkereskedelem irányítójának szerepét is magára öltötte a 19. nomosban.

Amon kultuszáról annyit mond el Rodríguez, hogy itt tisztelt alakja a vízhez kapcsolódott, formája nem ismeretes, lehetséges azonban, hogy a kos fejű Amon formájában tisztelték. Nem tudni, hogy Oxyrhynchosban létezett-e olyan típusú szinkretizmus Amon és Osiris között, mint Thébában, de funkciójuk nagyon hasonló volt itt is, mivel mindkettőt a Nílussal azonosították.

Befejezésképpen Osiris kultuszára tér rá, ami szorosan kapcsolódott a mezőgazdasághoz. Osiris több aspektust olvasztott magába, tisztelték, mint vegetációs istent, és a Khoiak havi rítusok központjába állították, de ismert volt, mint a Nílus áradásának istene is. Azzal a ténnyel kapcsolatban, hogy az egyes isteneknek nem a hagyományos aspektusa jelenik meg a 19. nomosban, a szerző azt a lehetőséget veti fel, hogy a saisi kulturális reneszánsz esetlegesen újrainterpretálta az oxyrhynchosi isteneket, és azok szerepét. Az egykor Séthhez kapcsolódó istenek (Thoéris) új megvilágítást kapnak, és Osiris köréhez kerülnek át ettől kezdve.

E helyi sajátosságok tükrében vonja le az általános konklúziókat a fejezet második részében (448–456.), amelyek immár az összes vizsgált nomosra kiterjednek. Az egyes területekhez kapcsolható források eloszlása nagyon egyenetlen. A nagyobb központokban, mint Hermupolis vagy Hérakleopolis Magna, nagyszámú papi személyzettel állunk szemben, míg a kisebb településeken kevesebb forrással rendelkezünk. Ennek nemcsak az az oka, hogy egy kisebb településen érthető módon kisebb létszámú klérus szolgált, hanem az is, hogy ezeken a területeken jóval kisebb mértékben folytak – és folynak – régészeti feltárások, így kevesebbet tudunk róluk. A vizsgált területen dokumentált személyzet a papi hierarchia középső és felső kategóriájába tartozott. Több helyen előfordul, hogy egy személy több címet viselt, amelyek különböző természetűek voltak (papi, civil, katonai) és különböző területekhez kapcsolódtak, így világossá válik, hogy

a címek egy része nem jelenthetett gyakorlati elfoglaltságot. Ez esetben Rodríguez feltételezi, hogy egy-egy cím tiszteletbeli volt, és nem takart konkrét gyakorlatot. Minden egyes kultusz papi személyzete élén a főpap állt, ugyanakkor lehetséges, hogy a főpapi cím is reprezentatív volt, és a tényleges vezetést egy másik személy végezte, mint például a *lesónis*. Ezt támasztja alá az is, hogy bizonyos címeket egy család generációkon keresztül viselt, vagyis öröklődtek. Az alsópapságra vonatkozó információk sajnos nagyon hiányosak, az ide tartozó személyeket jóval kevésbé dokumentálták, mint a felsópapság tagjait. Általában jellemző a régióra, hogy a helyi vallási tradíciókat helyezték előtérbe. Osiris kultusza természetesen közös pont, és elterjedt volt az egész területen, ugyanakkor érezhetők egyéb régiók helyi hatásai is. Ilyen például a nyugati oázisok hatása, amely Bastet és a kos fejű Amon kultuszán érezhető, vagy a Fajjúm-oázisé, ahonnan pedig Sokaris kultusza terjedt el, különösen az ahhoz közeli 21. és 22. nomosokban. Ami a kultuszok helyét illeti, a szerző kiemeli, hogy legnagyobb részt olyan templomokban zajlottak, amelyeknek pontos elhelyezkedését nem ismerjük. Csupán egy-két esetben lehetséges azonosítani a templomokat, főleg a nagyobb központokban, amelyeket már feltártak, illetve ahol látható nyoma maradt az építményeknek. Rodríguez is elismeri, hogy további régészeti feltárásokra lenne szükség ahhoz, hogy az általa vizsgált területnek a templomait megismerjük.

Összességében igen tartalmas munkával van dolgunk, amelyben precízen összeállították a vonatkozó források katalógusát a címben megjelölt korra és területre szorítkozva. A disszertáció legfontosabb eredménye mindenképpen az, hogy a papi címekből kiindulva milyen vallási élet vázolható fel az adott területen, és mely isteneknek volt bizonyíthatóan kultusza. Pozitívumnak tartom, hogy a szerző a konklúziókat tartalmazó fejezetet nemcsak katalán nyelven közli, hanem annak francia fordítása is helyet kapott a könyvben (457-501.), így a munka legfontosabb eredményei szélesebb olvasóközönséghez is eljuthatnak. Az utolsó oldalakon tartalmas bibliográfia és jegyzékek kaptak helyet: képek jegyzéke, nevek jegyzéke katalán és egyiptomi nyelven, valamint papi, polgári és katonai címek jegyzéke katalán és egyiptomi nyelven.

Az egyetlen dolog, amit a könyv hiányosságaként említenék, az az, hogy hasznos lett volna egy fejezetet annak szentelni, hogy Egyiptom többi részén, legalább a vizsgált korra vonatkozóan, mennyire vannak feldolgozva a papi címek, és milyen következtetés vonható le belőlük, erre ugyanis nem utal a szerző. Ez az összefoglalás azért lett volna fontos, hogy a 14-22. felső-egyiptomi nomosok kultuszait és a jelenlevő isteneket ne csak egymáshoz

viszonyítva, hanem szélesebb kontextusban is láthassuk. Ettől függetlenül a könyv magas színvonalú disszertáció, amely – természetéből és céljából kifolyólag – leginkább a szakmai köröknek szól, de minden bizonnyal a nem kifejezetten egyiptológiával foglalkozó olvasók is haszonnal tudják majd forgatni.

Núria Rodríguez i Corcoll: *Sacerdoci i cultes del nord de l'Egipte Mitjà durant la baixa època (segles VII–IV aC): del nomus 14 al 22 de l'Alt Egipte [Papság és kultuszok Közép-Egyiptom északi részén a későkorban (Kr. e. VII–IV. század): a 14–22. felső-egyiptomi nomosok]*. Barcelona: Universitat de Barcelona, 2010. 576 old.

Szántó Zsuzsanna

Istenek és emberek Carnuntumban

A Museum Carnuntinum nagyszabású kiállításának vaskos katalógusát tartom kezemben. 472 oldalon 1053 régészeti lelet leírása és 13 bevezető tanulmány olvasható, valamint a leírt tárgyak jó minőségű fotója látható benne. Tetszetős, nagyformátumú kötet, aminek nézegetéséhez rögtön kedvet kap az ember. Még néhány számítógépen készített rekonstrukciós rajz is gazdagítja, melyek különösen megmozgatják képzeletünket.

A kiállítási katalógusokra jellemzően, a kísérő tanulmányok nem annyira új tudományos eredményeket kívánnak bemutatni, mint inkább az érdeklődő közönséget bevezetni a kiállítás témakörének alapismereteibe. Ez a kiállítás Carnuntumnak, Pannonia Superior közigazgatási és katonai központjának a vallási életét állította a középpontba, és ehhez válogatta a kiállítandó tárgyakat, illetve válogatta össze a tanulmányokat. A témaválasztás tág teret biztosított a válogatásra, hisz a vallás az életnek szinte minden területéhez szorosan hozzá kapcsolódott. Van azonban ennél konkrétabb magyarázata is a választásnak: az elmúlt néhány évtizedben két nagyszabású kultuskörzetet is feltártak Carnuntumban, melyeknek gazdag leletanyagát most a nyilvánossággal is megismertetik.

A különböző szerzőktől származó bevezető tanulmányoknak már a címei is mutatják, hogy a tudományos ismeretterjesztés a célkitűzésük: A rómaiak istenvilága, Vallás a provinciákban, Hogyan ábrázolták az isteneket, Római templom, Adományok az isteneknek, Kommunikáció az istennel, Az elhunytak isteneinek stb. Megemlítendő, hogy két magyar szerző (Tóth Endre, Szabó Ádám) is szerepel Pannonia vallási életét taglaló tanulmányával, ezzel mintegy kitágítva a horizontot a provincia egész területére. A kb. 8 oldalnyi terjedelem azonban vagy csak egy-két kérdés bemutatására adott lehetőséget, vagy egészen általános ismeretek megfogalmazására.

A katalógusrész (145–436) egyes leletcsoportjaihoz még külön kis bevezetők is készültek, melyek igen hasznos tudnivalókat tartalmaznak. Ezek közül azt a kettőt emelem ki, melyek a már említett kultuskörzetek leleteihez készültek. Elsőként a pfaffenbergi templomkörzetet említjük. Teljes fel-

tárása annak köszönhető, hogy a *canabae*-tól keletre elterülő dombon ipari létesítményt készültek létrehozni, és ehhez kellett a terület teljes átkutatása. Az eredmény minden várakozást felülmúlt. Kiderült, hogy Carnuntum legfontosabb kultusközpontja helyezkedett itt el, ahol évenként tartottak ünnepséget Iuppiter Optimus Maximus tiszteletére és az uralkodó császár üdvére. Előkerült három templomalapfal, egy hivatalnoki épület (*magistri montis*), a monumentális császároltár (*Ara Augustorum*), továbbá Iuppiter- és császároszlopok bázisai, valamint egy amphitheatrum. Az adott helyet védő Iuppiter megkülönböztető jelzője a *K(arnuntinus)* volt. A II. század közepétől a IV. század elejéig tartó oltárállítás legvirágzóbb időszaka a Severus-kor volt. A feliratokból megállapítható az ünnep pontos dátuma is: június 11. Külön érdekessége ennek a dátumnak, hogy Pannonia Inferior központjában, Aquincumban, a Gellérthegyén ugyancsak Iuppiternek tisztelt és a császár üdvéért felállított oltárokon ugyanez a dátum szerepel. A római ünnepi naptárban hiába keresnénk ezt az ünnepet, így nem kétséges, hogy helyi jelentőségű eseményhez kell kapcsolódnia. A megoldásra több javaslat született, de egyértelműen egyik sem bizonyítható. I. Piso szerint a Pannoniában bevezetett capitóliumi triász kultusz- és templomalapítás napjáról van szó (*dies natalis*), Alföldy G. szerint a két Pannonia létrehozásának emléknapjáról, Tóth E. szerint az *Ara Augusti provinciae Pannoniae* alapítási napjáról. Bármelyikről is legyen szó, a mögöttes szándék és cél egyértelmű: a civil és a katonai lakosság, ill. a hivatalnokok lojalitásának kifejezése az uralkodó császárral és családjával szemben. A kiállításba bevett leletek száma erről a területről több mint 100. A legjelentősebbek ezek közül a feliratok és a szobortörödékek. Valamennyire a rendkívüli töredékeség jellemző – szemben a szinte épségben fellelt aquincumi oltárokkal. Arra lehet ebből következtetni, hogy a szentélykörzetet szándékosan elpusztították – valószínűleg egy barbár betörés folyamán.

A másik nagyjelentőségű szentélykörzet feltárására a *canabae* keleti szélén került sor, ami Iuppiter Heliopolitanusé volt. Ez az istenség a szíriai Baalbekből származik, ahol Ba'al-Hadad néven időjárásistenként tisztelték. A Carnuntumba vezényelt szír származású katonák hozhatták magukkal a kultuszt, és azonosították azt a római főistennel, Iuppiterrel. Vele együtt tiszteltek egy fegyveres istennőt is, akit Venus Victrixszel azonosítottak, valamint egy férfi istent, aki Mercurius lett. Az innen származó több mint 50 lelet több jó állapotban megmaradt oltárt és szobortörödékeket tartalmaz. Különlegességei ezeknek a leleteknek az aranyozott bronzlemezek, olykor az istenségnek szóló feliratokkal, melyekből kiderül, hogy a hívők fogadalmi adományairól van szó. A sok épületet magá-

ban foglaló szentélykörzet jelentősége természetesen nem vetekedhetett a pfaffenbergi kultuszközpont jelentőségével, hisz Iuppiter Heliopolitanus esetében egy etnikailag erősen korlátozott kultuszból van szó. A rómaiak vallási toleranciájának jó példája ez.

Hosszan lehetne még sorolni a kötet tartalmát és érdekességeit is. Csupán utalásszerűen megemlíthetjük a katonai amphitheatrum mellett feltárt Nemesis szentély oltárait és Diana Nemesisnek a szobrát. Neki áldoztak a küzdőtérre induló gladiátorok, ezért álltak ezek a szentélyek mindig az amphitheatrum mellett. Igen különlegesek a varázstáblácskák, melyek ezüst- vagy ólomlemezek voltak. Erre karcolták rá a varázsszövegeket – rendszerint görögül –, majd feltekercselték és olyan helyre dugták, ahol az invokált istenekhez vagy démonokhoz a leginkább eljutottak.

A kötet terjedelmes bibliográfiával zárul, de az egyes fejezetek után is található válogatott bibliográfia, amivel biztosítják a behatóbban érdeklődőknek is az alaposabb szakmai tájékozódást.

F. Humer–G. Kremer szerk.: Götterbilder – Menschenbilder. Religion und Kulte in Carnuntum (Istenképek – emberképek. Vallás és kultusz Carnuntumban). Katalog des NÖ Landesmuseums, Neue Folge Nr. 498. Wien 2011, 472.

Gesztelyi Tamás

Az apagyilkosság tényállása a római jogban

2010-ben a Cambridge University Press gondozásában jelent meg *Andrew R. Dyck* szövegkiadása, amely Marcus Tullius Cicero első, büntetőperben¹ tartott védőbeszédét, a *Pro Roscio Amerino*-t közli és elemzi.² Az alábbiakban érdemesnek látszik a per történelmi körülményeit, valamint annak jogtörténeti vetületeit röviden vázolni.³

Nem felesleges megemlíteni, hogy az ameriai Roscius ügye, lévén a Cicero által vitt perek közül az egyik legizgalmasabb, a modern szerzők képzeletét is megmozgatta: 1991-ben *Steven Saylor: Romanblood* címen adott ki regényt (amely 2010-ben *Római vér* címmel magyarul is megjelent), 2005-ben pedig a BBC *David Stewart* producer vezetésével *Murder in Rome* címmel filmet készített az esetről, mindezt a cicerói beszéd alapján.

Az Ameriából származó Sextus Roscius védelmében 80-ban tartott beszédével a huszonhat-huszonhét éves Marcus Tullius Cicero először vállalt

-
1. A beszédhez kapcsolódó büntetőjogi kérdésekhez lásd Zlinszky J.: *Római büntetőjog*. Budapest, 1991. 109; Cloud, J. D.: *the primary purpose of the lex cornelia de sicariis*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 86. 1969. 258. skk.; Santalucia, B.: *Diritto e processopenalenell' antica Roma*. Milano, 1998². 146; SártyP.: *A lex Cornelia de sicariis et veneficis*. Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Juridica et Politica 19. 2001. 301. skk.; Cloud, J. D.: *Parricidium: from the lex Numae to the lex Pompeia de parricidiis*. Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung 88. 1971. 41. skk.; Mommsen, Th.: *Römisches Strafrecht*. Leipzig, 1899. 938. skk.
 2. A *Pro Roscio Amerino*-hoz lásd Nótári T.: *Tényálláskezelés és szóbeli taktika Cicero védőbeszédeiben*. Szeged, 2010. 23. skk.; Kinsky, T. E.: *The Dates of the Pro Roscio Amerino and Pro Quinctio*. Mnemosyne 20. 1967. 61. skk.; Krüger, G.: *Marcus Tullius Cicero, Rede für Sextus Roscius aus Ameria*. Stuttgart, 1994; Richter, Fr.–Fleckeisen, A.–Amon, G.: *Ciceros Rede für Sex. Roscius*. Berlin–Leipzig, 1906; Stroh, W.: *Taxis und Taktik. Die advokatische Dispositionskunst in Ciceros Gerichtsreden*. Stuttgart, 1975. 55. skk.; Landgraf, G.: *Kommentar zu Ciceros Rede Pro Sex. Roscio Amerino*. Leipzig–Berlin, 1914²; Lincke, E.: *Zur Beweisführung Ciceros in der Rede für Sextus Roscius aus Ameria*. Commentationes Fleckeisenianae 1. 1890. 187. skk.
 3. A beszédet magyarul lásd *Marcus Tullius Cicero összes perbeszédei*. Fordította, jegyzetekkel ellátta és a bevezetést írta Nótári T. Szeged, 2010. 179. skk.

védői szerepet büntetőperben.⁴ Utóbb maga a szónok egyfelől a sikeres védőbeszéd révén nyert elismerésről szól,⁵ másfelől pedig komolyan bírálja saját egykori túláradót, szertelen stílusát,⁶ elismerően szólva ugyanakkor önnön bátorságáról.⁷ A római köztársaság ezen korszakára esett az ún. sullai restauráció, amelynek keretében a hadvezér törvényalkotással és az állam vezetésével megbízott joggal felruházott *dictator*ra (*dictator legibus scribundis et rei publicae constituendae*) nevezte ki magát – ezen, összes korábbi tettét legitimáló eljáráshoz az *interrex*, L. Valerius Flaccus által indítványozott törvény segítette hozzá.

Győzelme után, 82. november 1-jén Sulla a *porta Collinánál* ellenségei, Marius és Cinna híveit törvényen kívül helyezte, vagyis a *lex Cornelia sive Valeria* alapján proskribálta. Ezek neve – a sullai proskripciók révén hozzávetőleg négyezer-hétszáz polgár lelte halálát – táblára került (innen a kifejezés: *pro-scribere*), s a polgárok kötelesek voltak az érintetteket elfogni, illetve tartózkodási helyüket a hatóságoknál bejelenteni. Minden egyes proskribált személyre tizenkétezer *denarius* vérdíjat tűztek ki, ha pedig a proskribált tulajdonost rabszolgája ölte meg, a pénzjutalom mellett még a *status libertatis* – és a „Cornelius”-t mint *nomen gentile* – is megkapta. A proskribáltak utódait megfosztották passzív választójoguktól, vagyonuk az államra szállt, amit a *forumon* árvereztek el, ami valóságos paradicsomi állapotot teremtett a hivatásos felvásárlóknak (*sectores*).⁸

Ilyen vészterhes történelmi korok természetű fogva magukban hordják a visszaélések lehetőségeit, amint erre iskolapélda a *Pro Roscio Amerino* alapjául szolgáló tényállás is. Az idősebb Sextus Roscius, a Rómától nyolcvanhárom kilométerre, északra fekvő umbriai Ameria tekintélyes és tehetős polgára – aki maga Rómában élt – jelentős ingó vagyona mellett tizenhárom vidéki birtokot mondhatott magáénak, amelyeknek igazgatását a per idején negyven év körüli fiára bízta, akivel (feltehetően életvitelük eltérő volta, az apa urbánus, a fiú rusztikus attitűdje miatt) viszonya talán nem volt különösképpen szívélyes. A proskripció és a vagyonelkobzás törvényes lezárulta, vagyis 81. június 1-je után a vacsorameghívásból hazatérő idősebb Rosciust a *circus Flaminius* közelében meggyilkolták. Az áldozattal ellenséges viszonyban álló rokonok, Titus Roscius Capito és Titus Roscius Magnus értesítették L. Cornelius Chrysogonust, Sulla szabadosát és bizalmasát. Chrysogonus elérte, hogy az idősebb Roscius neve – noha mindvé-

4. Gell. 15, 28.

5. Cic. *Brut.* 312.

6. Cic. *Or.* 107.

7. Cic. *off.* 2, 51.

8. Sall. *Cat.* 51.

gig Sulla elkötelezett híve volt – utólag, a törvényi határidőn túl, felkerüljön a proskribáltak listájára, javait elkobozták és elárverezték. Hivatalos vásárlóként – hiszen senki sem mert vele szemben licitálni – Chrysogonus lépett fel, a hatmillió *sestertius* értékű vagyont kétezer (!) *sestertius*-ért szerezte meg. A Rosciusok gazdag jutalomban részesültek, Capito három birtokot kapott, Magnus pedig Chrysogonus üzleti ügyeinek intézője lett. Az ifjabb Sextus Roscius, hogy életét mentse, Ameriából Rómába menekült, ahol a Metellusok előkelő nemzetségéhez tartozó Caecilia házában talált menedéket. Chrysogonus, Capito és Magnus nem érezvén biztonságban az így megszerzett vagyont, úgy döntöttek, hogy az áldozat fiát az apagyilkosság (*par(r)icidium*) koholt vádjával elteszik az útból. A vád ugyan igen gyenge lábakon állt, ám abban bíztak, hogy a Chrysogonusnak Sullához fűződő kapcsolatára tekintettel senki sem mer majd védőként fellépni a kétes hírű vádlóval, C. Eruciusszal szemben. E ponton azonban tévedtek. Az ifjú Cicero, aki eladdig csak egyetlen ügyet, Quinctius magánjogi perét tudhatta maga mögött, vállalta, és briliánsan meg is oldotta a veszélyes és kényes feladatot.

A hivatalos vádat megcáfolni nem ígérkezett nehéz feladatnak, hiszen Erucius nem is igyekezett túlságosan hihetővé tenni az általa előadott verziót,⁹ az egyetlen kézzel fogható érv a vádlottal szemben az volt, hogy az apja meggyilkolásánál jelenlevő rabszolgákat nem hallgatta ki azonnal, s ezt nem jegyzőkönyveztetette. Amikor ezt utóbb meg akarta tenni, már nem nyílt rá lehetősége, mivel a rabszolgák immáron Chrysogonus kíséretéhez tartoztak. A perben rejlő nehézség tehát politikai természetű volt. Cicero bámulatos taktikai érzékkel sulykolta bele újra és újra a hallgatóságba, hogy miként Iuppiter sem törődhet a halandók minden egyes apró-cseprő gondjával,¹⁰ akként Sulla sem tudhat felszabadított rabszolgája gaztetteiről.¹¹ Hasonlóképp felszólította a *nobilitast* – hiszen az Sullának köszönhette, hogy visszanyerte régi fényét és befolyását –, hogy határolódjék el a Chrysogonus-féle elemektől, ezzel is Sulla szándékait szolgálva, aki a bírósági eljárások tisztaságára oly nagy súlyt helyez.¹²

Ennek megfelelően az *oratio* szerkezete a következőképpen alakul. A bevezetés (*exordium, narratio*) a hallgatóságot készíti elő továbbiakra (*conciliare*),¹³ hogy a *narratióban*¹⁴ már a per tényállásának bemutatása (*do-*

9. Cic. *Rosc. Am.* 59. skk.

10. Cic. *Rosc. Am.* 131.

11. Cic. *Rosc. Am.* 21. 25. 26. 91. 110. 130.

12. Cic. *Rosc. Am.* 154. skk.

13. Cic. *Rosc. Am.* 1–14.

14. Cic. *Rosc. Am.* 15–29.

cere) kaphassa meg a megfelelő hangsúlyt. A *partitió*ban¹⁵ Cicero felvázolja a bizonyítás tervezett rendjét, amit maga az *argumentatio* követ,¹⁶ amelynek feladata a meggyőzés (*probare*). Az *argumentatio* három részre tagolható: Cicero először Eruciusszal,¹⁷ utóbb a Rosciusokkal,¹⁸ majd Chrysogonusszal foglalkozik.¹⁹ Az összegző jellegű *peroratio* elsősorban a hallgatóság érzéseire kíván hatni.²⁰ E tagolást a szónok természetesen nem mechanikusan viszi végig, számos helyen kitérőt (*egressio, digressio*) tesz, ahol szintén a hallgatóság érzéseit kívánja megnyerni ügye, illetve védence számára.²¹ A Sulla-kegyenc Chrysogonus személyét némiképp elkülöníti a Rosciusoktól, az utóbbiakra terelve a büntett végrehajtásának gyanúját, s nem mulasztja el az áldozat politikai – Sullához hű – meggyőződését, valamint a nemesség társadalmi szerepét és felelősségét többszörösen kidomborítani. A beszédet mindéig jellemzi egyfajta túlfűtött pátosz, amit utóbb a szónok maga is ifjú korának tudott be,²² amit görögországi tanulmányai után sikerrel levetkőzött.²³ A *Pro Roscio Amerinó*ban gyakrabban élt túlzó, archaizáló és köznyelvi elemekkel, amelyektől utóbb érett szónokként elhatárolta magát.²⁴ A beszéd – hiszen az ifjabb Rosciust felmentették²⁵ –, illetve az ezzel járó veszedelmek felvállalása²⁶ méltó gyümölcsöt hozott Cicero számára is, hiszen innentől fogva Róma első *advocatusai* között tartották számon.²⁷

A Sextus Roscius ellen felhozott vád *par(r)icidium*, vagyis (apa)gyilkosság volt – hasonlóképpen tágabb értelemben e kifejezést használták azon tényállásra is, ha valaki tudva, rosszhiszeműen szabad embert ölt meg.²⁸ Állítólag Romulusra megy vissza azon törvény, miszerint a rómaiak külön nem büntették a rokongyilkosságot, mert minden római polgár megölését apagyilkosságnak minősítették.²⁹ Utóbb az emberölést három tényállásba sorolták: *homicidium*nak nevezték az emberölést általában, *sicarius*nak az útonálló rablógyilkost, és *veneficus*nak a méregkeverőt, illetve az alattomos gyilkost.

15. Cic. *Rosc. Am.* 29–36.

16. Cic. *Rosc. Am.* 37–142.

17. Cic. *Rosc. Am.* 37–82.

18. Cic. *Rosc. Am.* 83–123.

19. Cic. *Rosc. Am.* 124–154.

20. Cic. *Rosc. Am.* 143–154.

21. Cic. *Rosc. Am.* 13. 29. skk.; 55. skk.; 59. skk.; 64. skk.

22. Cic. *Brut.* 108. *iuvēnilis redundantia*.

23. Cic. *Brut.* 316.

24. Cic. *Or.* 107; *Phil.* 2, 30. sk.

25. Plut. *Cic.* 3, 6.

26. Cic. *off.* 2, 51.

27. Cic. *Brut.* 312.

28. Fest. 221.

29. Plut. *Rom.* 22.

E cselekmények üldözésére Sulla állított fel külön *quaestiót* a *lex Cornelia de sicariis et veneficiss*zel, mindaddig azonban a gyilkosok elleni nyomozás feladatát a *quaestores par(r)icidii* látták el. A népetimológia ugyan a *par(r)icidiumot* (gyakori a *parricidium* írásmód is) a *patricidium*ból, vagyis az *apagyilkosságból* vezette le, ezt azonban már Mommsen sem tartotta nyelvtörténetileg megalapozottnak. Mommsen szerint már Cicero korában is a téves népetimológia szolgált az eredetileg *szándékos emberölést* jelentő *par(r)icidiumnak* *apa-*, illetve *rokongyilkossággént* történő használatához.

A *lex Pompeia de par(r)icidiis* a *par(r)icidiumot* ismét szűkebb értelemben tárgyalta, vagyis a szülők, rokonok és hozzátartozók megölésére alkalmazta,³⁰ miután az ősi római *par(r)icidium* megnevezés helyébe a *homicidium* került. Pompeius tehát a felmenő és lemenő rokonokon, testvéreken, szülők testvérein, ezek gyermekein, házastárson, jegyestárson, házastárs és jegyestárs szülein, gyermek jegyesén és házastársán, mostohaszülöm, mostohagyermeken és felszabadító *patronuson* elkövetett gyilkosságot, illetve annak kísérletét sorolta e törvény alá. A szorosabb értelemben vett *par(r)icidium* előfordulása – forrásaink tanúsága szerint – Rómában nem volt túl gyakori, az első név szerint ismert apagyilkost, L. Hostiust a második pun háború utáni időkből ismerjük. Az első – név szerint dokumentált – anyagyilkos, Publicius Malleolus ügyét a retorikai tankönyvek kellő részletességgel tárgyalták,³¹ s ezért ismerjük a *par(r)icidákra* kirótt büntetést, a zsákolást (*poenae cullei*) kellő részletességgel. A *poena cullei* kezdetben feltehetően nem is annyira szankció, mint inkább a felsőbb hatalmakat kiengesztelő engesztelőáldozat, *procuratio prodigii* lehetett.

A *par(r)icida* büntetése, vagyis a *procuratio*nak számító zsákolás/zsákba varrás – amely a császárkorban is gyakorlatban maradt – a következőképpen zajlott. Az ítélet kimondása után az elítélt arcát farkasbőrrel borították, lábára pedig fatalpat kötöttek, hogy ne szennyezhesse be sem lehelete a levegőt, sem lépése a földet. Ezt követően véresre korbácsolták, majd egy marhabőrből készült zsákba varrták bele egy majommal, egy kakassal, egy kutyával és egy viperával együtt. E zsákot az elítélttel és az állatokkal együtt a tengerbe hajították,³² s így a minden természeti törvényt megszegő személy közvetlenül egyetlen természeti elemmel, sem a vízzel, sem a napfénnel, sem a földdel, sem a levegővel nem érintkezhetett, s azokat nem gyalázhatta meg.³³ Hogy vajon miért éppen ezen állatok kerültek az

30. D. 48, 9, 1.

31. Cic. *inv.* 2, 149.

32. D. 48, 9, 9 pr.

33. Inst. 4, 18, 6.

elítelt mellé a zsákba, teljes bizonyossággal nem dönthető el, hiszen – éppen a szankció szimbólummá válása révén – számos esetben maguk az antik szerzők is találgatásokra voltak utalva. A kutya mint az őrző és figyelmeztető feladatok ellátója – illetve ezek esetleges elmulasztója –, valamint a megvetendő szolgáltság jelképe, a majom mint az ember torzképe, a kígyó mint a vadonban élő alattomos ellenség, és azon állat, amelynek – a rómaiak elképzelésekor – születésekor anyja belehal a szülésbe, vagyis anyagyilkos, a kakas pedig mint az éj istennőjének, Hecatének az állata játszhattak szerepet a ceremóniában.³⁴

E kegyetlen büntetés természetesen nem fenyegette reálisan Rosciust, hiszen lehetősége lett volna arra, hogy – tekintettel arra, hogy nem volt *par(r)icida manifestus* – éljen *aius exulandival*, vagyis az önkéntes száműzetésbe vonulás jogával, amely minden római polgárt megilletett abban az esetben, ha halálbüntetéssel szankcionált büntett miatt folyó eljárása számára kedvezőtlen fordulatot vett, és a bűnösség kimondásától kellett tartania. Így hát szónoki túlzás Cicero részéről azt ismételgetni, hogy Chrysogonus mindenáron Roscius vérére szomjazik.³⁵ Az *exilium* tehát nem büntetés volt, hanem a büntetés előli menekülés. Erre Rosciusnak – valóban tartania kellett volna a halálos ítélettől – bőven nyílt volna alkalm, s a vádlók így is tökéletesen elégedettek lettek volna.

Magára a tárgyalásra anélkül került sor, hogy akár a tényállást pontosan felderítették, akár az esetleges tanúkat kihallgatták volna. A büntett helyét és napszakát ismerjük, elkövetésének dátumát nem – hasonlóképpen az elkövetők, illetve támadók száma is homályban marad. Erucius felvonultatott ugyan tanúkat, akikhez a felek kérdéseket intézhettek, ám Cicero állítása szerint e tanúkat egytől-egyig a vádlók pénzéből vesztegették meg. A rabszolgák tanúvallomását csak akkor lehetett érdemben figyelembe venni a perben, ha azt kínvallatás (*tormentum, eculeus*) alatt vették ki tőlük. Két rabszolga valóban érdemi adalékokkal szolgálhatott volna a perben, és a vádlott önként át is adhatta rabszolgáit kínvallatásra (*in quaestionem polliceri*). Sextus Roscius ezt szíves örömet meg is tette volna, hiszen rabszolgái éppenséggel az ő ártatlanságát bizonyították volna, ám az őt sújtó vagyonelkobzás miatt e rabszolgák kikerültek tulajdonából, s immáron csak a Chrysogonus tulajdonát igazgató T. Roscius Magnustól követelhetette a rabszolgák kiadását (*in quaestionem postulare*). Magnus ezt megtagadta, s ekkor még nem élt azon, a császárkorban hozott szabály, hogy a per során a felek követelésére még a tulajdonos akarata ellenére is le lehetett foly-

34. Plin. *nat. hist.* 29, 57; Ov. *fast.* 1, 455; Iuv. 13, 233; Cic. *nat.* 1, 97; Plaut. *Merc.* 761.

35. Cic. *Rosc. Am.* 6.

tatni a bizonyítási eljárás ezen részét, vagyis a rabszolgák kínvallatását.³⁶ Ilyen esetekben a bírónak kellett eldöntenie, hogy a rabszolgák csupán a kínvallatás hatására tettek-e vallomást, vagy pedig vallomásuk a valóságot tükrözi.³⁷

Dyck bevezető tanulmánya és kommentárja nagyban segíti mind a beszéd megértését, mind a történelmi kontextus megismerését amellett, hogy maga a szövegkiadás számos értékes elemmel gazdagítja a Cicero-filológiát.

Dyck, Andrew R. (ed.): *Cicero. Pro Sexto Roscio*. Cambridge Greek and Latin Classics. Cambridge–New York, Cambridge University Press, 2010. 242 oldal

Nótári Tamás

36. Vö. Paul. 5, 16, 3.

37. D. 48, 18, 1, 22. 27.

Róma és a folyamok

Az utóbbi években öröndetesen szaporodik azon könyvek száma, amelyek az ókori történelmet ökológiai szempontból is vizsgálják: itt elég, ha a *Hor-den–Purcell* szerzőpáros méltán híressé vált *Corrupting Sea* című kötetére utalunk (Oxford, Blackwell, 2000), amely az elmúlt több mint egy évtizedben egyike lett a legtöbbet idézett ókortörténeti munkáknak. *Brian Campbell*, a belfasti Queen’s University professzora most megjelent, csaknem 600 oldalas művében a folyók szerepét vizsgálta Róma történelmében, s ezzel remélhetőleg – egyik fejezetének címét kölcsönvéve – végleg „rátette azokat az ókori Róma térképére”. Munkája nem előzmény nélküli: a vizes élőhelyek egyik legjelentősebb nyugati szaktekintélye, *Sylvia Mary Haslam* (University of Cambridge) már 1999-ben kiadott egy holisztikus szemléletű folyótörténetet (*The Historic River: Rivers and Culture down the Ages*, Cambridge, Cobden of Cambridge Press). *Brian Campbell* most ezt a témát tekintette át az ókori Róma szempontjából.

A szerző igyekezett a folyók szerepét minden aspektusból megközelíteni: geográfiai, ökológiai, gazdasági, katonai, jogi, vallási, sőt egészségügyi szempontból is körüljárta a kérdést, gazdag hivatkozási anyaggal (393–506. old.) és kimerítő bibliográfiával (507–558. old.), amit húsz remek térkép, és ugyanannyi kevésbé remek fekete-fehér fotó egészít ki. A testes kötet 10 fejezetre oszlik. Az 1–2. általános geográfiai kérdéseket tárgyal (itt kifejezetten jól sikerült a Római Birodalom földrajzi áttekintése, 22–30. old.). A 3. fejezet jogi kérdésekkel foglalkozik, azon belül részletesen és szakértőn tárgyalja a folyópartokra vonatkozó jogi szabályozást, különös tekintettel a partok állandó változására. A 4. a folyók szerepét vizsgálja az irodalomban, vallásban és művészetekben. Az 5. katonai szempontból tárgyalja a folyókat (taktika, bázisok, logisztika, flották, határvidékek). A 6. fejezet a folyók gazdasági szerepét vizsgálja: szóba kerül a hajózhatóság, hajótípusok, utak és hidak, csatornák és gátak, vízimalmok, öntözés, vizes élőhelyek, bár nekem némileg kilóg a sorból a vízvezetékekről szóló röpke áttekintés (235–239. old.). A 7. és 8. fejezet az áruk mozgatásáról szól: az előbbi Hispania, Gal-

lia, a Rajna-vidék és Britannia folyóin, az utóbbi a Duna, Itália és a Kelet belső vizein zajló kereskedelmet vizsgálja. A 9. fejezet (Gyógyító vizek: folyók, források, üdülés és egészség) nekem kissé erőltetettnek tűnt, bár az ókorban némely folyóvíznek is tulajdonítottak gyógyhatást, nem is szólva arról, hogy az ivóvízellátásban is szerepük volt. Meglepő, hogy a horgászat/halászat csak a „szabadidős tevékenységek” között került szóba (335–337. old.), pedig a téma akár a 6. fejezetben (Exploiting Rivers) is méltán szerepelhetett volna. Campbell csak a Rajna és Majna menti halászatot említi (289. old.), a halászatra és halszószt készítésre vonatkozó összes egyéb adata azonban nem a folyókra, hanem a tengerekre vonatkozik. Pedig tudjuk, hogy a folyami halászat – sőt haltenyésztés – is jelentős gazdasági tevékenység volt, a különleges nílusi halakat például exportra is szállították (Reese et al. 1986; Waelkens et al. 2004). Ugyancsak megemlíthette volna a gazdag halieutikái (hal-tudományi) irodalom folyami halakra vonatkozó adatait.

A Római Birodalom nyugati felében provinciánként tárgyalja a folyókat. Hispania esetében (247–262. old.) nem hangsúlyozza eléggé, hogy az Ibér-félsziget folyóinak többsége nem a Földközi-tengerbe ömlik, ezért kereskedelmi szerepük eléggé korlátozott lehetett, mivel az atlanti hajózás – mai tudásunk szerint – jóval csekélyebb mértékű volt, mint a Földközi-tengeri hajóforgalom. Ugyanakkor teljesen igaz, hogy Baetica tartomány virágzását nem kis részben a Baetis/Guadalquivir folyónak köszönhette. Az „árúk mozgatásával” kapcsolatban (ez a fejezetek összefoglaló címe) csupa általánosságot, ill. már jól ismert tényt közöl. Közlekedés-földrajzi szempontból a három Gallia (263–279. old.) valóban egyedülálló területnek számított: már Sztrabón is megfigyelte, hogy a folyók az egész tartományt behálózó összefüggő rendszert alkottak, bár legfőbb útvonalnak (Campbell szavaival „a folyók királyának”) a Rhône számított. Ezen a folyosón keresztül kapcsolódott a Mediterráneum az északi (germán) tartományokhoz és Britanniához. A szerző joggal hangsúlyozza a galliai *navicularius*-testületek fontosságát (267. old.), bár azt nem említi, hogy ezek történetét már 1876-ban feldolgozta Henri Pignoneau (vö. De Salvo 1999). Ugyancsak nem említi, hogy az Arelate/Arles-ban működő *corpus naviculariorum* nemcsak Ostiában rendelkezett irodával, hanem egy i. sz. 201-ben keltezett felirat szerint saját *statiót* működtetett Beirutban is (*CIL* III 14165 = *ILS* 6987, vö. Rey-Coquais 1993). A Rhône mentén eddig valóban kevés folyami kikötőt találtak – Campbell egyedül a Pommeroeul kikötőjében elsüllyedt hajók árucikkeit sorolja fel (272. old.) –, de az erről a témáról Valenciában rendezett konferencia előadásait nem idézi (vö. Berlanga-Ballester 2003).

Az északi folyók közül a Rajnával kapcsolatban megemlíti (279–289. old.), hogy hídfők és kompátkelők voltak rajta *Germania libera* felé, de nem világos, hogy ezt a tényt a Duna esetében miért nem emeli ki. Ugyancsak truizmusként hat, hogy a Rajnának kisebb gazdasági és nagyobb katonai jelentőséget tulajdoníthatunk, mint a Rhône-nak. Izgalmas lett volna ezen a ponton Caesar Rajna-hídjáról is megemlékezni, különösen annak fényében, ahogyan a nagy hadvezér kommentálta e tettet: „[Caesar] a hajók használatát nem tartotta elég biztonságosnak, s megítélése szerint az ilyesmi a római nép méltóságához sem lett volna illő” (*De bello Gallico* IV. 17). A rómaiak tehát az állandó hidakat a természet leigázása egyik módjának tekintették. A Duna esetében Campbell joggal hangsúlyozza, hogy ez volt a kelet–nyugati irányú kereskedelem fő útvonala az Alpoktól a Fekete-tengerig, de konkrétumot itt is alig tudunk meg (Még Wilkes (2005) régészeti összefoglalását sem idézi, nemhogy az osztrák, magyar, szerb vagy román szakirodalmat.) Nem esik szó sem a kikötőkről (Vindobona/Bécs és Carnuntum/Deutsch Altenburg folyami kikötőjét már feltárták), kikötőerődökről, révhelyekről, hidakról, a Barbaricumban található ellenerőd-rendszeréről, a Pannoniát és Daciát összekötő szárazföldi utakról, vagy a barbaricum kikötőkről (pl. Partiscum/Szeged kikötőjéről a Tiszán). Aquileia központi gazdasági szerepét ugyan ő is kiemeli, de az általánosságokon – Sztrabónból idézett közhelyeken – kívül alig tud mit mondani. Az olvasó előtt az is homályban marad, hogy Aquileiában található az egyik legalaposabban feltárt római folyami kikötő (Franzot 1999). Az egész kötet talán legfájóbb hiányossága azonban, hogy sem a Dunával kapcsolatos, sem a „Folyók, utak, hidak” című fejezetben (218–219. old.) nem említi Traianus al-dunai köhídját, amely az ókori mérnöki munka egyik csúcsteljesítménye (vö. Cassius Dio LXVIII. 13; vö. Serban 2009).

Itáliában a két legfontosabb folyó északon a Padus/Po, középen a Tiberis/Tevere volt. A Po alluviális síksága remek hely volt a mezőgazdaság és állattenyésztés számára, bár a kiterjedt deltavidék elmozdított és nem is épült rajta jelentősebb kikötő. Campbell szerint a folyó nem játszott akkora szerepet a közlekedésben és a kommunikációban, mint a vele szoros összeköttetésben épült utak. De azért itt is működtek a *navicularusok* és *nauták* szakmai szervezetei, amelyek feliratokon adtak hírt magukról (306. old.). A Po-vidék termékeit elsősorban az északi (Raetia, Noricum) és északkeleti–keleti (Pannonia, Illyricum) tartományok felé közvetítették a fontosabb kikötőkből (Hostilia, Ravenna). Az állandóan bővizű Póval szemben a Tiberis szinte már időszakos folyónak számított: nyaranta csaknem teljesen kiszáradt, télen viszont gyakorta hatalmas áradásokat okozott, amelyek nemegyszer Rómát is elöntötték. (Ezeknek történetét már feldol-

gozta a kutatás, vö. Aldrete 2006.) Ennek ellenére a görög és római szerzők közül sokan dicsérték Róma kedvező fekvését, Sztrabón például kiemeli, hogy a Tiberisen szállított rengeteg építési kő és fa nélkül a Város egyszerűen nem tudott volna felépülni; nem is szólva a tengerpartról szintén a folyón keresztül beáramló hatalmas mennyiségű gabonáról. Ezeket a termékeket a *codicarius*okkal szállították, melyeknek szükséges minimális mennyiségét eltérően ítéli meg a kutatás: akad, aki szerint néhány száz, más becslés szerint viszont akár 6000 folyami bárkára is szükség lehetett Róma folyamatos ellátásának biztosításához (320. old.). Campbell csak nagyon röviden tárgyalja a római rakpartokat és Portus/Ostia kikötőjét (316. old.), és nem említi a Traianus által ásott csatornát sem, amely a kikötő és a Tiberis közti forgalmat volt hivatva rövidebbé és biztonságosabbá tenni (*fossa Traiana*). A kikötő feltárásakor egyébként egy 70 tonnás *caudicaria* roncsára is rábukkantak a régészek (*Fiumicino* 2).

A keleti tartományok esetében teljesen jogosan emeli ki a Maiandros/Büyük Menderes szerepét (321–326. old.), amelyről egyébként már átfogó monográfia is megjelent (Thonemann 2011), ugyanakkor méltatlanul kevés szó esik a Tigrisről és az Eufratésről (326. old.), amelyen egyébként a római korban is élénk kereskedelmi forgalom bonyolódott a palmyrai, perzsa, nabateus és zsidó kereskedők közvetítésével. Bár a nilusi hajózásról egyelőre nem született monográfia, a témának szánt egy oldalt (326–327. old.) szintén kissé méltatlannak érzem a téma jelentőségéhez képest (vö. Said 1993; Khalil 2011), mivel a Rhône és a Duna mellett mégiscsak a Nilus volt a legfontosabb vízi út a Római Birodalom területén. Nemcsak Egyiptom gabonaellátása függött az évente megismétlődő áradásoktól (a kilométerekről miért nem esik szó?), hanem az indiai kereskedelem nagy része is ezen a folyón bonyolódott.

Brian Campbell testes kötete, a *Folyók és az ókori Róma hatalma* – minden meglévő hiányossága ellenére – jó bevezetést nyújt a Római Birodalom „történeti hidrológiájába”. A könyvet elsősorban a történeti földrajz, művelődés- és gazdaságtörténet iránt érdeklődő szakmai közönségnek ajánljuk. Jó lenne, ha a történeti ökológia és történeti geográfia a magyar ókortudományban is mihamarabb kivívná magának az öt megillető figyelmet és megbecsülést.

Brian Campbell: *Rivers and the Power of Ancient Rome (Folyók és az ókori Róma hatalma)*, (Studies in the History of Greece and Rome), Chapel Hill: University of North Carolina Press, 2012. 585 old. ISBN 978-0-8078-3480-0

Grüll Tibor

Hivatkozások

- Aldrete, G. S. (2006), *Floods of the Tiber in Ancient Rome*, Baltimore, The Johns Hopkins University Press.
- Berlanga, G. P., Ballester, J. P. (eds.) (2003), *Puertos fluviales antiguos: ciudad, desarrollo e infraestructuras*, València, Universitat de València.
- De Salvo, L. (1999), *I corpora naviculariorum: economia privata e pubblici servizi nell'impero romano*, Kleio 5, Messina, Samperi.
- Franzot, S. (1999), *Aquileia e altri porti romani*, Aquileia, Gruppo Archeologico Aquilese.
- Khalil, E. (2011), The Sea, the River and the Lake: All the Waterways Lead to Alexandria, in Keay, S., Boetto, G., *Portus, Ostia and the Ports of the Roman Mediterranean*, in Fentress, E. et al. (eds.), *XVII. Conference of the Associazione Internazionale di Archeologia Classica (AIAC)*, Rome, Bolletino di Archeologia Online, Volume Speciale, 33–48.
- Reese, D. S., Mienis, H. K., Woodward, F. R. (1986), On the Trade of Shells and Fish from the Nile River, *BASOR* 264: 79–84.
- Rey-Coquais, J.-P. (1993), Sur l'inscription des naviculaires d'Arles à Beyrouth, *Syria* 70(1-2): 69–80.
- Said, R. (1993), *The River Nile: Geology, Hydrology and Utilization*, Oxford, Pergamon Press.
- Serban, M. (2009), Trajan's Bridge over the Danube, *IJNA* 38(2): 331–342.
- Waelkens, M., Poblome, J., Mumford, G., Friedman, R., Lernau, O., & Van Neer, W. (2004), Fish Remains from Archaeological Sites as Indicators of Former Trade Connections in the Eastern Mediterranean, *Paléorient* 30(1): 101–147.
- Wilkes, J. J. (2005), The Roman Danube: An Archaeological Survey, *JRS* 95: 124–225.

A horvátországi Pannonia-kutatás új eredményei

Angolul utoljára 1980-ban jelent meg összefoglaló igényű mű Pannonia régészetéről.¹ Azonban ez is meglehetősen Magyarország központú volt, Pannonia országhatáron kívül eső részeiről csak nagyon vázlatosan szólt. Ezt a helyzetet igyekszik orvosolni a *Branka Migotti* által vezetett kutatócsoport, mely egy négy éves projektet szánt a témára. Ennek az eredménye a jelen kötet, amely ugyan nem a teljesség igényével, de hiánypótló szándékkal dolgozza fel Pannonia horvátországi részének régészetét. Korszerű kezdeményezés, hogy az angolszász kutatásban a közelmúltban előtérbe került irányzatok is helyet kapnak a kötetben, így szó esik az etnikai és kulturális identitás problémájáról, valamint az írott források és az anyagi kultúra ket-tősségéről. Fontos az is, hogy a tanulmányok időbeli keretei nem záródnak a Kr. u. V. század elejével, hanem egészen a VI. századig terjed a tárgyalt periódus. Vagyis a késő antikvitást, mint egy hosszabb időszakot tekinti a kötet, amely nem zárul le azonnal a Római Birodalom katonai kivonulásával a területről.

A kötet *Branka Migotti* bevezetőjével kezdődik, ezután a történeti forrásokkal foglalkozó fejezetek következnek, majd néhány elméleti kérdéssel foglalkozó tanulmány után (ethnicitás, identitás) kezdődik a szűkebb értelemben vett régészeti rész. Nem kerül sorra minden terület, de megtalálható a hadsereggel, a városokkal, az építészettel, epigráfiával, vidéki településekkel, temetőkkel, numizmatikával és a barbár anyagi kultúrával foglalkozó fejezet is. A fejezetek végén bibliográfia található, ahol a legújabb irodalom tekintetében elsősorban horvát szerzők szerepelnek, de az 1980-as évekig a magyar munkák dominálnak. A kötet gazdagon illusztrált, könnyebbé téve a gondolatmenet követését. A publikáció összesen 15 tanulmányt tartalmaz, melyeket, elsősorban horvátországi szerzők jegyeznek. Az írások nyelvi színvonala ingadozó, de lényegesen jobb, mint a szokásos angol nyelven megjelenő délszláv könyveké.

1. Lengyel, A.–Radan, G. T. B. (eds.): *The Archaeology of Roman Pannonia*. Lexington–Budapest 1980.

Branka Migotti bevezető tanulmányában (*Introduction and Commentaries*) a kötet téma- és földrajzi régióválasztásának okairól olvashatunk, azonban véleményem szerint meglehetősen problematikus csak a horvát országhatáron belüli területekkel foglalkozni egy olyan provincia esetében, amelynek területe nagyrészt kívül esik Horvátországon. Ezt érzik a szerzők is, mert a kötet további tanulmányaiban bizonyos esetekben szó esik a Szerémségben előkerült leletekről, illetve gyakran említik a Magyarország, Ausztria és Szlovénia területén fekvő lelőhelyeket is. A kötet szerkesztője azt írja, nem volt cél, hogy magas szakmai színvonalú írásokat gyűjtsenek egybe – ezt azzal magyarázza, hogy a horvátországi kutatás lényegesen alacsonyabb szinten áll, mint a magyarországi – mindazonáltal, véleményem szerint nincs különösebb gond a tanulmányok szakmaiságával. A bevezető és jó néhány további fejezet is folyamatosan hangsúlyozza Emona Itáliához való tartozását, amely a közelmúlt délszláv kutatásának fontos eredménye.

A következő két tanulmány szerzői *Alka Domić Kunić* és *Mirko Sarđelić* a történeti forrásokat tárgyalják a kezdetektől egészen a Kr. u. 6. sz. végéig (*Literary Sources Before the Marcomannic Wars* és *Literary Sources from the End of the 2nd to the End of the 6th Century*). Bár a források összegyűjtése és tematikus elemzése hasznos, sok új információt nem találunk ebben a részben, hiszen ezek a források már jól ismertek voltak eddig is. Az újdonság mindössze annyi, hogy a kutatásban eddig kissé elhanyagolt horvátországi területek itt középpontba kerülnek.

Danijel Džino és *Alka Domić Kunić* tanulánya a pannoniai etnikumok önazonosságának kérdésével foglalkozik (*Pannonians: Identity-perceptions from the Late Iron Age to Later Antiquity*). A tanulmány témájából kifolyólag a vaskor végével kezdi a tárgyalást, és fontos központi témája a romanizáció és a pannoniai identitás megőrzésének kettőssége. E mellett említi meg a kisebb helyi, területi identitásokat is, amelyek egy-egy városhoz, vagy régióhoz kötődtek. A késő antikvitásban pedig megjelenik az *Illyriciani* fogalma, amely elsősorban a pannoniai légiókhoz köthető. *Marko Dizdār* tanulmánya továbbra is az etnikai identitás problémájával foglalkozik, ahol elsősorban a pannon és kelta törzsek anyagi kulturája a téma, illetve ezen törzsek romanizációja (*The Archaeological Background to the Formation of Ethnic Identities*). *Ivan Radman-Livaja* és *Hana Ivezić* tanulmánya a pannoniai őslakosság témájában már a névadás fennmaradt emlékeivel foglalkozik, elsősorban a feliratokkal (*A Review of South-Pannonian Indigenous Anthroponomy*). A rövid tanulmány jó összefoglalása a témába vágó anyagnak és mindenképp kiegészíti az eddig rendelkezésünkre álló ismereteket, a végén alapos katalógussal.

A következő tanulmányt *Ivan Radman-Livaja* egyedül jegyzi (*The Roman Army*) és a dél-pannoniai hadsereggel kapcsolatos kutatásokat összegzi, különös hangsúlyt fektetve Augustus hódításaira Kr. e. 35-ben. Ez amúgy több tanulmányra is jellemző, hiszen a Dráva és a Száva közötti tartományrésznek ez valóban központi történeti eseménye, míg a magyarországi kutatás számára inkább a későbbi évtizedek fontosak, amikor az erre a területre eső tartományrészen is megjelentek a rómaiak. A tanulmány igyekszik kivonatos, de teljességre törekvő hadtörténetet adni, és a katonai állomáshelyek fejlődésével is sokat foglalkozik. Teszi ezt új, még közöletlen, vagy nemrég publikált epigráfiai adatok ismertetésével. A bibliográfiában található nagyszámú magyar szerző mutatja, hogy Pannonia hadtörténetében a magyar kutatás vezető szerepet játszik.

Tatjana Lolić és *Zoran Wiewegh* tanulmánya (*Urbanism and Architecture*) a dél-pannoniai városok urbanizációjával és építészettörténetével foglalkozik. Fontos, a nemzetközi kutatás számára eddig ismeretlen adatok találhatóak itt, mint pl. a tartományrész útvonalainak leírása, a városok és egyéb települések listája, néhány település területének behatárolása, ill. az egyes építészeti együttesek összegyűjtése (fórumok, templomok, fürdők, *horreumok*, amfiteátrumok, színházak, kikötők, lakóépületek). Szóba kerül a provincia városainak fejlődésvonala is, mellyel már több magyar szerző is foglalkozott. A kötet megjelenése előtt tragikusan elhunyt *Ivan Knezović* tanulmánya (*Construction Materials and Techniques*) továbbra is az építészet tárgykörében marad és kimerítően ismerteti a provincia természetes építőanyag lelőhelyeit – különös tekintettel a kőbányákra, melyeket talán itt találhatunk először összegyűjtve – valamint a római építészet által a provinciába hozott technikai újításokat; valamint részletesen ismerteti a nagyobb városok építészetét is. Ez a tanulmány talán a kötet legszínvonalasabb írása.

Mráv Zsolt tanulmánya (*Building Munificences of Septimius Severus in the Cities of the Pannonian Provinces: Epigraphic Evidence*) némiképp kilóg a sorból, hiszen témája nem szorítkozik Dél-Pannoniára, hanem az egész tartományt tárgyalja. Fontos eredményeket közöl azonban, hiszen a jelen anyagközlés által megduplázódott az eddig ismert Septimius Severus korából származó építési feliratok száma, melyből az következik, hogy a császár ugyanolyan fokon kedvezett Pannoniának hatalomra kerülése után, mint Észak-Afrikának, vagyis annak a régiónak, ahonnet származott.

Tino Leleković és *Ante Rendić-Miočević* tanulmánya (*Rural Settlements*) a vidéki településeket tárgyalja. Tekintettel, hogy az eddig ismert villák és *vicusok* száma Dél-Pannoniából meglehetősen alacsony volt, a tanulmány-

ban szereplő 250 település komoly hozzájárulást jelent a kutatáshoz. Az írás három csoportba sorolja a településeket, az első csoportba a villagazdaságok tartoznak, amelyekben belül a szerzők nagyszámú új feltárás eredményét ismertetik. A második csoportban a *vicus*okat ismerteti, ideértve a továbbélő bennszülött településeket is. Bár kevés adatunk van ezekről a településekről, a tanulmányt megelőzően a nemzetközi szakirodalom gyakorlatilag nem ismert egyetlen települést sem ebből a típusból a tartományrész vonatkozásában. A harmadik csoportba azok a települések tartoznak, amelyek jellege pontosan nem határozható meg a kutatás korlátozott volta miatt.

Tino Leleković önálló tanulmánya (*Cemeteries*) a temetőkkal foglalkozik, és időrendi sorrendben gyűjti össze a temetőkről szóló adatokat. Gyakorlatilag a régióból ismert összes feltárt temetkezést összegyűjtötte a szerző, legalábbis táblázatos, összesítő formában; így jelen mű az első összefoglaló jellegű írás ezen a területen. A tanulmány időrendben halad, kezdve a hamvasztásos temetkezésektől, az átmeneti jellegű időszakon át a késő római temetőkig. A szerző ismerteti a sírtípusokat is, amelyek a provincia északi részéből már ismertek, azonban Dél-Pannoniára nézve eddig nem állította össze senki. A nagyobb dél-pannoniai városok temetőinek elhelyezkedését tartalmazó illusztrációk valóban hasznosak lesznek a későbbi kutatás számára. A szerző saját ásatási anyaga is komoly érdeklődésre tarthat számot. Ezek az elmúlt néhány évben kerültek elő Eszéken, és jelentősen megváltoztatták a dél-pannoniai temetkezési szokásokról eddig kialakult képet. A magyar kutatásnak mindenképpen fontos feladata, hogy az itt most nyilvánosságra hozott anyagot összehasonlítsa a lényegesen jobban kutatott és nagyobb számú észak-pannoniai anyaggal.

Tomislav Bilić és *Miroslav Nađ* tanulmányai (*Coin Circulation 3rd Century BC – AD 193* és *Coin Circulation AD 193-423*) a tartományrész éremforgalmát tárgyalják az első görög pénzeztől egészen 423-ig. Mindkét tanulmányban megtalálható a különböző pénztípusok lelőhelyeinek topográfiaja, a pénzfogalom változásainak leírása városokra lebontva, diagramokon ábrázolva, valamint a kincsleletek összegyűjtése katalógusszerűen. Bár ez a két tanulmány még mindenképp kevés ahhoz, hogy átfogó ismereteket szerezzünk a tartományrész éremforgalmáról, de megírásuk fontos kezdeti lépés a témáról való tudásunk elmélyítéséhez.

A kötet utolsó tanulmánya (*Early Mediaeval Barbarian Elements in Late Antique Southern Pannonia*), melynek szerzője *Anita Rapan Papeša* már a népvándorlaskorba viszi az olvasót és a kutatástörténeti bevezető után a hun, germán, gót, gepida és longobárd népeknek a tartományrész területén előkerült leleteit tárgyalja. Fontos kiemelni, hogy e mellett megtalálhatóak

a tartományban a provincia feladása után is jelenlévő romanizált elemek leletei is. A tanulmány jelentős összehasonlítási alapot képezhet a későbbi kutatás számára, a különböző népcsoportokhoz köthető leletanyag elkülönítésében.

Összességében véve hasznos munka született, amely fontos segédeszköz lehet minden Pannoniával foglalkozó kutató számára, aki eddig nyelvi és földrajzi akadályok miatt nem ismerhette a déli szomszédunknál közelmúltban elért kutatási eredményeket. Mindazonáltal szerencsésebb lett volna egy valóban Dél-Pannoniáról szóló kötetet összeállítani, vagyis, a provincia Drávától délre eső területét tárgyalni, nem kihagyva így Sirmium, Neviodunum vagy Poetovio környékét, már csak azért sem, mert ezen területek kutatástörténetében nincsenek olyan nyelvi korlátok, mint például Magyarországon és a délszláv országokban esetében.

Branka Migotti szerk.: *The Archaeology of Roman Southern Pannonia: The State of Research and Selected Problems in the Croatian Part of the Roman Province of Pannonia. (A római kori Dél-Pannonia régészete: A kutatás állása és néhány probléma a római kori Pannonia horvátországi részével kapcsolatban.)* BAR International Series 2393. Archaeopress, Oxford, 2012, xii + 439 oldal.

Magyar Zsolt

KÖZÉPKOR

Egy középkori diplomata karriertörténete

Mátyás király Közép-Európa egyik legbefolyásosabb uralkodójaként köztudottan szerteágazó külpolitikai és diplomáciai tevékenységet folytatott. Ehhez szüksége volt mindazon szolgálatában álló tehetséges diplomatákra, mint például a diplomáciájának egyik vezető alakjára Jan Filipecre, a cseh származású váradi püspökre, vagy a humanista Vitéz Jánosra. A korábbi uralkodóktól eltérően hosszantartó uralkodása lehetővé tette azt, hogy ezek mellé a diplomaták mellé újabb tehetséges – nagyrészt egyházi – politikusok kerüljenek be a diplomácia első vonalába. *Miriam Hlavačková* a Szlovák Tudományos Akadémia Történelmi Intézetének munkatársa egy ilyen személy életútját vizsgálta és vázolta fel írásában, nevezetesen Antal (de Sankfalwa) nyitrai püspökét.

A szerzőről el kell mondanunk, hogy a pozsonyi Comenius Egyetem Történelmi Intézetében szerezte meg diplomáját 1992-ben történelem-levéltár szakon, minek utána a Szlovák Műemlékvédelmi Hivatal munkatársaként kezdte el munkáját. 1996-tól a Szlovák Tudományos Akadémia Történelmi Intézetének kutatója. Doktori fokozatát 2007-ben szerezte meg, kutatási területe középkori egyház- és művészettörténet.

Hlavačková kutatásainak eredményeit a *Historický Časopis*-ban, a Szlovák Tudományos Akadémia Történelmi Intézetének folyóiratában tette közzé. A negyedéves periodika 1953-tól jelenik meg legfőképpen szlovák nyelven, bár absztraktok minden szám tartalmáról angol és német nyelven is megtalálhatóak bennük. Jelenlegi főszerkesztője *Dušan Kováč*. Szerkezetéről általánosságban elmondható, hogy a szlovák történetírás legnívósabb folyóirataként – mint más országok hasonló jelentőségű periodikái – a szlovák történeti kutatási irányok mindegyikéből igyekszik közléseket adni, mind önálló tanulmányokat, historiográfiai kitekintéseket, mind interjúkat és ismertetéseket. A tanulmányok között minden számban találunk legalább egy régészeti, ókori, vagy középkori történeti tanulmányt, bár legtöbbször az utóbbiakból olvashatunk. A korai középkor időszakából elsősorban társadalomtörténeti munkák kerülnek be az egyes számokba, a XX. századi tanulmányok pedig leggyakrabban politika vagy diplomáciatörténeti vizsgálatok.

A 2007-es évtől kezdve minden évben megjelenik egy kiegészítő szám, mely a folyóirat előző évi számaiban megjelent tanulmányok közül szemléz, és angol, vagy német nyelven közli őket teljes terjedelmükben. Ezzel lehetőséget teremt arra a folyóirat szerkesztősége, hogy a szlovák nyelven nem olvasó, de szlovák – vagy magyar – történelemmel foglalkozó kutatók betekintést nyerhessenek a Szlovák Tudományos Akadémia Történelmi Intézetében folyó munkálatokba. Jómagam középkori magyar társadalomtörténettel foglalkozom és szlovák nyelvtanulásom kezdetén találtam rá a fentebb említett tanulmányra, mely először a 2010-es évfolyam 1. számában látott napvilágot szlovák nyelven, később pedig a 2011-es összegző számban angolul, így lehetőségem nyílt arra, hogy a korábban megismert tanulmányt pontosabban megérthessem, és ismertethessem immáron magyar nyelven.

A munka, mint ahogy arra korábban utaltam, egy XV. századi klerikus, Sánkfalvi Antal diplomáciai karrierjéről szól. A szerző anyaggyűjtésének eredményét a források sokfélesége jellemzi. Természetesen dolgozik a MOL diplomatikai gyűjteményének anyagával, és Mátyás király leveleivel, de uralkodók és egyházi vezetők leveleit, korabeli krónikások műveit, évkönyveket, követjelentéseket és a magisztrátusi levéltár anyagait is feldolgozta, visszakövetve minden személyt, helyet, eseményt, intézményt, ahol a püspök megfordult. Mindezeket a téma szakirodalmával együtt használta fel és elemezte.

Sánkfalvi életútjának ismertetése közben a magyar külpolitika főbb irányvonalait is bemutatja, mintegy kontextusba helyezvén Antal tevékenységét. II. Ulászló és Beatrix királyné házasságának körülményeit például hosszasan taglalja a szerző, igaz, az ügy részletei szükségesek ahhoz, hogy megértsük Antal érvelését, melyet a házasság felbontása érdekében sorakoztatott fel a pápai bíróság előtt. A köztörténeti események mellett a következők életéről, a korabeli utazási körülményekről is bőven szolgáltat adatokat a szerző, ezzel nyilván célja volt Sánkfalvi diplomáciai küldetéseinek a jobb megértetése.

A Bernar de Rosier, Toulouse érseke által írt 1436-os Ambaxiator brevis-logus című mű segítségével határozza meg egy középkori diplomata feladatait Hlavačková. E szerint a diplomaták feladatai két osztályba sorolhatóak, hosszú és rövidtávúakra. Rövidtávúakon az egyszeri tárgyalásokat, ünnepségeken való megjelenéseket érti, hosszú távúnak pedig egy adott uralkodó megbízásából egy másik udvar rendszeres felkeresése, a felek kölcsönös tájékoztatása, ügyeikben közvetítési feladat ellátása, a „követség” mondható. Ennek a meghatározásnak felelteti meg a szerző a püspök diplomáciai feladatait, miszerint egyszeri tárgyalásokon vesz részt például a francia udvarban, és rendszeres látogatója az itáliai uralkodóknak, vagy a pápai államnak.

Gömör megyei nemesi családból származott Antal, Sánkfalvát 1421-ben kapta adományul egyik öse Zsigmondtól a husziták elleni harcokban történő részvételért. Az '50-es években a bécsi egyetem szabad művészetek fakultására járt, majd később, mint már váradi kanonok a padovai egyetemen jogot hallgatott. Jogi végzettsége arra predesztinálta, hogy elsősorban kánonjogi ügyekben tett szolgálatot az uralkodók számára. Több más rövidebb és alkalmoszerű követi feladata után ugyanis, talán legnagyobb diplomáciai eredménye Ulászló házasságai érvénytelenítésének kiharcolása volt. Ezen kívül már nyitrai püspökként egyházmegyei zsinatot hívott össze, és ott az egyházmegye területére vonatkozó jogi szabályozást végzett, elsősorban az eretnokség és a papi fegyelmezetlenség ellen.

Antal az 1460-as években váradi kanonokként kezdte meg egyházi és diplomáciai pályafutását, az akkori váradi püspök, Vitéz János oldalán. Első útjainak egyike Gratzba vezetett, ahol III. Frigyessel tárgyalt a magyar követség a Szent Korona visszaszerzésének ügyében. Ezek után a kancellárián dolgozott, a Vitéz-féle összeesküvést követően pedig ismét egy diplomáciai feladatot kapott Mátyástól lengyel földre, ami a szerző számára bizonyosságul szolgál, hogy nem tartozott a lázadás következményeképpen elszigetelődött diplomáták közé. Mátyás és Beatrix 1476-os házasságát követően Sánkfalvi leginkább a magyar királyi udvar és Itália között mozgott. Számítalan látogatást bizonyítanak a szerző által ismertetett források Rómába, Milánóba, és Nápolyba. Többek közt részt vett a Velence elleni szövetség kiépítésében, vagy a milánói Bianka Mária Sforza és Corvin János eljegyzésében. Mindez arra enged következtetni, hogy a Mátyás udvarában a diplomáták egyes területekre specifikálódtak, ami ugyan nem újdonságként kezelendő, de Antal pályafutása is ezt az elméletet támasztja alá.

Követi tevékenysége, elismertsége és kapcsolatai révén fokozatosan haladt előre az egyházi hierarchia lépcsőfokain. Váradi kanonoki tisztségét, a váci és egy időben a bácsi kanonoki tisztt követte, az 1480-as években pedig pozsonyi prépostként találkozunk vele. Életének utolsó szakaszában pedig nyitrai püspökként hívta össze a megyei zsinatot.

A tanulmány célja egy meghatározó Mátyás és Jagelló kori diplomata életútjának bemutatása, újabb vetületet szolgáltatva mind a korszak magyar kül- és belpolitikához, mind pedig az egyházi társadalom vizsgálatához.

Miriám Hlavačková: Diplomati v službách uhorských kráľov. Pôsobenie nitrianskeho biskupa Antona zo Šankoviec na sklonku stredoveku (Diplomata a magyar királyok szolgálatában. Sánkfalvi Antal tevékenysége a késő középkorban). In: Historický časopis: Historického ústavu SAV, 2010, (58. évf.), 1. sz. 15-35. p.

Novák Ádám

Boszorkányság és mágia a középkori Északon

Stephen A. Mitchell neve valószínűleg ismerősen cseng a középkori Északkal foglalkozó kutatók számára. Az amerikai professzor jelenleg is aktív szerepet vállal a Harvard Egyetem skandinavisztika programjában és egyéb szerveződéseiben (*The Committee on Degrees in Folklore and Mythology, Committee in Medieval Studies, Milman Parry Collection of Oral Literature*). Emellett számos folklór-, nyelv- és irodalomtörténeti értekezés és tanulmány szerzője, melyek olyan (a szakma krémjét felvonultató) kötetekben jelentek meg, mint az *A History of Swedish Literature* (1996)¹ vagy a *The Viking World* (2008)². Önálló könyve a Cornell University Press gondozásában megjelent *Heroic Sagas and Ballads* (1991)³, mely az izlandi sagáknak, a későbbi skandináv száj- balladahagyományra gyakorolt hatásait tárja fel. Érdeklődési területe az utóbbi években fordult a folklór egy sajátos szeletére, a boszorkányság és varázslás témaköre felé, melynek eredményeként elkészült 2011-ben publikált összefoglaló műve a *Witchcraft and Magic in the Nordic Middle Ages* (2011).

A kötet óriási szakadékot tölt be a téma szakirodalmában. Bár korábban is születtek alapos munkák, ezek többnyire olyan hatásvadász korszakokra összpontosítottak, mint a viking éra (800–1100) vagy az újkori boszorkányüldözések, és teljesen figyelmen kívül hagyták a kereszténység megszilárdulása és a reformáció között eltelt időszakot. Ez a szakmai mulasztás elsősorban két megfontoláson alapult. Először is, az izlandi sagák – melyek az egyik legjobb betekintést nyújtják a boszorkányság megnyilvánulási formáiba – az említett korábbi időszakra, a vikingek hőskorára vonatkoznak. A másik ok egy téves elméletből eredeztethető, miszerint az északi boszorkányság és varázslói hagyomány semmit nem változott a kezdetektől

1. Mitchell, Stephen A.: *The Middle Ages*. In: *A History of Swedish Literature*. Szerk.: Lars G. Warne. Vol. 3 of a *History of Scandinavian Literatures*. University of Nebraska Press, 1996. 10–58.

2. Mitchell, Stephen A.: *The heroic and legendary sagas*. In: *The Viking World*. Szerk.: Stefan Brink – Neil Price, 319–322. Routledge, London, 2008.

3. Mitchell, Stephen A.: *Heroic Saga and Ballads*. Cornell University Press, Ithaca NY, 1991.

egészen az 1400-as évekig. Mitchell igyekszik rávilágítani mindkét történet-szi hozzáállás helytelenségére. A sagákat egészen új aspektusból használja fel és interdiszciplináris kutatási módszerekkel – nyelvtudomány, folklór, antropológia, régészet, képi ábrázolások, világi és egyházi törvénykönyvek – egészíti ki az általuk festett képet. A második esetben a kutatás időintervallumát a Krisztus utáni 1100 és 1525 közötti periódusra terjeszti ki. A kezdő évszám a kereszténység elit körökben való megszilárdulását jelzi a középkori Északon, mely egyelőre nem hatja át az alsóbb társadalmi rétegeket, lehetővé téve egy babonás, félelmekkel teli közgondolkodást (ami kiváló táptalaj a varázslatokról és boszorkányokról szőtt elképzeléseknek). Az egyházi felfogás szintén a XIII. században mozdul el egy átgondolt hozzáállás irányába, mely nyilvánvaló különbséget tud tenni a sötét mágia és a keresztényi „jóindulatú varázslás”, a csoda között. A záró dátum egy politikai eseményt jelöl: Svédország önállósodását és elválását Dániától. A szerző ezt azzal indokolja, hogy ekkorra alakul ki Skandinávia szilárd politikai térképe, mely három évszázadon keresztül domináns marad. A kronológiai határok ellenére, a mű korántsem halad időrendben. A könyv a problémakörök tematikus, korokon átívelő vizsgálata alapján van komponálva.

Kiemelendő, hogy Mitchell nem emeli távoli európai kontextusba az északi boszorkányságot, ami elnagyoltta tehetné a kutatást, ugyanakkor nem is izolálja azt. Mindvégig számba veszi azokat a jelenségeket, melyek külföldi impulzusokból eredeztethetők. Ezek elsősorban azoktól a népektől származnak, akikkel a skandinávok kapcsolatba kerültek terjeszkedésük során és egyben erős sámánisztikus hagyományokkal rendelkeznek, mint a finnek vagy az eszkimók.

A könyv bevezetőjében alapvető fogalmi kérdések kerülnek szóba, melyek részben előrevetítik a későbbi fejezetek tartalmát is. Ilyen a varázslat-vallás-tudomány hármass viszonya, melyek bizonyos elméletek szerint kronologikus sorrendben állnak és csupán a bennük való hit elmúlásáig léteztek (Frazer). Mások sokkal inkább hisznek abban, hogy a „triád” összefonódása is lehetséges, és a varázslat maga számos funkcióval rendelkezhet, mint az aggodalmak, félelmek vagy veszély eloszlatása (Malinowski). A varázslat társadalmon belüli particionálása is tetten érhető. Egyik részről, az elitek és a közemberek által is jól ismert és használt praktikák (talizmánok és védő varázslatok), másrészről a tanult démoni mágia különíthető el, melyhez különleges előképzettségre és latin tudásra volt szükség. Szintén fontos kérdéskör a téma nyelvi megragadása. A magyar nyelvben is érzékelhető az a különbség, amikor nemi szerepeket társítunk „boszorkány” és „varázsló” szavainkhoz, mely indokolttá tesz egy „gender” központú vizsgálatot is.

Az északi hittérítés rövid politikai háttérét megadva Mitchell áttér a mágia kereszténység előtti megjelenési formáira. Görcsö alá veszi a csatamágiát, a legfőbb isten Óðinn és – újabb nemi szerepet sejtetve – Freyja ván⁴ istennőt, akitől az istenek a varázslás művészetét tanulták. A mágia ezekben a kezdeti időkben, mint pogány jelenség állt szemben a kereszténységgel és nem mint ördögi vagy eretnek entitás. Itt nyer értelmet a Mitchell által választott kronológiai keret, ugyanis a XIII. századi prédikációs iratokból már világosan kiderül, hogy a varázslat egyenértékű és együtt is jár az eretnekséggel. Az egyházi propaganda tehát új köntöst adott az okkultizmus elleni harcnak, felruházva azt egy aktuálisabb ellenségképpel. Ez a legfontosabb szegmense az északi boszorkányság változásainak, amit a kutatók korábban nem tudtak vagy nem akartak észrevenni.

A varázslás és boszorkányság a mindennapokban (*Magic and Witchcraft in Daily Life*) című fejezet tárgyalja a tanulható mágia, a nekromancia és a védővarázslatok hétköznapi, mindenre kiterjedő formáit. A sagák adják a leglátványosabb betekintést ezekre a területekre. Az általuk konstruált történeti tudat ferdítéseit a nyelvészet korrigálja figyelembe véve a mellékjelentéseket, eltérő fordításokat és szinonimaként használt szavakat. Mitchell rávilágít arra is, hogy a keresztény kultúrkörnyezetben íródott sagák rejtett célja, hogy olvasóival elhitesse milyen kiterjedt keretek között zajlott a sötét mágia alkalmazása a keresztény térítés előtti időkben. A románcok, szerencse, egészség, időjárás vagy az átkozás területei mind-mind beleestek a varázslatok hatókörébe. A legtöbb írásos emlék a csábítás és a szerelemvarázs, illetve a gyógyítókövek mibenlétéről maradt ránk, ami azt sejteti, hogy a skandinávok ezen a téren szerették leginkább kamatoztatni földön túli tudásukat. Nagyon kevés információ maradt ránk azonban a varázslás folyamatáról. Ha hihetünk a sagáknak, az átkok esetében nem elégedhetünk meg annyival, hogy a varázsszert elrejtettük ellenségünk ágyában, kimondtuk a megfelelő szavakat és rászórtuk a vegyületet a célszemélyre. A átkot közhírré is kellett tétetni ahhoz, hogy hasson. Maga a varázsló mibenléte is kérdéses a korabeli felfogásban. Saxo Grammaticustól például megtudhatjuk, hogy a mágiával bíró lényeknek tulajdonképpen három fajtája van: óriások, varázslók és a kettő keverékei.⁵

A boszorkányság középkori mitológiai megjelenési formáira koncentrálna a következő fejezet, melyek képi ábrázolásokon maradtak ránk. Főként északi templomok freskóit tanulmányozza, melyek a boszorkányság legis-

4. Ózlandi: Vanir.

5. Az óészaki forrásokban a 'trólldómr' (angol: witchcraft) kifejezést is használják a varázslásra, ami a mágiahasználók egy újabb nem emberi fajjal való rokonítását emeli ki.

mertebb középkori (gyakran egész Európában ismert) motívumait mutatják be. Ilyen például a fausti példából közismert *pactum cum diabolo*, azaz a legpaktálás az ördöggel, a *sabbath* (orgia) vagy a boszorkányok gyűlése. Utóbbi jelenség az északi boszorkányok legendás gyülekezőhelye folytán az utazás Blåkullába (*Journey to Blåkulla*) elnevezést kapta a folklórtudománytól. Itt megfigyelhetők azok a külsőségek, melyek a boszorkányságot európai vándorútja során mindenhol végigkísérték: a kalap, a macska és a repülőseprű. Sokkal fontosabb azonban a képi megjelenítések mentáltörténeti vonulata. Az említett jelenségeknél Mitchell mágikus világnézetéről beszél (*magical worldview*), ami nem ismeri a véletlen fogalmát és mindent logikai alapon vezet le. Ha tehát, a közösségben valami rossz történik – mondja Mitchell – akkor annak okozójának is kell lennie. Ez alapján vizsgálja a legelterjedtebb ábrázolást, a tejlopó asszony (*milk-stealing witch*) legendáját. A történet szerint a boszorkányok az ördög segítségével gyakran ellopják más asztaláról az ételt, illetve a legismertebb verzió szerint a tehenek tejét. Ha tehát egy tehén keveset tejel, az minden bizonnyal nem a véletlen műve, hanem egy kézzel fogható személyé (boszorkány, ördög stb.). A boszorkányság ennél fogva nem misztikus probléma, hanem nagyon is praktikus, ami ugyanolyan praktikus válaszokat igényel a társadalom részéről. Innen eredezteti Mitchell a világi és egyházi törvények felfogásait, amiket a következő fejezetben taglal.

A boszorkányságot gyakran próbával vagy eskütétellel kellett megcáfolni és gyakran ez lehetséges is volt (ne felejtjük el, még nem vagyunk a drasztikus boszorkányüldözések korában). A nyugati (izlandi, norvég) törvénykönyvek jóval többet foglalkoznak a boszorkánysággal, mint a keletiek (dán, svéd). Ezekben felsorolnak minden olyan tevékenységet, amit azonosítanak a boszorkánysággal: jóvendőmondás, varázsigék, talizmánok, ártó varázslatok. A büntetések változatosak lehettek, de általában száműzetés, törvényenkívüliség vagy kivégzés volt a retorzió. Meglepő módon ez korántsem csak a vélt vagy okozott kár súlyosságától függött, hanem nemek szerint változhatott, és minden esetben összekapcsolódott valamilyen kézzel fogható bűnnel. A nők esetében ezek általában szexualitáshoz kapcsolódó kilengések voltak, mint az orgia, a vérfertőzés vagy afrodiziákum használata, és viszonylag enyhe büntetés társult hozzájuk (többnyire száműzetés). A férfiakat mindig istentagadással és az ördög imádatával vagy lopással vádolták. Természetesen mindkettő eszköze a démoni mágia volt, az ítélet pedig halál. Az, hogy megkülönböztették a nemiséget az ítélet meghozatalánál, indikálja egy újabb irányú megközelítés kifejtését, aminek a szerző az utolsó fejezetben eleget is tesz.

A női szerepek vizsgálatához Mitchell ismét interdiszciplináris módszereket hív segítségül. Felidézi a sagák idevágó részeit (pl. a gonosz Hallgerðr⁶), és ismételten a képi ábrákat. A források egybevetéséből kitűnik, hogy a női boszorkányság az eredendő női gyengeségnek tudható be. Ádám és Éva bibliai története példázza a nők rosszra való hajlamát, mely majd a freskóképeken látható ördögi nőszemély (*Evil-woman*) motívumában csúcsozódik. A minden bestiális bűnben érintett *Evil-woman* gyakori ábrázolása azonban ennél tágabb perspektívába is helyezhető, azt sugallva, hogy mi volt a helyes és mi a teljesen helytelen magatartási forma a kor asszonyai számára. A boszorkányság tehát, mint szociális kontroll (is) működött a középkori közösségekben.

A kutatás korábban jócskán alábecsülte a nők szerepét a boszorkányság történetében. Erre az adhatott okot, hogy a sokkal keményebb büntetések a férfiakat sújtották, mert ők voltak képesek olyan tetteket véghezvinni, amik az egyház és a fennálló királyi hatalom pozícióját veszélyeztetik (istentagadás, eretnekség), míg a nők viszonylag ártalmatlan szexuális vagy jövőendőmondó bűnei csak a privát szférát érintették.

Konklúzió gyanánt Mitchell összegzi az utószóban kutatásának eredményeit és felvillantja a reformáció utáni boszorkányüldözések képeit, nyitva hagyva a kutatás kiterjesztését a későbbi időszakokra is. A körülbelül 200 oldalas könyvet 150 oldalnyi lábjegyzet és bibliográfia követi, ami betekintést enged a téma kiterjedt szakirodalmi és forrásbázisába.

Mitchell, A. Stephen: *Witchcraft and Magic in the Nordic Middle Ages* (Boszorkányság és mágia a középkori Északon). University of Pennsylvania Press, Philadelphia, Oxford, 2011.

Katona Csete

6. Hallgerðr két baráti család között szított viszályairól híres, melyek mindkét nemzetség pusztulásával értek véget. A történet magyarul is olvasható Bernáth István fordításában: *Kopasz Grím-fia Egill / A fölperzselt tanya. Két izlandi saga a XIII. századból*. Ford.: Bernáth István. Tóni Túra Utazási Iroda, Budapest, 1995.

KORA ÚJKOR

Monarchizmus és abszolutizmus a kora újkori Európában

Az abszolutizmus kutatásának reneszánsza az 1990-es évektől keltezhető,¹ azóta is tart, és ennek egyik újabb eredményét veheti most kezébe az olvasó. Jelen tanulmánykötet annak a konferenciának az anyagát adja közre, amely 2010 júliusában zajlott le az Sussexi Egyetemen, a kötetel azonos címmel.

Amint a bevezetőből kiderül, a könyv nem a koraújkori monarchikus politikai rendszerek kategorizálását célozza meg, amit esetleg a cím sugallhat, és alapvetően nem is azzal foglalkozik, hogy miként működtek a gyakorlatban a kor kormányzatai. Sokkal inkább az a vizsgálat elsődleges célja, hogy bemutassa, miként gondolkodtak a monarchikus hatalom felfogásáról különböző politikai körülmények közepette a XVII–XVIII. századi Európában. A megközelítés „leíró” és „normatív” jellegű a politikai közösség és a kormányzás működéséről vallott nézetekről, s feltárja, hogy milyen nyelvezeteket, paradigmákat, metaforákat alkalmaztak a szerzők ennek során. Azaz milyen változatos volt a rendelkezésükre álló eszmekészlet – a szuverenitás különböző felfogásaira koncentráló nézetektől a patriarchalizmust valló vagy éppen az államrezont, netán a neosztoicizmust előtérbe állító nézeteken át a „kormányzatiságot” propagáló ún. *Polizey* érvrendszeréig –, amellyel az erős monarchikus hatalmat igyekeztek leírni és legitimálni, és amely hatalmat a korban valóban sokszor illették az „abszolút” jelzővel.

A cím jól visszaadja a probléma lényegét, hiszen (középkori örökségként) a koraújkorban a monarchia, mint legjobb kormányzati forma létjogosultságát csak igen kevesen kérdőjelezték meg – ez az elenyésző kisebbség is jószerivel csak erős politikai krízisek idején jelentkezett, mint pl. az angol polgárháború alatt. Másrészt az abszolút monarchia eszméje abból a politikai diskurzusból nőtt ki, amely a monarchikus hatalom különböző fokozatainak érényeiről vagy hátrányairól folyt. Ez utóbbi probléma szintén nem volt új keletű, hiszen a késő középkori politikai gondolkodás az ún. vegyes monarchiát preferálta, azaz ahol valamiféle hatalommegosztás létezett, és

1. A kérdés historiográfiájára lásd egyrészt a KLIÓ 2003/3 számában megjelent ismertetésemet, illetve Képes György (szerk.): *Az abszolút monarchia elmélete* (Bp., Gondolat, 2011.) című kötetet.

éppen ez volt Európa-szerte a működő norma is, a rendi állam formájában. A középkor egy másik öröksége volt az, hogy a *politikai közösséget* általában, légyen az köztársaság vagy monarchia, a latin *respublica* szóval jelölték, ami sokáig megmaradt a kora újkorban is, persze ekkorra már megjelentek ennek tükörfordításai is, mint pl. az angolban a *commonwealth*.

Egyfelől a középkor ezen örökségei indokolhatják, mint felütést, *Janet Coleman* tanulmányának beemelését a kötet első írásaként, amely késő középkori témát dolgoz fel, s ezáltal „kilóg” a kronológiai keretből. A szerző azonban egy olyan témát vesz görcső alá, II. Richárd angol király uralkodását (1377–1399), amely a késő középkorban a királyi jogok kiterjesztésének egyik sikertelen kísérlete volt. Az angol koronázási eskük, az írott jog és más források alapján igyekeznek rekonstruálni azokat a királyi erényeket, amelyeknek az uralkodóknak meg kellett felelniük, majd ezekkel szembesíti II. Richárd autoritárius uralkodói habitusát, ami végül a trónról való letételéhez vezetett 1399-ben. Richárd (szembemenve az angol jogfelfogással) ugyanis úgy gondolta, hogy ő a törvény forrása, ami tipikusan az abszolút hatalom jellemzője volt a koraújkorban, továbbá új ceremóniális elemek (térdfelhajtás a király előtt, a „Felségéd” megszólítás bevezetése) révén igyekezett az alattvalóktól elkülönülő imázst kialakítani maga körül.

A kötet szerzőgázó tematikája miatt egy-egy jellemző tanulmányt választok ki, és azokat fogom bővebben ismertetni. A fogalomtörténeti megközelítést *Glenn Burgess* írása képviseli, aki a *commonwealth* valamint az *absolute monarchy* terminusok jelentésének XVII. századi angliai történetéhez szolgáltat érdekes adalékokat. Az előbbi jelentésváltozásában, érthetően, a monarchia 1649-es eltörlése volt fordulópont, amikor Anglia *Commonwealth*, azaz *köztársaság* lett. Előtte a terminus nemcsak, hogy nem rendelkezett anti-monarchikus éllel, hanem a politikai közösséget alkotó sokaság harmonikus együttélésének konnotációját is magában hordozta: ez nem meglepő, ha tudjuk, hogy a XV. században még *közjó* értelemben használták. (Nem véletlenül írták még a XVI. században is kötőjellel: *commonwealth*.) Ami az *abszolút monarchia* kifejezést illeti, ennek egyik első angliai megjelenése 1575-re keltezhető, de az 1640-es évektől egyértelműen negatív jelentést vett fel a szerzők többségénél, a zsarnokság szinonimájává vált, és csak egy kisebbség számára tartotta meg pozitív megítélését – ők viszont hangsúlyozták, hogy olyan monarchiát jelent, amelyben érvényesül valamiféle korlátozás.

Érdekes összehasonlítást ad tanulmányában *Cesare Cuttica*, akinek írása jól példázza a különböző politikai nyelvezetek azonos célra történő felhasználását három, az 1630-as évek elején keletkezett, különböző szerzők által

írt értekezés elemzése révén. Egy angol szerző, *Robert Filmer, Patriarcha*, valamint két francia teoretikus, *Jean Louis Guez de Balzac, A fejedelem és Le Bret* kardinális *A király szuverenitása* művét elemzi. Nemcsak a kronológia azonos azonban, hanem ezen túl hasonló a politikai kontextus is, ugyanis a királyi hatalom konszolidációja zajlott le mindkét országban ebben az időben.

Filmer írásának lényege, hogy a királyok hatalma nem más, mint atyai hatalom (a *patriarcha* szót ugyanis *atya* értelemben használja), mivel ez volt ez első hatalom, amely a Földön az ember teremtésével megjelent: Ádám ugyanis atyai hatalma jogán uralta a Földet. Az emberek sokasodása folytán alakultak ki aztán a királyságok, a királyok politikai hatalma pedig az ősi atyai hatalomból mint princípiumból származtatható – legtermészetesebb módon az öröklés által. Bármilyen módon szerzik is meg azonban a királyok a hatalmat, akár választás, akár öröklés adja a jogcímet, a szuverenitás forrása maga Ádám atyai hatalma marad. A királyra (akinek akarata törvény és aki az írott jog felett áll) ez a tény egyben felelősséget is rótt: az uralkodó *pater patriae* volt, akinek jó atyaként gondoskodnia kellett alattvalóiról.

Balzac írásában nyíltan felvállalja, hogy merít Machiavelli nézeteiből, de érezhető, hogy hatott rá az az irodalom, amely már különbséget tett negatív és pozitív államrezon közt. Bár egyfelől azt írja, hogy a *szükség(helyzet)* „összehoz keresztényt és törököt a keresztény ellen, mentesít minden alól és mindent igazol”, azaz földre lehet tenni a moralitást és a vallást ilyen esetben a „közhaszon” és „a jó jövő” érdekében, mégis a *Prudencia* (okosság) érénye a király részéről akkor valósul meg, ha „olyan dolgokat tesz, amelyek morálisan jók”.

Le Bret 1625-től államtanácsos volt, így otthon volt a kormányzás gyakorlati kérdéseiben. Az állam teljeskörű működésének leírását adja művében, a törvényhozástól a háborúskodáson át a külföldiekkel való bánásmódon keresztül az utcák, erdők gondozásáig – de mindezt teoretikus szempontból. Értekezését (*Sommerville* szerint) a kor egyik legjobb abszolutista művének tartották. A „törvényes királyság” Le Bret számára a „szuverén hatalom” olyan gyakorlásában áll, amely „az alattvalók jólétét szolgálja”, és ennek alapvető eleme a béke megőrzése. Cuttica rámutat, hogy Le Bret nézetei és megfogalmazásai a szuverenitással kapcsolatban sok tekintetben igen hasonlók Hobbes definíciójához és szóhasználatához, ezért „pre-Hobbesiánus szuverenitásról” beszél vele kapcsolatban. Cuttica nem érinti azt a kérdést, hogy Hobbes Franciaországban írta meg a *Leviathánt*, amikor az emigrációban levő trónörökös, II. Károlyt oktatta, ezáltal érdekes lehet, hogy Hobbes vajon ismerte-e Le Bret művét. A törvényhozás terén Le Bret normál

esetben előírja azt, hogy amennyiben törvényről van szó, akkor szükséges a király által beterjesztett törvényjavaslat parlament – *parlement*: Franciaországban ez a *legfelsőbb királyi bíróság*, nem pedig a rendi gyűlés elnevezése volt – általi becikkelyezése az érvényességhez, de ha edictumot küld a király, akkor a parlament nem mérlegelhet. Ha viszont ez utóbbi újfajta adót érintene, akkor a *szükséghelyzet* dönti el, hogy mit tegyen a parlament. Világos tehát, hogy a monarchizmus különböző, abszolutistának nevezhető diskurzusaiban központi szerepet játszott a *szükséghelyzet* fogalma, amely legitimálta az abszolút hatalmat a *közjó* érdekében. Ugyanakkor Le Bret írása arra is rámutat, hogy a törvényhozás és adózás királyi felségjoga, mint az abszolutizmus alapvető kritériuma, sok esetben mennyire aprólékosan körülírt volt az abszolút monarchia teoretikusai részéről.

Johann P. Sommerville, amellet, hogy releváns historiográfiát ad tanulmányában az abszolút monarchia elméletéről és gyakorlatáról, röviden érinti több, különböző legitimációs alaptól (patriarchalizmus, isteni jogalap, szerződés) építkező emblematikus abszolutista szerző nézetét. Rámutat a francia politikai gondolkodásnak az angolra gyakorolt hatására (pl. *Bodin–Filmer* esetében) és hangsúlyozza, hogy az abszolutista diskurzus „transznacionális jellegű volt”. Az egyes szerzők nézetének rövid ismertetése azt is célozza számára, hogy világossá tegye: nem lehet direkt és lineáris kapcsolatot kimutatni az abszolutista nézetek és az államfejlődés gyakorlata közt, mivel például egy olyan szerző, mint Hobbes, sem írt semmit a modernizáció, a centralizmus vagy a nagyszámú bürokrácia szükségességéről, amely jelenségekkel az abszolút monarchia gyakorlatát Tocqueville óta a történészek kapcsolatba hozták. „A *Leviathán* fő gyakorlati ajánlása, bizonyíthatóan az volt, hogy a szuverénnek ellenőrizne kell az oktatást és az eszmék terjesztését.” Azért jegyezzük meg, hogy ellenpélda is akad Sommerville állítására, mégpedig Dánia, ahol éppen az abszolutista teória inspirálta magát az új 1665-ös abszolutista alkotmányt (a kifejezés a korban nem volt önellentmondás!), ennek kapcsán pedig átalakult nemcsak a politikai struktúra (a rendi gyűlés megszűnt), hanem maga az államigazgatás is. Az a megállapítása viszont helytálló, hogy az európai államformálódás a korban „jelentős mértékben nem hosszú távú tervezés” következménye volt, hanem olyan ad hoc intézkedésekből állt össze, amelyeket az aktuális problémák, főként a háborúskodás indukáltak.

Kontler László (aki az egyetlen magyar szerző a kötetben) tanulmánya az osztrák Joseph von Sonnenfels munkásságáról jól példázza a monarchikus hatalom *ars politicáját* a XVIII. század második felében Nyugat-Európa keleti peremén. A „felvilágosult monarchia” itt az ún. *Polizeistaat* fogalmi

keretében jelentkezett. A *Polizestaat* nem rendőrállamot, hanem jól szervezett, jól szabályozott államot jelentett, ahol a nép jólétének biztosítéka az élet szinte minden területére kiterjedő, megfelelő rendeletek útján való szabályozás. (Gondoljunk csak II. József intézkedéseire, köztük olyanokra is, mint a fakoporsóban való temetés tilalma!) Sonnenfelst nem az érdeklő, amit mi alkotmányos viszonyoknak neveznénk, nem boncolgatja a szuverenitás kérdését, így nem lényegi dolog számára a Habsburg Monarchia különböző országainak és tartományainak eltérő berendezkedése; az sem fontos számára, hogy mi biztosítja az uralkodónak a kormányzáshoz a legitimitációt. Mindezekkel szemben egy rendkívül praktikus kérdésre koncentrált: arra, amit Foucault nyomán Kontler „*kormányzatiságnak*” hív. A cél Sonnenfels számára az alattvalók „*kényelme és biztonsága*”. Ez eredményezi ugyanis az alattvalók részéről a patriotizmust, ami nála elsősorban az állam iránt érzett lojalitást jelenti. Az államtudomány Sonnenfels szerint három részből áll: ezek pedig a piaci viszonyok szabályozása (*Handlung*), az adózás (*Finanz*) és a *Polizey*, mely utóbbi „az a tudomány, amely az állam belső biztonságának létrehozására és fenntartására irányul”. Az előző kettő a „*kényelem*” kategóriáját érinti, az állam külső biztonságának biztosítását pedig *politikának* (*Politik*) nevezi.

Végül, de nem utolsó sorban, figyelmet érdemel Tim Hochstrasser ikonográfiai elemzése, amely Nagy Péter szentpétervári lovasszobrának, a „Bronzlovasnak” (1782) a keletkezési történetét vizsgálja. Ezt az alkotást Nagy Katalin rendelte meg, hogy Pétert dicsőítve, az ő alakjához kötődve legitimálja saját pozícióját. A monarchikus, abszolutisztikus nézetek vizuális megformálásban ugyanis nagy szerepet játszottak az uralkodói portrék, szobrok – ez utóbbiak pedig a XVIII. század előrehaladtával egyre inkább a nyilvánosság számára is készültek, köztéri szobrok formájában. A szerző részletesen felvázolja, hogy mi volt a megrendelő elvárása, illetve miben különbözött Katalin, illetve az alkotó, Falconet elképzelése Diderot-étól, aki a szobrászt beajánlotta az uralkodónak, de aki egészen másfajta, összetett, allegorikus elemeket tartalmazó és moralizáló kompozíciót szorgalmazott. Diderot azt javasolta, hogy Falconet mintázza meg a *Barbarizmus* alakját csapzott hajú, állatbőrbe bújó nő képében, akit Péter legyőz és majdnem eltapos, legyen ott továbbá a *Nép szeretete*, szintén női alakban, karjait Péter felé emelve és tekintetével követve őt, valamint a *Nemzet* szimbolikus nőalakja, aki kényelmesen és biztonságban heveredik le. Falconet válaszevelelében kifejtette, hogy semmiféle ilyen ábrázolás nem lesz, mert „Nagy Péter saját magának témája, saját magának attribútuma, amit pedig tenni kell, az mindössze annyi, hogy meg kell mutatni őt”. Aztán röviden kifejtette, hogy

milyen is lesz a lovasszobor: „[Péter]Felkapaszkodik a sziklán, ami az ő piedesztálja és azoknak a nehézségeknek a jelképe is egyben, amelyeket neki le kellett győznie.” Falconet-hez hasonlóan Katalin is az egyszerűséget részesítette előnyben, amit maga a lakonikus latin és orosz nyelvű felirat is tükrözött – harmonizálva a kompozíció puritánságával: „*Első Péternek, Második Katalin. 1782*”

A könyvet ajánljuk mindenkinek, aki a korai modern politikai gondolkodásban behatóbban el kíván mélyülni.

Cesare Cuttica – Glenn Burgess (ed.): *Monarchism and Absolutism in Early Modern Europe* (*Monarchizmus és abszolutizmus a korai modern Európában*) London, Pickering and Chatto, 2012. 297.o.

Sashalmi Endre

Sir Robert Filmer (1588–1653) és a patrióta uralkodó. Patriarchalizmus a XVII. századi politikai gondolkodásban

A patriarchalizmus, azaz a családfő atyai hatalmának a politikai szférára történő kivetítése, tehát a család és a politikai közösség, valamint az atya és a politikai vezető közti analógia az egyik legősibb és a legtöbb kultúrában megtalálható politikai metafora. Egyike azoknak, amelyek a politikai közösséget (az államot) organikus módon értelmezik – hasonlóan pl. ahhoz a felfogáshoz, amely a kormányzottak és az őket kormányzók kapcsolatát az emberi test analógiájára, azaz a fejnek/főnek a többi testrészhez valamint a test szerveihez való viszonyában képzelel el. Mindkét elgondolásnak vannak lenyomatai a mai magyar nyelvben, amelyek nem (mindig) tudatosulnak ugyan, de őrzik ezeket a metaforákat, úgymint az *államháztartás* vagy az *állam/ő* szavaink. Sőt, ott ahol a politikai hatalom, illetve az államfogalom nem személytelenedett el eléggé, a mai napig erős a patriarchalista szemlélet a hatalom gyakorlója tekintetében, amint azt például Lukasenko belorusz elnök köznapi neve, a *Bátyka* (apuka) tanúsítja. Ha ilyen összefüggésből szemléljük *Cesare Cuttica* frissen megjelent könyvét Robert Filmerről, aki egész politikai filozófiáját az atyai hatalomra alapozta, akkor már csak ebből a szempontból is érdekes tanulsága lehet írásának a patriarchalizmus problémakörében. Filmer nézeteinek lényegét (ugyancsak főként Cuttica nyomán) röviden ismertettem az előző recenzióban, így a továbbiakban annak tudatában igyekszem reprodukálni Cuttica érvelését, hogy ez ismert az olvasó számára.

A szerző nemcsak arra törekszik a műben, hogy rekonstruálja Filmer politikai filozófiáját, főként a *Patriarcha* című írására koncentrálna – de természetesen nem mellőzve más műveit sem –, hanem kitűzött célja, hogy az adott kor viszonyai közt helyezze el Filmer munkásságát. Azért a szerzőét, akit a szakirodalom fő áramlata csak mint „a korújkori politikai gondolkodás *gonosztevőjé*” emleget, s aki főként abszurdnak tartott nézetei és mint Locke céltáblája került és kerül elő legtöbbször a korújkori abszolutista nézetek tárgyalásakor.

Cuttica természetesen a historiográfiai felfeztetéssel indít, s ennek során vitába száll azokkal a nézetekkel, amelyek a patriarchalizmusban csak azt látják, hogy ez mindössze az alattvalói engedelmességre, másrészt az uralkodónak a közjó iránti elkötelezettségére vonatkozott, mégpedig afféle „előíró modellként”, és mint ilyen a kora újkori politikai gondolkodás egyik fontos, „de alárendelt” nyelvezete volt, amely szorosan kapcsolódott a rend teóriájához”.¹

Ugyanakkor rámutat arra, hogy nem lehet a filmeri patriarchalizmust azonosítani általában véve az isteni joggal. Nemcsak azért, mert a közvetlenül Isten által adott hatalom elve nem jelentett egyúttal szükségszerűen abszolút hatalmat is a királyok esetében – ezáltal pedig összeegyeztethető volt a rendi hatalom-megosztással –, míg Filmer elmélete ab ovo abszolutista volt. Kifejezetten a hatalom-megosztás ellen irányult Filmer azon fontos írása, amelyet 1648-ban publikált: *A korlátozott vagy vegyes monarchia anarchiája* címmel.

Nem lehet Cuttica szerint azonosítani a két dolgot azért sem, mert az isteni jogalap, érdekes módon, nemcsak a királyokra, hanem a köztársaságokra is vonatkozhatott. Ez utóbbi eset pedig még inkább ellentétben állt Filmer monarchikus abszolutizmusával, aki szerint Ádám hatalma ilyen hatalom volt.

Cuttica a historiográfiai áttekintés után felvázolja a követendő megközelítési módszert, amely a *G. Pocock* és *Q. Skinner* nevével fémjelzett camb-ridge-i iskola premisszáit, az ún. *kontextualizmust* követi Filmer munkásságának feldolgozása során. E módszer lényege abban áll, hogy egy adott korszak politikai gondolkodását magából a *politikai diskurzusból* lehet megérteni: azaz az egyes szerzők műveit, továbbá az azok által kiváltott reakciókat úgy kell értelmezni, mint egy folyamat különböző állomásait,

1. A rend teóriája alatt azt az elképzelést kell érteni, amely a *létezés nagy láncolata* elnevezés alatt ismert, és amely egy összefüggő és hierarchikus kapcsolatot, láncot tételezett fel Istentől kiindulva az égi és földi világ közt, amely láncban külön-külön lefelé menő fokot, avagy láncszemet alkottak az angyalok, az emberek, majd alattuk az ésszel nem bíró lények, így a különböző (levegőben, vízben, szárazföldön élő) állatfajok, alattuk pedig a növények, majd az élettelen dolgok, mint a fémek, kövek és a négy őselem. Ugyanakkor mindegyik láncszemen belül, így az emberek közt is egy külön (horizontálisan ábrázolt) hierarchia létezett, melyben mindegyik tag alárendelődött a felette lévőnek. Ezt a nézetet, bár általános volt a középső és kora újkorban, csak ritkán fejtették ki, de egy igen jellemző példát hozhatunk a XV. századi angol politikai gondolkodótól, Sir John Fortescue-tól: „Ebben a rendben angyal van angyal felett, *rang van rang felett* a mennyi királyságban. *Ember van ember felett*, állat az állat felett, madár a madár felett, hal a hal felett, a földön, a levegőben és a vízben. Tehát nincs olyan főreg, amelyik a földön kúszik, olyan madár, amelyik magasban repül, olyan hal, amelyik a mélyben úszik, amit *ennek a láncnak a rendje ne kötne össze a legharmonikusabb egyetértésben*.” (Magyarázat tőlem: S. E.)

melynek során feltáruhnak az érvelésében nemcsak az *eszmék* és a *paradigmák*, hanem az a *nyelvezet* is, amelynek segítségével a politikai nézetek kifejezést nyertek. Ennek fényében Cuttica úgy tekint Filmer álláspontjára, mint amely „egy volt azon elméleti stratégiák sorában, amelyeket a királyság fogalmának újragondolására alkalmaztak” Angliában.

Filmer legjelentősebb művét (*Patriarcha*, 1632) tehát egyrészt annak a konkrét politikai helyzetnek az összefüggéseibe ágyazva vizsgálja, amikor az megszületett: ez pedig I. Károly uralkodásának azon szakasza volt, amikor a király már parlament nélkül uralkodott (1629-1640). Cuttica rámutat, hogy legalább akkora teret kell szentelni a vizsgálat során azon angol és kontinentális szerzők nézeteinek bemutatására, akiket Filmer támadott, mint amennyire fontos Filmer saját teóriájának rekonstruálása az abszolút monarchiáról.

Vizsgálja továbbá a szerző a *Patriarcha* recepcióját, hogy miként reagáltak rá még Filmer életében – annak ellenére, hogy a *Patriarcha* csak jóval a halála után jelent meg nyomtatásban (1680), előtte már ismert volt bizonyos körökben – továbbá kitér a *Patriarcha* restauráció-kori utóéletére, ami végül is Filmert igazán ismertté tette. A recepció szempontjából fontos volt John Locke Filmer kritikája: Locke XVIII. századi jelentősége miatt az ő prizmján keresztül látták a későbbi korok Filmert.

Cuttica idézi Filmer híres/hírhedt sorait (*A korlátozott vagy vegyes monarchia anarchiája* című műből), amelyek általános értelemben rávilágítanak arra, hogy kik ellen irányult Filmer teóriája már a *Patriarcha* megírásakor is. Ha ennek elemeit felfejtjük, akkor megkapjuk a kulcsot a politikai eszmék azon kontextusához, amelyben a *Patriarchát* el kell helyezni: „*A monarchia (mondhatni) két lator között feszítettet meg, a pápa és a nép közt. Mert ugyanazokat az elveket, amelyeket a pápisták (papist) felhasználnak a pápának a királyok feletti hatalmát illetően, használják fel a népfeliséget hirdetők (plebists) is szuverénjük ellen, kitörölve a pápa szót és a nép szót téve annak helyére.*”

Pápistákon azokat a jezsuita szerzőket érti Filmer, akik a pápa politikai felsőségét hirdették a királyokkal szemben (pl. Bellarmine, Suarez) és akik szerint a pápa leteheti trónjukról az uralkodókat. Másrészt azt állították, hogy csak a pápa hatalma eredeztethető közvetlenül Istentől, míg a királyoké csak közvetve, mivel az a nép közvetítése és szerződése révén száll az uralkodóra. Minthogy pedig Suarez az ún. vegyes monarchia híve, azaz a hatalommegosztás támogatója volt, így a hatalom forrásaként felfogott nép és a rendi hatalommegosztás tekintetében azonos álláspontot képviselt azokkal az angliai nézetekkel, amelyek a parlamentet azonosították

a szabadságjogok védelmezőjével. Ez utóbbi, a kortársak által Angliában *patriótáknak* nevezett csoport (Suarezhez hasonlóan) természetjogi alapon állt a szabadságjogok és a kormányzat valamint az ellenállás tanának értelmezésében – de természetesen tagadták a pápa politikai főhatalmát – és szembeállították magukat azokkal, akiket a szintén kortárs szóhasználat *royalistáknak* nevezett.

Filmernek az uralkodóra használt *pater patriae*, korántsem újdonságnak számító kifejezése mindkét idézett nézet ellen hatásos volt azzal, hogy a címet új értelmezéssel töltötte meg. A királyi hatalomnak, pontosabban a királyi teljhatalomnak (szuverenitásnak) Ádám atyai (*pater*) hatalmából való eredeztetése révén Filmer teóriája nemcsak a természeti állapotot való nézetek ellen irányult – tagadva azt, hogy létezett volna valaha is olyan időszak, amikor az egyes ember nem rendelődött alá a másiknak –, hanem a pápai főhatalmi igények ellen is. (Ez pedig, tegyük hozzá, igazolja J. P. Sommerville egy korábbi megállapítását, mely szerint az abszolút monarchia elmélete azok ellen irányult, akik a királyi hatalmat fenyegették, akár belülről, akár kívülről.) A *pater patriae*-ben a *patria* szó elsősorban azt volt hivatott bizonyítani Filmer részéről, hogy az uralkodó is lehet *patrióta*. Sőt, ő az igazán patrióta, minthogy teljhatalma folytán, jó atyaként neki kell gondoskodnia a köz, a haza javáról, a közjóról: ezt az összetett szerepet töltötte be tehát a *pater patriae* cím.

Érdekes rámutatni, hogy kifejezett királypártisága ellenére miért nem publikálták a *Patriarchát* akkor, amikor megszületett. 1632 februárjában I. Károly hivatalosan proklamálta azt a szándékát, hogy korlátozza az olyan művek kiadását, amelyek az államügyeket érintik, mert ezek szerinte botrányt keltenek a kormányzás körül. Egy héttel később a kiadványok megjelentetéséért felelős személy két kéziratot adott át neki, melyek egyike a *Patriarcha* volt. Érdekes, hogy a cenzor mindig rövid összefoglalókat adott a művekről, de jelen esetben ez elmaradt, és kérte Károlyt, hogy ő maga foglaljon állást a kiadás ügyében, amit a király elutasított. Az okok felől azonban csak találgathatunk. Cuttica szerint az egyik maga mű alcímében, és ennek megfelelően az angol politikai hagyományokkal szembenálló politikai eszmeiségében keresendő: „A királyok természetes hatalmának védelme a nép természetellenes szabadsága ellenében.” (Az alcím tehát megintcsak tagadta a természeti állapot, következésképp a természetes szabadság létét.) Ráadásul Filmer összemosta a műben azt, amire az abszolutista szerzők általában kínosan ügyeltek, az abszolút és önkényes hatalmat, azzal, hogy nem állított olyan korlátokat az uralkodói szuverenitás útjába, mint az abszolutista szerzők által előszeretettel hangoztatott ún. *fundamentális törvények*.

Továbbá Cuttica szerint a király új, békét, harmóniát propagáló imázsának, mely az 1620-as évek végétől keltezhető, és amely az udvari festészetben is tetten érhető, nem felelt meg Filmer harcos monarchizmusa. Ez pedig ismételten ráirányítja a figyelmet arra, hogy a politikai eszmék kifejeződése, rekonstruálása terén a királyi hatalom ikonográfiájának és propagandájának milyen nagy jelentősége volt a politikai irodalom mellett.

Ugyancsak a kor kontextusában érthetjük meg azt is, hogy miért 1680-ban publikálták végül Filmer főművét: az ún. kizárási krízis (1679–1681), melynek során a későbbi II. Jakabot ki akarták zárni a trónöröklésből, újra felvetette a királyi hatalom megvédelmezésének kérdését a parlamenttel szemben, aminek egyik hatásos eszköze volt az uralkodó–atya párhuzam. Mivel ez a politikai metafora továbbra is élő maradt, érthető, hogy voltak, akik Filmer írását védelmükbe vették.

Cesare Cuttica: Sir Robert Filmer (1588–1653) and the Patriotic Monarch. Patriarchalism in Seventeenth-century Political Thought. (Sir Robert Filmer (1588–1653) és a patrióta uralkodó. Patriarchalizmus a tizenhetedik századi politikai gondolkodásban.) Manchester–New York, Manchester University Press, 2012. 283 o.

Sashalmi Endre

Angliai hugenották 1550-1700

A kötet *Bernard Cottret*-nek, a Lille-i Egyetem professzorának 1985-ben megjelent munkája, amelyet később angolra fordítottak. Ez az ismertetés a bővített, digitalizált, 2009-es kiadásról készült.

Először érdemes az *Emmanuel Le Roy Ladurie* által írott utószóval megismerkedni (285-305.o.). A professzor bemutatja a nantes-i ediktum kibocsátásától a visszavonásáig tartó időszakot, illetve a visszavonáshoz vezető okokat. Azt vizsgálja, hogyan viselkedett a francia és az angol állam a vallási kisebbségeivel szemben. Vallási üldözésekre sok országban volt példa, ezeket felsorolja, ám nem említi meg Erdély példáját: az 1557. évi törvény, majd az 1568. évi tordai országgyűlés vallásszabadságot biztosított a katolikus mellett az evangélikus, a református, utóbb pedig az unitárius vallásnak is.¹

Franciaországban a vallásháborúk után a nantes-i ediktum békét kívánt teremteni a protestánsok és a katolikusok között. IV. Henrik ediktuma engedélyezte, hogy a hugenották a saját hitük és rítusuk szerint imádkozzanak, polgári jogokat kaptak, saját bíráik, katonai erőik voltak és politikai gyűléseket tarthattak. Így tehát 1598 után egymás mellett létezett a vallási pluralizmus, és az egyesítésre törekvő monarchia. Ez a rendszer nem lehetett stabil. A Francia Klérus Testülete (the Assembly of the Clergy), a parlament, a király és a jezsuiták 1655–57-ben együtt léptek fel a hugenották ellen. Demokratikus egyházszervezetük miatt republikánizmussal vádolták őket. XIV. Lajos 1685-ös döntésének ez volt az egyik indítéka.

XIV. Lajos uralkodása idején módszeresen üldözték a kálvinistákat. Megnehezítették számukra a zsinatok tartását, templomok birtoklását; megszabták, hányan vehetnek részt utcai körmenetekben, temetéseken, és kötelezővé tették a katolikus szimbólumok használatát. Eltiltották őket bizonyos foglalkozásoktól, nem kaphattak adókedvezményt. Ez szabályos numerus clausus volt. A sanyargatások egyre durvábbak lettek 1661–1685 között. A papság

1. Magyarország története, Szerk: Pach Zsigmond Pál – R. Várkonyi Ágnes, Akadémiai K., Bp. 1985. I. kötet, 525–526. o., II. kötet, 1656. old.; Diarmaid MacCulloch: A reformáció története, ford: Varga Benjámin, Európa K, Bp. 2011. 404. old. MacCulloch alapos, részletes könyvét ajánljuk a reformáció témájához.

1670. évi gyűlésén nyíltan kimondta: az egyház jelentős anyagi támogatást nyújt a királynak, de elvárja, hogy Őfelsége drasztikus intézkedéseket hozzon a protestánsokkal szemben. D'Estrées kardinális közölte a pápával, hogy a regáliák az eretnekek ellen vívott harcáért a királyt illetik meg. A kardinális a gallikanizmus szellemében a francia nemzet önállóságát hangoztatta Rómával szemben. Az ediktum visszavonásában ennek is szerepe volt.

1681–82-ben a főpapok gyűlésén Bossuet Négy cikkelyével, és egy Lelkipásztori figyelmeztetés című szöveggel foglalkoztak. Bossuet a pápa csalatkozhatatlanságáról szóló dogmát támadta, úgy vélte, e nélkül a szakadár hitűek visszatérnének az egyház kebelébe. A másik szöveg azt sugallta, hogy a pápa nélküli gallikán egyház sokkal elfogadhatóbb lenne a hugenotáknak. Közben 1683-ban a protestánsok templomaik lerombolása miatt felázadtak, ezt ugyan leverték, de ez is siettette a nantes-i ediktum törlését.

Az ediktum érvénytelenítésének kétféle hatása volt: bár csapást jelentett a tolerancia eszméjére, de társadalmi békét hozott az országnak, továbbá lehetővé tette az együttműködést Spanyolországgal és más katolikus államokkal. A gallikanizmus megerősödött, és az addig megosztott ország egy kisebbség kivételével elfogadta az egyetlen egyházat.

Ladurie keserűen állapítja meg, hogy, bár Angliában Erzsébet uralma idején több mint 100 katolikust végeztek ki, tehát aligha volt liberálisabb az ország, mint a franciáké, a történelem mégis elnézőbb angliai Erzsébettel, mint XIV. Lajossal. Ennek oka az lehetett, hogy a protestantizmust a haladás, míg a katolicizmust a reakció vallásának tekintették.

I. Jakab uralkodása némi enyhülést hozott a katolikusok számára, „csupán” a földjeiket vették el. I. Károly súlyosabban adóztatta őket, de kevesebb volt a kivégzés. A katolikusok lélekszáma 1603 és 1640 között 35 ezerről 50 ezerre emelkedett. Cromwell idején az ír katolikusokat irtották kegyetlenül, és földjeiket protestánsoknak adták. Ebben csak részben volt szerepe a vallásnak, az angolokat gyarmatosítási szándék vezette. I. Károly kivégzésének és az írek sorsának megdöbbentő híre szintén szerepet játszott a nantes-i ediktum eltörlésében.

Az angol elit erős katolikus-ellenessége végül ahhoz vezetett, hogy Orániai Vilmos „forradalmi” úton magához ragadhatta a hatalmat. Az 1689-es türelmi rendelet végre bántatlanságot biztosított az Anglikán Egyházat elhagyók számára. Ladurie igazságtalannak tartja a történelem ítéletét: az angol és ír katolikusok ellen elkövetett diszkrimináció ellenére is kedvező a vélemény a „dicsőséges forradalomról”, míg XIV. Lajos legszívesebben tettének minősítik a nantes-i ediktum visszavonását. Az angol birodalom végül sikeresen oldotta meg az átalakulást, a franciákra még nehéz idők vártak – zárja Ladurie professzor.

Bernard Cottret azzal kezdi a könyvét, hogy Anglia szempontjából fontosak voltak a külföldről érkezett menekültek, mert társadalmi katalizátorként működtek, információkat és szaktudást hoztak az országba. A hugenották a protestáns etika követelményei szerint éltek, dolgoz, szorgalmas emberek voltak, magukat Isten kiválasztott népének tartották.

A XVI. század közepén érkezett első hugenotta bevándorlókról Edward intézkedett: Londonban és Canterburyben felállították a Menekültek Egyházát. Erzsébet idején már Norwich-ben és Southamptonban is működhetett francia nyelvű kongregáció. A második, tízszer nagyobb menekült hullám a dragonyosok garázdálkodását (1681-től beszállásolták őket a hugenottákhoz) és a nantes-i ediktum visszavonását követte. Ez a tömeg vidéken 15, Londonban legalább 30 templomot épített magának. A londoni Threadneedle utcai közösséget 5–10 ezer hívő alkotta. A hugenották összesen 50 000-en lehettek. A bevándorlók közösségei később utánpótlás nélkül elsorvadtak. Második generációjuk többnyire elhagyta a közösségét.

A kötet kronológiai rendben halad. VI. Edward idején jelentősen előretört a protestantizmus. Fontos vallásújítók érkeztek az országba, pld. Martin Bucer, John a Lasco, Jan Utenhove. Nagy hatással voltak Angliára Erasmus Róma ellenes írásai is. Az egyházi hittételek még nem voltak egységesek, az Általános Imakönyv (The Common Prayers' Book) liturgiája nem volt kidolgozott, nem dőlt el az úvacsorát illető vita sem. A reformációt felülről erőltették rá a társadalomra, ezért nem hatotta át a tömegeket. 1550-ben Bucer sürgette a Krisztusi Köztársaság (commonwealth) megteremtését. Javaslataiban keveredtek a földi egyházközösség és a hívők láthatatlan, misztikus közösségének dolgai.

A londoni menekült egyház másik kiemelkedő alakja John a Lasco (Johannes a Lasco), aki megírta közössége történetét, ebben közli VI. Edward 1550-ből való kiváltságlevelét (a kötet végén az eredeti dokumentum olvasható). Eszerint – bár törvény mondta ki, hogy Anglia vallási szempontból egységes – a menekültek református egyházával Edward kivételt tett. Templomot adományozott nekik, és a Lasco személyében szuperintendenst jelölt ki számukra. Ezzel az Idegen Egyház törvényesen az állam részévé vált. A Lasco szabályozta az egyházi és istentiszteleti rendtartást. *Hermán M. János* szerint a Lasco hívei a legtisztább formában alkalmazták gyülekezetükben az önkormányzást. Az ő kis közösségében megvalósult demokrácia egyedi jelenség volt és az is maradt.²

1553-ban meghalt VI. Edward, és utóda, Tudor Mária a katolicizmus visszaállítására törekedett. 208 protestántst küldtek máglyára, köztük Cran-

2. Hermán M. János: Johannes a Lasco élete és munkássága, 1499–1560. Partiumi Keresztény Egyetem, Partium Kiadó, Nagyvárad, 2009. 183 o.

mer érseket is, mintegy 800-an a kontinensre menekültek, például a Lasco és Utenhove. Bucer maradt és máglyán végezte. A maradóknak meg kellett tagadniuk a hitüket. Az Idegenek Egyháza Erzsébet uralkodása idején újra-éledt. Erzsébet királynő korszakát sokáig aranykornak tekintették. Csak az 1980-as években jelentek meg a körülötte kialakult személyi kultuszt bíráló munkák (*C. Haigh, Louis Marin*). A királynő 1560 februárjában átengedte az Ágoston-rendi szerzetesek kápolnáját az idegeneknek. Ők Kálvintól kérték főfelügyelőt. A megérkező Nicholas des Gallars háttérbe szorította a világiakat. A hierarchikus egyházszervezet állt itt szemben a világi vezetőknek is beleszólást biztosító felfogással.

A törvény angolokat, idegeneket és honosított külföldieket ismert. Az emigránsok nem voltak teljes jogú alattvalók. A honosított egészen 1870-ig nem hagyhatta örökre a tulajdonát. A foreigner csak házasságkötés, vagy hosszú inaskodás, avagy érdemek révén válhatott városi szabademberré (freeman). E nélkül nem szavazhatott, nem kereskedhetett, pedig a kelet-angliai városok sokat gazdagodtak a menekült flamandok munkájából, technikai tudásából (ők értettek a new drapery készítéséhez). Az idegenek adói (a sajátjuk mellett az Anglikán Egyháznak is fizettek), bérleti díjai, kölcsönei hasznot hoztak az angoloknak, és nekik ez számított, nem volt szándékukban a hátrányos megkülönböztetés. Angliában nem volt rasszizmus és végképp szóba sem jött a vértisztaság kérdése, mint a spanyoloknál. Az integrálódás észrevétlen, lassú folyamat volt. Az idegenek zárt közösségekben éltek, és szokásaikban még sokáig elkülönültek az angoloktól.

1570-ben V. Pius bullát bocsátott ki, melyben Erzsébetet a gonoszság rabszolgájának nevezte, akinek országában a legártalmasabb emberek találhatnak menedéket. Tény, hogy Anglia lett a protestánsok főhadiszállása. A pápai bulla hozzájárult, hogy az angolokban kialakult a tudat: a protestantizmus és az angol nemzethez tartozás ugyanazt jelenti.

Az angolok nehézségei miatt – Calais, majd New-Haven elvesztése, a Szent Bertalan éjszakája után tömegesen érkező menekültek, feszült viszony a hollandokkal – a menekültek elbizonytalanodtak: a királynőhöz legyenek hűek, vagy a kontinens protestánsai iránt tanúsítsanak szolidaritást. Maga a protestantizmus nem volt egységes. A puritánok eltörölték volna a püspöki intézményt, és meg kívánták „tisztítani” a liturgiát. Vita volt a predestinációról és a kegyességről is. A kegyesség (charity) gondoskodást jelentett a szegényekről, mégpedig a társadalmi zavargások megelőzése érdekében. Ami a menekültek kereskedéshez való jogát illeti, Sir Walter Raleigh az angol protekcionizmust képviselte, a Cecil klán pedig az idegenek jogait támogatta.

I. Jakab uralkodását – másokkal ellentétben – Bernard Cottret nem tartja „sötét” korszaknak. Igaz, Jakab abszolutizmust vezetett be, hagyta, hogy skót és francia hatások érvényesüljenek, ugyanakkor elhárította a háborúkat. Maga meg volt győződve, hogy Isten küldte a trónra. Művelt, a teológiában jártas uralkodó volt, hittudományi tanulmányokat, bibliamagyarázatokat, politikai értekezéseket írt. A menekültek iránt jóindulattal volt, uralmának támaszát látta bennük. Megvédte az európai református egyházakat is a republikanizmus vádjával szemben.

Jakab meghívta Angliába a francia Pierre du Moulint. Ő egyesíteni szerette volna a kálvinista, a lutheránus és az anglikán egyházat, amelynek – egy gúnyolódó szerint – Jakab lett volna a protestáns pápája. Ezek a törekvések nem valósultak meg. Jakab bizonyos jelentéktelen dolgokat (adiaphora) (keresztvetés, miseruha) meghagyott, mert a nép megszokta ezeket. Elkészíttette a Biblia új, hiteles fordítását. Egységessé akarta tenni az istentisztelet rendjét, és fontos volt számára a püspöki, egyházi hierarchia – de nem érte el a kívánt eredményt. Az egyházközségek sokfélék maradtak, nem érvényesült a vallási türelem. Mégis Jakab kora volt „a protestantizmus konszolidációjának” ideje. És a béke korszaka is, s ez a monarchia mellett szóló érv volt.

I. Károly uralkodása idején 1634–35-ben szenvedte el a menekültek egyháza a legsötétebb időszakát. Egy központosított egyház-államban, ahol az egységes politikai test koncepciója uralkodott, elkerülhetetlen volt az erőszakos asszimiláció. William Laudtól állandó zaklatásban volt részük. Az érsek megerősítette az egyház piramisszerű felépítését, szabályozta az úrvacsoravétel, a keresztvetés, a fejfedő viselése, és a térdeplés rendjét. A puritánok, persze, elutasítottak minden gesztust, amely a bálványimádást szolgálhatta. A bevándorlók számára az érsek kötelezővé tette az angol liturgia előírásait, ezt ők elutasították. A múlt által nem szentesített abszolutizmus, azaz az adminisztratív központosítás és a társadalmi és vallási újítás került itt szembe a korábbi privilégiumokkal és régebbi elvekkel.

Angliában nem érvényesült a cuius regio, eius religio elv. Itt az alattvalók az állam vallását követték, ezt pedig a király határozta meg. Az anglikanizmusra hatással volt a párizsi és a genfi reformáció, de mindegyik egyház a saját képére formálta a ceremóniákat. Ezért különbözött végül a Church of England a francia egyháztól.

A menekültek a polgárháború kezdetétől a parlamenttel rokonszenveztek, nem támogatták Károlyt. A protestánsok között az angol forradalom sem tudott egységet teremteni. A vallási nézetkülönbségek mögött politikai szempont is állt: monarchikus, arisztokratikus vagy demokratikus legyen-e

az egyház vezetése. Egy kortárs úgy látta, hogy korának megújított egyházai a vegyes kormányzás elvén működnek.

A restauráció idején szekták és fanatikusok bukkantak fel. A viták olykor szakadáshoz vezettek, így jöttek létre az independens közösségek. Ma nem lehet tudni az osztályokhoz és a korcsoportokhoz tartozás adatait, sem azt, hol húzódtak a szakadár és a hivatalos egyház közti határvonalak. II. Károly 1662-ben megparancsolta, hogy a megosztott vallási közösségek ismét egyesüljenek. A restauráció nem kedvelte a szektákat, de az idegen protestánsokat nem bántotta.

A Menekültek Egyháza a forradalom idején egyre zsugorodott. A házasságkötések száma a felére csökkent. Az Idegen Egyházak egyképpen üdvözltek a lordprotektort, majd a fiát, és 1660-ban az új királyt is. 1660-ban Anglia visszatért az 1641 előtti status quohoz: a forradalom nem emelt új osztályt a hatalomba, és nem törölte el a dzsentrí földbázisát, de megszüntette a hűbéri birtokot. A restauráció inkább kontinuitást jelentett, semmint változást hozott volna. A radikális mozgalom Cromwell idején vereséget szenvedett, a monarchia pedig rendet teremtett – így érzékelték az emberek. Súlyos „fehér terror” nem is következett be, csupán néhány királygyilkost büntettek meg.

A vallás terén már közel sem volt egyetértés. Az Anglikán Egyházból kiszorították a nonkonformistákat, kb. 2000 papot elűztek, gyülekezeteiket betiltották. Ekkor jött létre a sokféle felekezet. A király megpróbált egységet teremtetni, de az Act of Uniformity hatálya alól kiemelte a menekülteket. Ez részben már a vallási liberalizmus előjele volt. Károly ezzel az 1662-es intézkedéssel megtörte a hivatalos egyház monopóliumát. A restauráció végül szintén megosztott társadalmat hozott létre, II. Károlynak nem sikerült kibékítenie egymással a presbiteriánusokat és az anglikánokat. Az egyetlen egyházban egyesült ország ideája távolabb volt, mint valaha.

Sok vita volt a püspökségek fenntartásáról. Egy 1642–46 közti rövid szüneteltetés után az Anglikán Egyház újjáélesztette és mind a mai napig fenntartja a püspökök hivatalát. Ez a doktrínákban stabilitást, a politikában biztonságot jelent számára. A francia vallási kisebbség ingadozott: vagy megőrzi saját arculatát, vagy hasonló a befogadó társadalomhoz. A restauráció idején végül elfogadták a püspöki egyházszervezetet, s ebben nem is volt túl nagy szerepe a kényszerítésnek – jegyzi meg Cottret professzor.

A High-Church elnevezés a hierarchikus felépítésű egyházat jelölte, szemben a Low-Church-csel, amelyben a világi vezetők szava is számított. A Francia Református Egyházat a papság vezette. Az anglikán vallás elfogadásával a hugenották kiléphettek a kisebbségi létből, és lelkipásztorait az állam tartotta el. A csatlakozással persze, két különböző nemzet, a francia menekültek

és az angol befogadók kulturális alkalmazkodásáról is szó volt. Ez egészen más helyzet, mint az erőszakos gyarmatosítás, ugyanis mindkét fél kölcsönösen hatott a másikra. A változás fokozatosan ment végbe; nem „kultúra-csere” történt, nem is asszimiláció, hanem kiválasztott elemek átvétele, egyébként pedig a francia protestánsok megőrizhették saját szokásaikat. Ugyanakkor szívesen fogadták őket Angliában, mert gazdasági és katonai erőt jelentettek.

Az 1680-as évek súlyos eseményeket hoztak: állítólagos jezsuita összeesküvés, Orániai Vilmos partraszállása, II. Jakab elűzése, háború Franciaországgal, majd a ryswicki béke 1697-ben. Színre léptek a whigek és toryk, megalapították a Bank of Englandet. A nantes-i ediktum visszavonása után menekült hullám érkezett az országba. Számukat 50–80 ezerre becsülik. Az angol protestánsok szemében az ediktum szimbolikusan egyenlő volt a Magna Cartával, s amikor XIV. Lajos eltörölte, maga lett az ösellenség. II. Jakabról kezdték feltételezni, hogy vissza akarja téríteni országát a katolicizmusra, ezért elűzése „dicsőséges” volt. Az angol identitás eggyé vált a protestáns tudattal, s ezt „a hugenotta epizód” erősítette.

Az idegenek gazdasági integrációja nem ment zökkenők nélkül. A londoni takácsok például panaszkodtak rájuk, hogy elveszik előlük a piacot, és franciákat alkalmaznak. Cottret 19 panaszos levelet gyűjtött ki a céhek könyvtárából. Ezért aztán feltételekhez kötötték a céhtagságot, mesterré csak a bíróság egyetértésével lehetett lenni. A céhek nem idegengyűlöletből hadakoztak az idegenek ellen, hanem a privilégiumaikat féltették.

Az 1680-as években egyre többet vitáztak a lelkiismereti szabadságról és az angol társadalom politikai jövőjéről. John Locke például kizárta volna a katolikusokat és az ateistákat a társadalomból. Jonathan Swift pedig csak ügyes kézműveseket, vagy vagyonos embereket fogadott volna be az országba. A hivatalos egyházat leginkább a disszenterek veszélyeztették. Mit lehetett tenni? Az egyik lehetőség a „megértés” lett volna, azonban ez nem ment. A másik az „engedékenység” lehetett, amelyet II. Jakab alkalmazott, de ez a politika, főleg az anglikán egyház ellenállásán, megbukott, és hat hónappal később Jakabot lesöpörték a trónról. Végül 1689-ben a parlament Türelmi Rendeletet bocsátott ki. A parlament pedig vegyes intézmény volt, a főhatalmat „a király a parlamentben” gyakorolta. A Szentháromság tételét mindenkinek el kellett fogadnia. A rendelet a katolikusokkal éppen csak elnéző volt, az antitrinitáriusokra és szociniánusokra pedig nem terjedt ki.

Vajon voltak-e a menekültek között kémek, ahogyan sokan gyanították? Lehetek, hiszen XIV. Lajos titokban támogatta a Stuart királyokat. Pierre du Moulin adatokat szállított az angoloknak a francia hajóhadról, annak tüzerejéről. És viszont, Bonrepaus francia követ azon dolgozott, hogy a jó szak-

embereket visszacsábítsa Franciaországba, és valószínű, hogy kémhálózatot működtetett a menekültek között, bár ezt ma már nehéz bizonyítani.

A menekültek súlyos gondja volt a lojalitás. Hűséggel tartoztak az angol királynak. A XVII. század végétől azonban ezt a hűséget megingatta az angol–francia ellenségeskedés (az augsburgi liga háborúja, a spanyol és osztrák örökösödési háborúk, a hetéves háború, az amerikai függetlenségi és végül a napoleoni háborúk). A hugenották nem maradhattak hűek mindkét oldalhoz. Készen gondoltak volt hazájukra, de új hazájukban is érték őket sérelmek, vádak, például az 1683-as királyellenes „rozsházi összeesküvés” kapcsolatban.

A szegénység gondjait ekkor a kötelező befizetésekből, az egyházak, és az önkéntes adományozók jóvoltából tudták enyhíteni. Az adományokat szétosztó Francia Bizottságot, persze, hamarosan korrupcióval vádolták meg. A bizottság kimutatásából meg lehet tudni, hogy 1867–68-ban, egy év alatt 10 000 személynek nyújtottak támogatást. 1650-től pontos kettős könyvelést vezettek, és vigyáztak a bevétel–kiadás egyensúlyára. A ruhaosztáson túl komplikáltabb banki szerepet is vállalt az egyház: 6 százalékos kamatra kölcsönt adott, az árak tanulását az örökségükből fedezte és részvényeket is vásárolt.

Az 1600-as években felmerült a remény, hogy a menekültek visszatérhetnek régi hazájukba. Az emberek a hazatérést tervezték. A ryswicki békekötés után ez lehetetlenné vált. Az évek múlásával aztán teret nyert a tolerancia, és valamiféle új-protestantizmus kezdett kialakulni. A kálvinizmus megváltoztatta a társadalmi életet: testvériességet, egyetértést hirdetett. Rosszallással nézte a táncot, a sörözést és más mulatozási alkalmakat, de nem követelt teljes elfordulást a világtól. Egyesek fontosabbnak tartották Kálvin társadalmát formáló intézkedéseit, mint a teológiai elveit. A kálvinizmus azonban egyszerű volt vallási és társadalmi jelenség; újrafogalmazta az ember kapcsolatát a társadalomhoz. Régi szokásokat törölt el és újakat vezetett be. A „polgárok demokráciája” – a világiak részvétele következtében – az egyházból indult ki. A lelkipásztorok mellett világiak látták el az egyházi feladatokat. Szerepük hasonló volt a rendőrségéhez. Megszabták, mi számít bűnnek. 1550 és 1700 között azonban jelentős szekularizáció ment végbe az emberek gondolkodásában. Az eretnekeket, boszorkányokat a racionalitás századában már nem üldözték. Valódi egységes erkölcsi rendet mégsem tudtak teremteni. A vallás és a politika (the Word and the Sword) összefonódott, de a teokráciát az idegen közösségek hevesen elutasították. Politikus férfiakból (hommes politiques) külön testületet létesítettek a rend betartatására. Szükségét érezték, hogy elválasszák az egyház spirituális és társadalmi szerepét. Bizonyos, hogy a reformáció elősegítette a társadalom szekularizációját.

A konzisztóriumok elítélték az egyházi áldás nélkül együtt élők párokat, bár feltételezhető, hogy ez számtalan esetben előfordult. A XVII. században nyilvánították megszentelt nappá a vasárnapot Angliában. A szigorú erkölcs nevében a puritánok még az utcát is megtisztították a ténfergőktől, táncoló, daloló, utcaszínházat néző emberektől. Ezzel lassan megszüntették a közösségi életet.

Az idegenek beolvadását sok körülmény elősegítette. Kívülről már nem kaptak utánpótlást, a koronának pedig szándékában állt az idegen egyházak megszüntetése. Az anyagi juttatásokat megvonták tőlük, de megkönnyítették számukra az anglikánokkal kötött házasságokat. A hivatalos egyház gondnokai erőltették, hogy az idegenek is nekik fizessenek. Valójában a menekültek az anglikánok között állandó kísértés közepette éltek.

Összegezésül Cottret megállapítja, hogy az idegenek igyekeztek hasonulni az angol társadalomhoz, ezért vették át a king-in-parliament rendszerét, vagy az 1698-as törvény elveit. Saját identitásukat azonban nem veszítették el. Időközben az angliai franciák és a kontinensen maradt hugenották válása eltávolodott egymástól. Természetesen sok menekült egyik egyházhoz sem csatlakozott. Ezek az emberek állandóan költöztek, és hozzácsapódtak valamelyik szektához. A menekültek egyházát írott és íratlan szabályok tartották össze. A társadalmi kohézió legfőbb megjelenítője az úrvacsora-vétel volt, a legszörnyűbb kirekesztést pedig a kiátkozás jelentette. Az odatartozás érzését erősítette az adakozás, és a támogatásból való részesedés. Ez az együttműködési szellem távol volt attól a birtoklós (possessive) individualizmustól, amellyel a protestánsokat azonosítják, és az is hamis beállítást, hogy a reformáció burzsoá mozgalom volt, sőt a laissez-faire kezdetét jelentette. A menekült közösségek nem simultak bele a hivatalos egyházba, de soha nem váltak valódi disszenterékké sem. Állandóan a környezetükhöz való alkalmazkodás, illetve az önállóságuk elvesztése között kellett dönteniük. Egyébként minden kisebbségnek ez a sorsa, dilemmája.

A kötetet válogatott bibliográfia, és névmutató egészíti ki, és különösen értékesé teszi, hogy a szerző 9 korabeli dokumentumot közöl az 1550 és 1707 közötti évekből.

Bernard Cottret: *The Huguenots in England. Immigration and Settlement c. 1550–1700.* (A hugenották Angliában. Emigráció és letelepedés kb 1555–1700 között) Utószó: Emmanuel le Roy Ladurie, franciából angolra fordította Peregrine és Adriana Stevenson. Cambridge University Press – Editions de La Maison des Sciences de L’Homme, Cambridge–Párizs, 2009. 317 o.

Fodor Mihályné

A bolgár adóbérlők (csorbadzsik) szerepének újra-értékelése a bolgár szakirodalomban*

2011-es kiadású művében *Szvetla Janeva* a bolgár társadalmi elit nemzeti mozgalomban játszott szerepének újraértékelését végezte el. Az ún. csorbadzsi rétegen belül az ottomán államapparátussal való együttműködésből komoly anyagi hasznot szerző adóbérlő réteg társadalmi jelentőségének, a bolgár nemzeti mozgalomban és az ottomán gazdasági-társadalmi modernizációban játszott szerepének revíziója azért is fontos, mert az elmúlt 60 évben – *Grancsarov* kivételével¹ – a csorbadzsik szerepét igen negatívan értékelte a bolgár történetírás. (S a fenti felsorolásban lévő ellentmondást a gyakorlatlan szem is észreveheti, ezért különösen nehéz e csoport szerepének megítélése). Az osztályharcos teóriákkal² szemben Janeva esetében a mérleg nyelve a másik oldalra lendül ki, hiszen a Nov Balgarszki Univerzitet nem éppen balos és marxista hagyományairól híres. Éppen ezért műve bemutatását és elemzését – melyről előljáróban mindenképpen el kell mondanivalót, hogy több mint egy tucat híres adóbérlő zömmel oszmanli nyelven írt hagyatékát tekintette át a Kirill és Metód Nemzeti Könyvtár archívumában, az ottomán kori források zöme ugyanis itt található, nem a levéltárakban – a korábbi szakirodalommal való összevetésben végezzük el.

A csorbadzsi, mint kifejezés már a XVIII. században előfordul (pl. 1775), és ekkor a következő kifejezésekkel volt egyenértékű: *kmet*, *muhtár* (mindkettő falubíró jelentésben), *khodzabasi*, *knéz*, *kehája*, *primikür*. Eredetileg a bolgár lakosság és az ottomán államhatalom képviselői közötti kommunikációt voltak hivatottak szolgálni a török feudális szisztéma bomlása idején. *Grancsarov* szerint a csorbadzsi társadalmi jelenség és nem foglalkozás sze-

* A publikáció a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

1. *Grancsarov, M.: Kam vaprosza za csorbadzsijsztvoto prez XVIII i parvata csetvart na XIX vek.* Isztoriceszki Pregled, 1992/7.. és *Grancsarov, M.: Csorbadzsijsztvoto i balgarszkoto obstesztvo prez vazrazsdanieto.* Szófia, 1999.
2. *Hrisztov, Hr.: Kam vaprosza za klaszite i klaszovite otnosenija v balgarszkoto obstesztvo prez vazrazsdaneto (proizhod, socialna prinadleznoszt i rolja na csorbadzsite).* Izvesztija na Insztituta za Isztorija. 1970 (21). pp. 51–87.

rint elkülönülő réteget jelentett.³ A XIX. század elején azonban még inkább az adminisztratív funkció volt a hangsúly.⁴ Mind nahije, mind kaza szinten voltak csorbadzsik, akik szintén az államhatalom és a helyi igazgatás, valamint az egyház között játszottak közvetítő szerepet, és volt köztük bolgár-keresztény már a XIX. század első felében is. A falubírák és városbírák alkották az egy szinttel magasabb közigazgatási egység tanácsát.

A csorbadzsi mellett az írnök, a kapzamal állt, aki az adószedésért és a regisztrációkért volt felelős. A XIX. század eleji decentralizációs periódusban a csorbadzsi mellé az *aján* (aki általában helyi földesúr, tehát nem a központi hatalom képviselője) *szubasit* nevezett ki, hogy tevékenységét ellenőrizze. A Tanzimat során létrehozott *vojvoda* viszont állami hivatal volt (noha gyakran megvásárolták a posztot a helyi elithez tartozó keresztények a szultáni kincstártól), elvileg az ajántól független, s vele egyenrangú, de a gyakorlatban együttműködtek sok helyütt. Keresztény társadalmi elit tehát volt (részben helyi elit is) az 1830-as években, de a rang nem volt örökíthető.⁵ E rétegek gazdasági hatalmának növekedése (lásd adószedés) a politikai hatalomért és ezek örökítéséért való küzdelem felerősödését eredményezte, miközben a társadalom többi rétege részben jogokat veszített: 1821-ig a bolgár földeken bevett volt a fegyverviselés, de Ypszilanti felkelése (illetve a bolgár részről csatlakozó Szava bimbasi és Szlivnoi Mihalaki tevékenysége) miatt ezt megtiltották.⁶

A szpahiluk csiflik-nagybirtokká (vagy kettős adózású goszpodarlikká) alakulásával párhuzamosan nőtt a csorbadzsik szerepe, ugyanakkor csak kis részük volt kizárólagosan földbirtokos. A csorbadzsik zöme 1856 után vagy nagyállat-

3. Hrisztov, Hr.: *Kam vaprosza za klaszite ...* pp. 61–65.

4. A városokban általában 2 csorbadzsi volt, de közülük sorolták a *birnik és kabakcsi (kapzamal)* írnök-tisztviselőket is. Az *obstina* (közösség) tanácsát ők alkották, kiegészülve a „vénekkel” (akik inkább vagyonosak voltak, mint öregek). A csorbadzsi nevet alkalmazták a tanács tagjaira is, de a városi tisztviselőkre, kerületi elöljárókra, mint a *sztaraszina, az, bojár, köjbasi, sztaroszta, mahalebasi* stb. Noha a teljes helyi közösség választotta a csorbadzsikat, a török hatalom képviselőinek meg kellett őket erősíteni. Feladatuk eleinte az adásvételi szerződések engedélyezése, piactartás ellenőrzése, később az iskolák, utak, kórházak és az egyházi létesítmények fenntartása volt (amit a muszlim militen belül az egyházi kezelésű vakuf birtokok voltak hivatottak megtenni). A csorbadzsik Szent György és Szent Demeter napján ültek össze beszámolni tevékenységükről, illetve átadni a beszédett bírságokat, adókat.

5. Az ide tartozó kádi jogilag az aján vagy a vojvoda alatt állt, de hivatalát pénz fejében Konstantinápolytól nyerte, 6 hónapra 7000 piasztert kapott, illetve minden beszédett piaszter után 2,5%-ot, viszont hivatala jellegéből következően keresztény nem tölthette be a tisztséget (helyi muszlim viszont igen).

6. *Statistische Mitteilungen über Bulgarien (Aus der Zeitung von Odessa) – Das Ausland.* 5 Jahrg. Bd. 1. Nr. 30–41. München, 1832. pp. 162–166.

tartásból élt, vagy adóbérlő, gyáros vagy hitelező volt. Az adóbérlés hatalmas üzlet volt, amit Janeva alapján a következő számokkal tudunk bizonyítani: a Plovdivi szandzsák 177 falujának ösür (tized) adóját 2,7 millió grosért⁷ adta el az állam 1850-ben, ugyanakkor 3,5 millió gros folyt be belőle, mivel az adó begyűjtése 120 ezer gros volt (5%), a 633 ezer gros értékű tiszta hasznon (18%) a négy fő-adóbérlő osztozott. Hárman közülük keresztények voltak. Ráadásul az adóbérlést kiadták „alvállalkozóknak”, úgy hogy egy adóbérlőre átlag 2-3 falu, 32 ezer gros megvásárlása jutott. Azaz csak erre a szandzsákra 80 olyan ember jutott, aki be tudott fektetni 30 ezer gros! Ez volt a helyi elit.

Ehhez képest elenyésző az azon visszaélésekből (a fent írtak ugyan etikátlan, de törvényes üzleti gyakorlatot testesítettek meg) származó jövedelem, mely miatt a bolgár történetírás a csorbadzsik társadalmi szerepét igen ellentétesen ítéli meg (noha a jogtalanság kirívóbb, a „kis” adóbérlők pedig innen szerezték a jövedelmüket). A marxisták az elnyomó uralkodó osztály részeként tekintettek rájuk (így soraikban a bolgárookra is), részben azért mert összefonódtak az ottomán hatalommal: a csorbadzsik, jogköriükkel élve 1854-ben 3000 embert küldtek Trjavna környékéről robotolni. Elena csorbadzsija szintén 1854-ben 3200 aratómunkást küldött a szultáni nagybirtokokra Trákiába.⁸ A krími háború idején Ljaszkovecban azt is megtehették, hogy a hadsereg élelmezésére kért 8 szekér helyett 20 szekeret állítottak elő, s ezen saját hasznukra szállították a kötelezően begyűjtött élelmiszert (melynek egy részét ráadásul kisajátították), okánként⁹ 6 groszt kérve a helyiektől. Így a korábban egyébként szegény csorbadzsik 80 ezer gros haszonra tettek szert – számol be Georgi Rakovszki.¹⁰ 1864-ben Sztefan Sterbanov ellen érkezett panasz: csorbadzsiként ingyen dolgozatta a panagüristei asszonyokat manufaktúrájában. Najden Gerov konzul levelezéséből tudjuk, hogy a híres gyáros (akinek példáján a gazdaságtörténészek a balkáni ipari forradalom 0. szakaszát szokták bemutatni), Mihalaki Gümüsgerdán manufaktúráiban szintén ingyen dolgoztatta néhány falu lakosságát.¹¹

A fenti visszaélésekkel szemben ugyanakkor Janeva rámutat, hogy az adóbérlők gyakran adakozók voltak: Szalcsó Csomakov a bacskovói ko-

7. Kb. 5 gros = 1 frank

8. Mind Trjavnában, mind Gabrovóban a csorbadzsik a szubasik és csendőreik (**zaptie**) mellett álltak ki a vitákban, és természetesen viszonzásra is számíthattak. Kotel csorbadzsijai is meglehetősen konzervatívak voltak (Georgi Rakovszki ellenük fellépő apját börtönbe is küldték).

9. Egy oka = 1,25 kg.

10. Idézi: Hrisztov, Hr.: *Kam vaprosza za klaszite i klaszovite otnosenija...* p. 76.

11. Natan, Zs.: *Klaszi i klaszovi otnosenija v epohata na balgarszkoto vazrazsdane*. Isztoricseszki Pregled, 1945/1. p. 36.

lostor építését támogatta, Georgi Csalakov az 1846–1848 között begyűjtött beglikből 785 ezer gros haszonra tett szert, de ebből legalább 100 ezret különféle oktatási és vallási intézmények dotálására fordított,¹² igaz, a bolgár ügyet legalább annyira támogatta, mint a görögöt. Azaz inkább mecénásként funkcionáltak, mint a nemzeti ügy élharcosaiként.¹³ Topcsilestov 1838 körül 300 ezer gros kölcsönt adott bolgár templomoknak és iskoláknak – igaz, a sztambuli Fenerben. Az adóbérlő Atanasz Hadzsisztojanov a *Ljuboszlovie*, Hriszto Karamikov a *Dunavszki lebed* című lapot (Georgi Rakovszki lapja) támogatta, melyek mind a bolgár nemzeti újjászületést propagáló orgánumok voltak.¹⁴ E réteg nem feltétlenül volt érdekelt a függetlenségben, bár később remekül használta ki annak gazdasági-politikai lehetőségeit, hatalma átörökítése céljából. Olyan családok szereztek a vagyonukat adóbérlésből, akik később, a függetlenség után a politikai elit soraiba emelkedtek, a gazdasági és társadalmi hatalom mellé tehát a politikai hatalmat is birtokolták. Ilyen volt a később politikai ellenféllé váló Gesooglu (Gesov) és Radoszlavov család.¹⁵

Az ún. régi csorbadzsik eme rétege mellett hamarosan feltűnt egy új társadalmi réteg (az új csorbadzsik), mely jogot formált a politikai és gazdasági hatalom egy részére. Ennek előzménye pedig az volt, hogy a muszlim birodalmi tisztviselők, hogy túlzottan meg ne erősödjön a csorbadzsik réteg, a Tanzimat során egyúttal 5-10 tagú városi tanácsokat is alakítottak, ahol zömmel a bolgár (céhes) iparosság képviseltette magát. A XVIII. században a Balkánon már sok helyen megjelent az autonóm városközösség, ilyen volt a jellegzetes vlach–görög–szláv–albán kereskedőváros: Moszkopolisz¹⁶ és Krusevó. E réteg azonnal összeütközésbe került a csorbadzsikkal az adók felhasználását és az autoritást illetően. Így kialakult a kereskedőkből is egy „fiatal – nemzeti” csorbadzsik-réteg, mely nem volt görögbarát.¹⁷ Tevékenységük a nemzeti egyház propagálása mellett a nemzeti nevelés fellegráinak számító iskolák megnyitására összpontosult, nem véletlen, hogy az első

12. Janeva, Szv.: *Balgari – otkupuvacsi na danaci...* p. 294.

13. Lyberatos, A.: *Men of the Sultan: The beglik sheep tax collection system and the rise of the Bulgarian national bourgeoisie in nineteenth-century Plovdiv*. Turkish Historical Review. 2010/1. pp. 76–82.

14. Janeva, Szv.: *Balgari – otkupuvacsi na danaci...* pp. 301–321.

15. Janeva, Szv.: *Balgari – otkupuvacsi na danaci...* p. 56.

16. Moszkopolisz 40 ezer fős város volt, de az albánok 1769-ben és 1788-ban felprédálták, mert a városlakók támogatták az Orlov-expedíciót.

17. 1850 körül Szkopjében a kereskedők bolgár vladikát és templomot akartak, de a helyi csorbadzsik az új görög templomot és papot részesítette előnyben. Prilepben a kereskedők szintén nehezményezték, hogy a görög vladika számára kell adót fizetniük. *Hrisztov, Hr.: Kam vaprosza za klaszite ...* p. 70.

az iparosok és kereskedők fellegvárának számító Gabrovóban nyitotta meg kapuit. 1840-re az iskolák száma 13-ra emelkedett a görög papság ellenkezése ellenére.¹⁸ A csorbadzsik viszont nyomást tudtak gyakorolni a tantervre és az oktatók kinevezésére,¹⁹ ezért nemzetietlennek bélyegezte őket az ellenzék. Grancsarov – felülbírálván az osztályszempontok alapján vizsgálódó Hrisztov és Koszev álláspontját, akik szerint a csorbadzsi a XIX. század közepétől retrográd tendenciát testesített meg – a nemzet fejlődése szempontjából mindenképpen hasznosnak ítéli szerepüket (tényleges tevékenységükön túl), hiszen évszázadok óta először ők hozták létre a bolgár elitet: Mincsoglu és Topcsilestov már 1860-ban beadvánnyal fordult a Portához az önálló bolgár egyház megteremtése érdekében. Topcsilestov és Georgi Csalakov tagja volt a bolgár exarchátus tanácsának 1872–75 között.²⁰

A költségvetési bevételek további növelését célzó és az egymással rivalizáló bolgár társadalmi rétegek közötti harcot kihasználó visszarendeződési kísérlet során az 1832-től működő helyi adószedők helyére 1842 után ideiglenesen újra állami adószedőket neveztek ki, ami az adóemeléssel és a vasútépítések miatt újra elrendelt kötelező kényszermunkával együtt felkelésekhez vezetett.

De ideiglenes győzelem volt csupán az iparosok részéről, hogy 1842-ben a török állam saját megbízottjaira bízta az adószedést, mert az 1850 után újfent a csorbadzsik kezébe került, akik immár 5 évente fizettek e joguk meghosszabbításáért a Portának. Harc zajlott nemcsak a kézműves-kereskedő és csorbadzsi réteg, de az előbbiek és az államhatalom ottomán hivatalnokai között is. Az utóbbiak már az 1840-es években megígérték a tartomány-

18, A plovdivi szlávok iskolaügyét a csorbadzsik ígérete alapján 6000 grossal mozdították volna elő Neofit Rilszki visszaemlékezése szerint 1836-ban, de a helyi görög metropolita és a görögbarát értelmiségiek ekkor ezt megakadályozták – még 1846-ban is. Haszkovóban a görögbarátok azzal érveltek a bolgár iskola ellen, hogy kapcsolataik Plovdivhoz és Edirnéhez kötik őket, s bolgárukl ott nincs kívül levelezni. Azaz a bolgár írásbeliség terjedésének feltétele az volt, hogy a városi központokban is pozíciókat szerezzenek. Ennek ellenére 1843-ban iskola nyílt a térségben, de például 1852-ben a görögbarátok megölték a tanítót, Atanasz Csalakovot, Neofit Rilszki tanítványát. Koszev, D.: *Prosztvetnoto dvizenie v Balgarija prez parvata polovina na XIX vek*. Isztoriczeszki Pregled, 1945–46/2. p. 184. pp. 190–191.

Az elgörögösödés jelensége is megér néhány gondolatot. A hilendari monostor anyakönyvében a 18. század végén 157 nevet jegyeztek le, ebből 15 volt görög és 15 egyházi jellegű keresztnév, a többi bolgár. 1806-ban a görög nevéuk mind Anhiálóból származtak. 1872-ben ugyanebben a regiszterben az 560 összeírt közül már csak 11 viselt bolgár keresztnévet. Tonev, V.: *Balgarszkoto csernomorie prez vazrazsdaneto*. Ak. Izd. Marin Drinov, Szófia, 1995. p. 58.

19, Pl. Küsztendilben bezáratták az iskolát.

20, Janeva, Szv.: *Balgari...* pp. 307–326.

gyűlés (*medzslisz*) hatalmának kiszélesítését, de a csorbadzsik a fanarióta papsággal közösen itt is megszerezték a pozíciókat (1870-ig, az exarchátus létrehozásáig). Csak 1860 után kapott helyett itt legalább egy, az obstina tanácsából választott képviselő.

1857-ben a török hatóságok szabályozták a csorbadzsik jogkörét és kötelességeit, korlátozva a hatalommal való visszaélést. Tirnovóban a tisztség egy évig tartott, két év eltelte után volt csak újraválasztható a korábbi csorbadzsi, a tevékenységükről egy bizottság előtt kötelesek voltak beszámolni, szolgálataikért fizetést (*hak*) kaptak, választásukat a *medzslisz* erősítette meg, ellenszolgáltatás nélkül be kellett fogadniuk és élelmezniük a hivatalosan a helyszínre küldött állami tisztviselőket, tilos volt kisajátítani vagy áron alul megszerezni javukat, nem kényszeríthették fizetetlen robotra a lakosságot, a lakosságnak joga volt panasszal élni tevékenységük ellen a török hatóságoknál, s nem szedhettek adókat a kormányzat által kirótt adókon túl.²¹

E két társadalmi réteg – forradalmi mozgalmakban is tükröződő – küzdelmére tipikusan jellemző, hogy Georgi Mamarcsev az orosz katonai beavatkozásban reménykedő 1829-es szliveni felkelés kudarca után a bolgár kereskedők támogatását kérte, de az 1835-ös újabb felkelést vezető Atanaszov Dzsamdzsijetát éppen a kereskedőkkel rivalizáló csorbadzsik árulták el, akik viszont 1820 körül még 10 ezer fős bolgár hadtest felállítását tervezték, hogy Szerbiából betörjenek a birodalomba a hellén Filiki Hetairia mozgalmát támogatandó. Ugyanaz a Topcsilestov viszont, aki a bolgár nemzeti egyház megeremtését támogatta, 1860 után elutasította Panajot Hitov és Filip Totju bolgár forradalmi csetáinak felszerelését.

1857-ben Elenában olyannyira elmérgesedett a helyzet a „régí” és „új” csorbadzsik (kereskedők, kisiparosok) között, hogy a török államhatalomnak kellett közbeavatkoznia. A tirnovói kádi és egy konstantinápolyi efendi érkezett a városba, hogy az Andrej Robovszki pap vezette „új” ellenzék panaszait kivizsgálja. A muszlim hatóság új választások kiírásáról döntött, ahol a korábbi ellenzék (a nemzetiek) győzött. Sumenben a céhes vezetők elégedetlenkedtek: a konzervatív városi vezetés manipulálta a helyhatósági választásokat, sok céhest távol tartott a választástól, így konzervatív, adóbérlésből, uzsorából meggazdagodott csorbadzsikat választottak újra.²² A konzervatív csorbadzsik közül kiemelkedett a szófiai Hadzsi Mano, aki

21. Hrisztov, Hr.: *Kam vaprosza za klaszite ...* p. 73.

22. Hrisztov, Hr.: *Kam vaprosza za klaszite ...* pp. 77-78. A régiek és a nemzeti csorbadzsik küzdelméről lásd még Dzumaliev, G.: *Proteszt na sumenszkite esznafi szrestu izbora na njakoi csorbadzsii v szasztava na cerkovno-grazhdanszkata obstina*. Izvesztija na Balgarszko Istoriceszko Druzsesztvo, Szófia, 1967. pp. 181-187.

a tized beszédését is kontrollálta, Kotelben Tino Gubidelnik (e család hatalmát generációkon keresztül tovább tudta örökíteni) és a kazanliki Sztojancso Grujoglu. Az 1864-es reform – melyben minden település minden vallási közössége köteles volt 2 mukhtárt (csorbadzsit) választani sorából²³ – ugyan a kézműves-kereskedők (új csorbadzsik) győzelmét hozta a régi elit felett, de ez a réteg is hamar népszerűtlenné vált, hiszen a török kormányzat a vilajetreformmal együtt ravasz módon egyúttal megnövelte a földadókat is.²⁴

A pathhelyzetből az áttörést meghozó radikális réteg eredete *Meininger* szerint nem paraszti, nem is iparos-kereskedő volt, hanem zömmel értelmiségi volt. A tanári réteg fele külföldi neveltetésben részesült, ezek fele pedig Oroszországban tanult. E tanárokat sokszor elég hamar elbocsátották nézeteik miatt, ezzel viszont még jobban elkötelezték magukat a radikalizmus mellett. Eme álláspont kizárólagossága azonban nem tartható. A mozgalom zászlóvivői lehet, hogy e rétegből kerültek ki, de ugyanakkor 10 ezer bolgár kereskedő élt Bukarestben,²⁵ ők szolgáltatták a felkelésekhez szükséges anyagi és szellemi tőkét (részben a fiatalok neveltetését), de Mamarcevs hadseregét is Havasalföldön szelrezték fel. Az 1876-os sztara zagorai felkelők nagy része céhes legény és mester volt (Sztambolov és Ikonov szervezték a harcot).²⁶ A forradalom nagy alakjai, Todor Kableskov, Georgi Ikonov, Zahari Sztojanov vasúti tisztviselőként dolgoztak, melynek nemcsak társadalmi presztízse volt jelentős, de hírforrásként sem volt utolsó. Az egyetemeken kívül a bolgárok itt találkozhattak hús-vér nyugati emberekkel és eszmékkel (a Konstantinápoly–Belovo vonalat Maurice Hirsch báró építtette). Szintén megfigyelhető a bolgár polgárság forradalmi mozgalmakban játszott erősödő szerepe az 1850-es vidini felkelésben is, amikor szultáni fer-

23. *1 évre* választható minden 28 éven felüli, 50 gros egyenes adónál többet adózó férfi, de a kajmakámnak is meg kellett erősíteni a helyiek választását. A muhtár munkáját a szintén egy évre választott 3-12 fős tanács segíti, ellenőrzi (pl. adószedés).

24. 1871-ben újabb reform lépett életbe, municípiumok (beledie) alakultak a városokban, melyek már az utakért, iskolákért, kereskedelemért stb. is felelősek voltak. Kötelesek voltak elszámolni a rájuk bízott pénzzel és évente költségvetési tervet készíteni. A tisztviselőket a helyi közösség választotta. De Bulgáriában ez sem működött minden esetben: a tisztviselők elmulasztották a beszámolót és senki nem vonta felelősségre őket, olyan pénzeket szedtek be, melyre nem volt felhatalmazásuk és olyan célokra költötték, mely nem egyezett a lakosság többségének érdekeivel. A kereskedelmet is ellenőrzésük alatt tartották. *Hrisztov, Hr.: Kam vaprosza za klaszite ...* pp. 75–76.

25. A bolgár sajtót is az országon kívül élő kereskedők és értelmiségiek hozták létre: Fotinov Izmirben alapította a Ljuboszloviét 1844-ben, s 1846-ban Lipcsében jelent meg a Bulgarszki Orel.

26. *Natan, Zs.: Klaszi i klaszovi otnosenija ...* p. 45.

mánt kiharcolva önszerveződés kezdődött a félautonóm Északnyugat-Bulgária megteremtésért.²⁷

Összességében tehát a csorbadzsik szerepe a bolgár nemzeti mozgalom fejlesztésében tagadhatatlan, noha elsősorban nem ez a cél, hanem saját társadalmi-gazdasági pozíciójuk bebiztosítása vezérelte őket.

Szvetla Janeva: Balgari – otkupuvaci na danaci vav finanszkata szisztema na Oszmanszkata imperija. Kam isztorijata na balgarszkija delovi i szocialen elit prez XIX v. (Bolgár adóbérlők az Ottomán Birodalom fiskális politikájában. Adalékok a bolgár társadalmi elit XIX. századi tevékenységének történetéhez) Nov Balgarszki Universzitet, Szófia, 2011. p. 422.

Demeter Gábor

27, Mely egy hónapig működött, aztán a központi hatalom lecsukatott 20 obstina-vezetőt, akik csak 1853-ban szabadultak orosz közbenjárásra. Kuzmanov, P.: *Za szabitija szled vasztanieto ot 1850 g. v Balgarija*. Iszt. Pregled. 1987/2. pp. 48–62.

JELENKOR

Háború az „olasz” Líbiáért

Könyve *Bevezetőjében* a szerző, *Nicola Labanca* az olaszok Líbiáért folytatott harcának még ma is gyér, hiányos kutatási kísérleteit emeli ki, azokon belül is a *katonai* lépéseket, holott azok „kivételes jelentőségűek voltak Líbia olasz meghódításában”. Az olaszok (legalábbis 2011-ben) nem szívesen emlékeznek erre a „háborús agresszióra és gyarmati hódításra”, ami a következő okokra vezethető vissza: nehezen tudják magukévá tenni a gondolatot, hogy hazájuk „gyarmatosító hatalom” volt, ráadásul egy olyan országban lépett föl gyarmatosítóként, amely ország területének nagy része sivatag volt, népessége pedig roppant szegény. A sors fintorának is nevezhetjük, hogy míg most, a jelenkori olasz történelemben Észak-Afrikából érkeznek menekültek Olaszországba, addig száz évvel ezelőtt olaszok igyekeztek megvetni lábukat ugyanebben az Észak-Afrikában, jelen esetben pontosan Líbiában. Nagy súllyal nehezedik a mai olaszokra annak a tudata is, hogy mind a liberális, mind a fasiszta kormányok olyan hosszú háborúba keveredtek Líbiáért, amelyben „a legkegyetlenebb eszközöket alkalmazták legyőzésére: deportálásokat, kivégzéseket, koncentrációs táborokat.

A legújabb kutatások alapján módosítani kell a líbiai háború befejezésének dátumát, ami 1931-re esik: ekkor beszélhetünk csak a líbiai fegyveres ellenállás végleges és teljes letöréséről. Gyakorlatilag az egész háború egy nagyobb, bonyolultabb cél elérését lett volna hivatott elérni: a *Giolitti*-kormány számára a nagyhatalomhoz vezető út egyik állomása lett volna, míg *Mussolini* számára egy olasz birodalom álmát előlegezte meg. Ez a háború – és ez egyik jellegzetessége és paradoxona – akkor indult meg, amikor a többi európai gyarmattartó nagyhatalom (Nagy-Britannia, Franciaország) már régóta főszereplői voltak a gyarmatosításnak – és nem csak Afrikában! –, sőt, itt-ott már a régi gyarmatok megreformálási folyamatai is elkezdődtek, de legalábbis békében éltek – „pacifikálták” őket...

A *Bevezető* után az európai gyarmatbirodalom rövid áttekintése következik: ennek kiépítése a XIX. század végére Kína, Etiópia és Libéria kivételével befejeződött. Az ottomán birodalom az észak-afrikai partszakaszt uralta, ide

tartozott Tripoli, Bengázi és a Fezzan. Megismerkedhetünk az akkori gyarmati katonai elméletekkel, a hadseregek fegyverzetével, az új haditechnikával.

Az olasz behatolás Libiába a XX. század első felében kezdődött, jellege ekkor még gazdasági volt és békés. A gazdasági terjeszkedés egyik főszereplője 1906 és 1907 között a *Banco di Roma* volt. Az olasz politika azonban már ennél régebben kiszemelte magának Tripolit és a Kirenaikavidéket. A térség meghódításának fő akadálya az említett területeket uraló ottomán birodalom volt, amelyhez 1911 szeptemberében a Giolitti-kormány ultimátumot intézett, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy Olaszország a diplomáciát katonai fellépéssel helyettesítette, annak ellenére, hogy sem a szükséges gazdasági és katonai erővel, sem háttérrel nem rendelkezett. Mivel azonban minden háború erős gazdaságra kell, hogy támaszkodjék, és az ország katonai hatalommá akart válni, az erre irányuló kísérletei a gyöngye gazdaságot csapolták meg igen nagy mértékben. Erős nyomás nehezedett a politikusokra a hadsereg tisztikara részéről, amely azonban maga sem volt egységes a gyarmatosítást illetően. Így a kormánynak kellett lépnie: a háborús ügyek minisztere dolgoztatta ki a megszállás tervét. A gyors cselekvés azonban akadályokba ütközött, melyek közül ki kell emelni az *Ifjótörők Mozgalmat* radikális, a társadalmi modernizációt követelő törekvéseivel.

„Mit tudtunk Libiáról?” – teszi fel a kérdést a szerző a vizsgált korról, azaz a XX. század elejével kapcsolatban. 1911-ig szinte semmit – ami azt jelentette, hogy az olasz hadsereg a teljes tudatlanságban indult harcba, illetve hamis, félrevezető információk alapján, csupán a kormány „emocionális indítatására”, amikről azonban az olasz ember nem tudhatott, ugyanis ezen ’információk’(!) a „még makacszkodó közvéleményt” voltak hivatottak a háborús készülődésre hangolni. Giolittinek és kormányának jelentős bázisa volt a nacionalisták tábora. 1911 szeptemberében Giolitti és külügyminisztere, *Di San Giuliano*, meggyőzték a királyt, hogy csak az ottomán birodalom elleni fegyveres harc akadályozhatja meg Tripoli elését. A király áldását adta erre a háborúra... Háború, amely hamarosan a balkáni államokat is Konstantinápoly ellen hangolta, illetve röviddel ezután egész Európát az 1. világháborúba hajszolta. Mindezek mellett, emeli ki a szerző, a líbiai háború igazi kitalálója és „rendezője” a fent említett Di San Giuliano volt, aki azonban elkövetett néhány taktikai hibát: nem konzultált időben a katonai vezetőkkel, és csak későn fordult a fegyverek alkalmazásához.

Az expedíciós hadsereg vezetője az a *Carlo Caneva* lett, aki már korábban is bizonyította rátermettségét katonai vezető posztjára, és aki most hamar felismerte az új háború politikai tétjeit: el kellett foglalnia Libiát, de ami ennél is fontosabb volt, el kellett kerülnie mindenféle vereséget, és megőrizni Európa előtt az olasz „nemzet presztizsét”.

1912-ben létrehozták a gyarmatügyi minisztériumot, mellette egy katonai ügyekért felelős osztályt. Ami a most már gyarmati háborúvá vált harcok irányítását illette, ott a döntések a felsőbb szintekről egyre lejjebb kerültek, pontosabban a gyarmati kormányzókhoz és az illetékes csapatparancsnokokhoz; lényeges volt, hogy a döntések a lehető legkevesebb politikai tartalommal jelenjenek meg, viszont nagy szerepet kapott a technikai felkészítés, ennek egyik tartozéka az olasz haditengerészet volt, amely azonban önmagában nem lett volna elégséges a törökök Tripoliből történő kiűzésére, ezért a hadsereg vette át a vezetés szerepét. Ezen a ponton viszont a legújabb kori történetírás bizonyos vonatkozásokban, pontosabban tényekben, ellentmond az akkori hivatalos állásfoglalásoknak és közölt adatoknak, elsősorban a líbiai háború időtartamát illetően, mely szerint az nem 1911-től 1912-ig, hanem 1913-ig tartott, azután a jelentésekkel ellentétben a kormány akkor nem egész Líbiát uralta, csupán csak a partvidékét és annak közvetlen közelét, s az olasz nacionalisták által túlbecsültnek tartott katonai sikereket is igyekezett némileg helyretenni, azaz szolidabbaknak ítélni.

Az olasz hadsereg, csakúgy, mint az olasz haditengerészet nem állt a felkészültség csúcán, ami egyrészt abban jelentkezett, hogy tk. nem volt igazi gyarmati hadsereg, másrészt logisztikai, stratégiai és taktikai problémákkal került szembe, de mindenek előtt állandó pénzügyi nehézségekkel küzdött. A Tripoli elfoglalásáért indított harcokban az 1896-os etiópiai hadjárat emléke is kísértett. A szárazföldi olasz csapatokat meglepte az ottománok különös harcmódora, ami jelentős veszteségeket okozott nekik, ez viszont arra kényszerítette Giolittit, hogy Líbiát most már – a király beleegyezésével – annektálja, egyre több katonát küldjön a líbiai harcterekre, a katonai vezetőktől pedig elvárja, hogy szétzúzzák a török hadsereget, majd mind a lakosságot, mind a helyi vezetőket az olaszok mellé állítsa, és az annektálást minden eszközzel maradéktalanul megvalósítsa. Miután mindez megtörtént, megkezdődött utak és erődítmények építése a hadsereg számára, illetve ez utóbbi technikai felszereltségének fejlesztése.

Tévedés lenne azonban azt hinni, hogy az annektálást mind az ottománok, mind a líbiaiak föltétel nélkül elfogadták. Az igazi gyarmati háború csak ezután kezdődött, célja most az volt, hogy az ottomán erőket szétverje, és megakadályozza katonáik és tisztjeik szövetségét a líbiai notabilitásokkal és a líbiai lakossággal. Megváltozott az olasz hadsereg maga is: egyre modernebb fegyverekkel támadtak, egyre jobb szervezettséget értek el, és ami talán a legfontosabb: egyre erősebb lett az „összetartása és professzionális – szervezeti, azaz a nyugati (ti. nyugat-európai) háborús kultúrája”. 1911 vége és 1912 eleje között Caneva azt a taktikát választotta, hogy katonái ismeretlen területeken történő bevetése helyett inkább az ellenség erejének felörlésén dolgozott.

1912. március vége és április eleje között a harcok színtere Líbiáról egy újabb területre is áttejedt, mégpedig a Dodekanézosz török szigetekre: az olasz haditengerészet elfoglalta a szigeteket, és ezzel az eredetileg gyarmatinak indult líbiai háború „kifejezetten imperialista háborúvá” nőtte ki magát – olyan esemény volt ez, ami már „a nemzetközi közvélemény nyugtalanságát és méltatlankodását váltotta ki.” Majd 1912 szeptemberében ugyan az olasz hadseregnek sikerült benyomulnia Líbia belsejébe, a líbiaiakat magukat azonban sohasom tudták maguk mellé állítani.

1912. október: a Lausanne-i Szerződés elvileg véget vetett az olasz–török háborúnak, olymódon, hogy a török tiszteket és regulárisokat Tripoli és Kirenáika elhagyására kötelezte: ők 1913. nyarán hagyták el véglegesen a nevezett területeket, és csak ezután válhatott realitássá az „olasz ellenőrzés.”

A szerző hosszan és részletesen időz az olasz haditengerészet földközi-tengeri beavatkozásainál, amivel pótolni igyekszik ezen fegyvernem méltatlan mellőzését, elfeledettségét a történészek részéről, újból kiemelve szerepét az Égei-tenger szigeteinek elfoglalásában, s a Líbia ellen folytatott háború kapcsán megkérdőjelezi azt az olasz – főleg nacionalisták által hangoztatott – „retorikát”, mely ezt a háborút „az arabok törököktől történő felszabadításának” keresztelte. Ezek után, visszatérve az említett Lausanne-i Szerződéshez, ennek értelmében a törökök feladták „világi hatalmukat” Líbiában, de a vallásit nem: ugyanis jogot formáltak továbbra is arra, hogy egy magas rangú vallási vezető hagyjanak az olaszoknak átadott területeken. A Kelet történelmével foglalkozó kutatók szerint ez „lehetővé tette Konstantinápoly számára, hogy „a régióban közvetett politikai befolyást tartson fenn”, és továbbra is támogassa a líbiaiak „antikolonialista ellenállását”, amit a „pánarab és a pániszlám szolidaritás” csak erősített. 1913 és 1921 között az olaszok eleinte csökkentették a Líbiában állomásoztatott csapataik létszámát, később azonban visszatértek a nagyobb létszámú fegyveres erőkhöz, hogy megfékezzenek egy arab felkelést, de ez a csapatlétszám-emelés is csak azt engedte meg Olaszországnak, hogy újból csupán a nagyobb tengerparti városok – Tripoli, Homsz, Bengázi – fölötti uralmát őrizze meg. A Líbiáért folytatott háború 1913 után sem állt le, miközben 1918 novemberében kikiáltották a Tripoli Köztársaságot.

Az olasz kormány eközben otthon igyekezett titokban tartani a líbiai háború történéseit, elsősorban a ráfordított költségeket és a nehézségeket, amelyekkel szembe kellett Líbiában néznie, de a politikusok érdeklődése is erősen lanyhult, így a Fényes Porta az 1. világháború alatt tovább segítette a líbiaiak antikolonialista harcát; mindez Olaszország gyengeségét tükrözte, de nem állította meg azon törekvéseit, hogy kivédjen olyan katonai vereségeket, amelyek a „nemzet presztízst gyengíthették volna.” Közben, még mindig 1913

– 1921 között, összetételében is megváltozott a Líbiában harcoló olasz expedíciós hadsereg: a fehér katonaság *bennszülött* katonákkal egészült ki, mialatt összeomlani látszott a „liberális pacifikálási politika és a gyarmati egyezkedés.” 1922. februárjában Tripoli kormányzója, *Volpi*, visszahódította Tripolitániát, a – még mindig – liberális olasz kormány pedig hozzáfogott a terület modernizálásához, a hadsereg taktikai felszereltségének javításához, melynek során olyan újdonságokat alkalmaztak, mint a légi felderítés és a rádió. Az új – fasiszta – kormány a fenti politikai, katonai és technikai modernizáló törekvéseket kevés lelkesedéssel fogadta, mivel azok a liberális kormány vezetése alatt történtek, és olyan jeles személyiségek, mint *Amendola* és *Badoglio*, „nem voltak összeegyeztethetők Mussolini «nemzeti kormányával»”. Más volt a helyzet Kirenaika visszafoglalásával: ez „kizárólagos fasiszta kérdés” volt. Különbözött a két terület – tehát Tripolitánia és Kirenaika – visszahódításának lezajlása is katonai szempontból: míg az előbbi fokozatosan és szisztematikusan történt, addig az utóbbi többszöri megtorpanással és visszavonulással. A fasizmus által kinevelt gyarmati hadsereg nem volt megfelelően kiképezve, ekkor *Badoglio*t nevezték ki a két líbiai provincia kormányzójává; ő 1932. január 24-én jelentette be a Kirenaika fölött aratott győzelmet, amelynek előzményei és okai voltak Mussolininek azon óhajai, hogy óceániai kijárata legyen, majd az olasz uralmat Csádig kiterjessze, és végül az Indiai-óceánig jusson, tönkretéve ezenközben Francia Egyenlítői Afrikát. Mussolini álmából azonban vajmi kevés valósult meg, bár az afrikai hódítás során sikerült megtörni a bennszülött társadalmi hierarchiát, a nomád-félnomád lakosságot pedig koncentrációs táborokba zárták – ez a történet még ma is alig férfközött be a történészek kutatási területei közé.

Könyve végén a szerző – többek között – a liberalizmus és a fasizmus olaszországi mibenlétét hasonlítja össze a korabeli nemzetközi gyarmati politikával: megállapításait lásd ismertetésünk első részében! Ezeken túlmenően megállapítja, hogy Líbia 1928 és 1931 közötti *reconquistája* megmutatta, milyen véres kegyetlenségekre képes a fasiszta ideológián alapuló olasz gyarmatosítás; ideológia, amely „mélységes undorral viseltetett a bennszülöttek... és a helyi entellektüelekkel és előkelőségekkel (a »zsakettesekkel«) szemben.” Sajnos, az antikolonialista fegyveres ellenállás leverésével „függöny ereszkedett a Líbiáért folytatott háborúra.” Mi több, a magát demokratikusnak és republikánusnak tartó Olaszország visszakövetelte volt gyarmatait, kivéve Etiópiát. Különösen ragaszkodott Tripolitániához, ahol több tízezer olasz maradt. Az ENSZ azonban – elsősorban Nagy-Britannia nyomására – Líbia függetlensége mellett döntött. Ezután, 1945 és 1949 között, majd egészen 1951-ig, az olaszok – az olasz kormányok és az olasz

közzvélemény is – már csak nosztalgiával emlékezhettek vissza az általuk Líbiában jónak tartott cselekedeteikre, és elfeledkeztek a húsz évig folytatott háborúra. „A katonai múltról hallgatni illet.” A történészek is csak a XX. század nyolcvanas – kilencvenes éveiben kezdtek el némi érdeklődést mutatni a téma iránt. Az 1980-as évektől *Kadhafi* líbiai elnök az olajjal és a földgázzal próbálta ellensúlyozni a két ország közötti „posztkoloniális vitát”, igaz, „politikai és kulturális kompenzációt” kért a gyarmati múltért cserébe, pl. úgy, hogy visszakövetelt néhány művészeti tárgyat, viszont, nem akarván élesíteni a helyzetet, vállalta, hogy hallgat a koncentrációs táborokról. Az olasz kormányok azonban nem teljesítették kéréseit. Az olasz ember pedig, politikai vezetőik hallgatása miatt ma már nem is tud erről a háborúról, a fasiszta gyarmatosítás specifikumáról. „Talán nem is tudja, hogy húsz évig tartott, és sok vért követelt, ...és nem tudja megítélni, hogy ez a múlt ma milyen nemzeti felelősséget támaszt. Még most is az »olaszok derék emberek«, az olasz gyarmatosítók kedélyességébe vetett mítoszban ringatják magukat.” Pedig 2011-ben jobban kellene emlékeznie a száz esztendővel ezelőtti eseményekre – így talán kiderülne, nincs igazuk azoknak, akik szerint a „derék olasz” mítosza immár halott...

A szerző katonai szempontok szerint közelíti meg a témát, talán ezért is jut benne kevés hely az EMBERnek. Alig szerepelnek a katonák, legyenek azok törökök, vagy olaszok, vagy arabok – nem ismerjük meg őket, akik ezeket a történelmi eseményeket véghezvitték, meg- és átélétk –, vagy nem. Kik voltak, milyenek voltak, hogyan viszonyultak a háborúhoz, a hazatérők mit és hogyan találtak otthon, a bennszülöttek miért és hogyan kerültek az olasz gyarmatosító katonák közé stb... Megismerhetünk ugyan név szerint, de ekkor is csak futólag, néhány katonai vezetőt, politikust, de ez minden. Események, dátumok, szigorú objektivitásra és távolságtartásra törekvés – mindez egysikűvé, élettelené teszi az adott történelmi cselekményeket, kort. Azután kicsit gyakori az ismétlés, az előre/hátra ugrás, az állandó „erről a későbbiekben lesz szó...” – hogy azután az olvasó ne tudja, mikor lesz valóban szó az adott és ígért eseményről, mert addig elfelejti a célzást a „későbbre ígért dologra”...

A könyvet a líbiai olasz gyarmatosítás katonai aspektusai iránt érdeklődőknek ajánljuk azzal a kéréssel, hogy egészítsék ki más, az ugyanezt a témát tárgyaló, más megközelítésű művel!

Nicola Labanca: La guerra italiana per la Libia. 1911–1931 (A líbiai olasz háború. 1911–1931). Bologna, Il Mulino, 2012. 293 o.

Tönkrement liberalizmus. Diskurzusok a politikai erőszakról a két világháború közötti Japánban

A japán politika militarista fordulatának eszmetörténeti háttérével mindedig keveset foglalkozott a szakirodalom.¹ *Eiko Maruko Siniawer* több tanulmányával – és első, nemrég megjelent könyvével² – is ezt a hiányosságot igyekszik pótolni.

Eiko Maruko Siniawer az egyesült államokbeli Williams College Történelem Intézetének docense, kutatási területe a modern Japán története, ezen belül elsősorban a japán-amerikai kapcsolatok története és a politikai erőszak Japánban. Jelen ismertetésben egy az utóbbi témában írt tanulmánya kerül az olvasó elé.

Siniawer munkája négy nagyobb fejezetben tárgyalja a két világháború közötti japán liberalizmus fő jellegzetességeit, a kortárs szerzők által vizsgált problémákat és azt, milyen megoldási javaslatokkal szolgáltak az általuk kritizált politikai egyének és csoportosulások számára. A szerző elsősorban a korabeli sajtótermékek vizsgálatával próbálja meg bemutatni azt a folyamatot, amelynek eredményeképp a japán liberális értelmiség hozzájárult egy olyan hatalom létrejöttéhez, amely magára nézve a liberalizmust veszélyesnek, a nemzet számára károsnak tekintette.

Siniawer tanulmányának kiindulási pontja, hogy az 1920-as években a negatív szabadság fogalma háttérbe szorult a liberális gondolkodók között. Ennek oka egyértelműen a politikai erőszak terjedése, erre a leg súlyosabb példának Hara Takashi miniszterelnök 1921-es meggyilkolását hozza fel.

Az erőszak a liberális gondolkodásban – írja Siniawer tanulmánya első fejezetében – azért foglalkoztathatott el központi szerepet, mert az első világháborút követő években sorra alakultak meg Japánban a nacionalista pártok

1. Conrad Totman nemrég Magyarországon is megjelent szintéziséből például teljesen kimaradt ez a fajta értelmezés, a militarista fordulatot mindössze eseménytörténeti megközelítésben tárgyalja. Conrad Totman: Japán története. Budapest, Osiris, 2006.

2. Ruffians, Yakuza, Nationalists: The Violent Politics of Modern Japan, 1860–1960. Ithaca, Cornell University Press, 2008.

– s ezek közül a legmeghatározóbb, a Dai Nihon Kokusuikai. A szerző rávilágít, hogy a liberálisok ezen szervezetek ideológiáját zavarosnak tekintették, tagjaikat pedig egyszerű bűnözőknek titulálták. Ezzel szemben a szocialista mozgalommal a legtöbben – „tisztá ideológiájú” jelenséget látva benne – szimpatizálni kezdtek. A nacionalista csoportok Japán legégetőbb problémájának a munkások egyre gyakrabban szervezett sztrájkjait tekintették, ezek erőszakos elfojtása fölött pedig a kormányzat is szemet hunyt. Siniawer ezt azzal magyarázza, hogy a Kokusuikai eleve azért jöhetett létre, mert alapvető céljaival kezdettől fogva egyetértett Tokonami Tekejiro belügyminiszter is, így tehát a kormánynak nem állhatott szándékában ezek véghez vitelét megakadályozni.

Ezt követően Siniawer arra a kérdésre tér rá, hogyan viszonyultak a liberális szerzők az erőszak kérdéséhez. Rámutat, nem elsősorban az erőszaktevők voltak argumentációjuk középpontjában, hanem maga az erőszak, mint jelenség. Az erőszakot többnyire primitívnek, a jog antitézisének tekintették. Arra, hogy az erőszak problematikája mennyire elsődleges volt írásaikban, az 1925-ös kommunista- és anarchista-ellenes törvényt hozza példának a szerző, amely ellen a sajtó szinte egyáltalán nem emelt hangot, hiába csorbította nagymértékben a szólás- és gyülekezési szabadságot. Siniawer itt részletesebben tárgyalja az ekkor szintén hallgató szocialista és keresztény humanista Abe Isoo nézeteinek gyökereit. Abe gondolkodásában a nép a nemzeti test részét képezi, amelyben az állam az ő érdekeit szolgálja. A kokumin szó nála a nemzet népét jelentette, argumentációjának fontos elemét képezte, így – érvel Siniawer – nincs igaza Kevin Doaknak, amikor azt állítja, Abe populista, államellenes nacionalista nézetet képviselt, habár ő maga is megjegyzi, Abe víziója, azaz a népnek az államban való integráltsága alapvetően a Meiji-kori kokumin-nacionalistáktól ered. A szerző sok példával szemlélteti, hogy a kokumin a szerzők zöménél egy nagy egész része, amely – sorsszerűen alárendelt szerepben – együttműködik ezen egész vezetőjével, az állammal. Az Abe nézeteivel rokonszenvező Mizuno írásaiban ez a nagy egész a kokumin és az állam „morális és szellemi uniójában” jelenik meg. Siniawer értelmezése szerint a liberális szerzőknek a kokumin számára kiszabott szerep az erőszak leküzdésének eszköze, hiszen azt a kokuminnak az államra kell ruháznia saját védelme érdekében. A szerző itt utal Rousseau társadalmi szerződés elméletére is, amely nagy hatást gyakorolt e gondolkodók nézeteire.

A tanulmány második nagy fejezetében Siniawer arra hívja fel a figyelmet, hogy a liberális szerzők – elsősorban Abe Isoo, Yoshino Sakuzō, Inoue Kinji és Mizuno Hironori – erőszakkal szembeni küzdelme mögött első-

sorban a forradalomtól és anarchiától való félelem állt. Ebből a félelemből kifolyólag kritizálták a kormányt, de bíztak abban, hogy az állam képes letörni a mindennapokban is tapasztalható erőszakot. A szerzők zöme, mint arra Siniawer rávilágít, elsősorban a rendőrséget kritizálta, amiért nincs semmilyen terve a bűncselekmények visszaszorítására. Yoshino Sakuzō például természetesnek és szükségesnek tekintette az állami erőszakot, ami gátat szabhat a sorozatos incidenseknek. Siniawer szerint az 1920-as évek közepére általánossá vált a liberálisok azon nézete, hogy a kokumint csak egy egészséges, erős állam tudja megfelelően szolgálni.

A továbbiakban a szerző azt mutatja be, hogyan fordultak az említett értelmiségiek a politikai pártok és az országgyűlés ellen. Abe Isoo aggodalmát fejezte ki a politikai pártok holdudvarához tartozó bűnözők miatt, akik egyre gyakrabban fejtettek ki fizikai erőszakot független politikusok, klikkek, vagy más pártok képviselőinek ellenében. Tsuchida Kyōson a parlamentet az erőszakkal folyó harc színterének, Inoue Kinji „erőszakos vágóhídnak” nevezte. Mint arra Siniawer rámutat, a legkomolyabb hatást a liberális szerzőkre egy 1926 márciusában az országgyűlésen kitört tömegverekedés fejtette ki. A Seiyūkai párt képviselői támadtak rá Kiyose Ichirō-ra, amiért sikkasztással vádolta Tanaka Giichit, az említett párt elnökét, erre az egész teremben kitört a kaosz, a folyosókon pedig összecsaptak a pártokhoz tartozó nyomásgyakorló csoportok. Siniawer a folyamatok szempontjából nagy jelentőséget tulajdonít az ennek hatására összehívott Országgyűlési Erőszakot Elutasító Újságírók Konvenciójának. A csoport kiadott egy deklarációt, mi szerint elítélik a politikai pártokat, helyre kell állítani az országgyűlés szentségét, és ki kell zárni az erőszakoskodó képviselőket. Siniawer úgy látja, az újságírók elsősorban a múltban keresték a politikai pártok hibáit. Úgy gondolták, mivel a parlamentarizmus a Meiji-korban gyökerezik, a problémák is oda nyúlnak vissza, a pártok megörökölték elődeik „betegségeit”.

A tanulmány konklúziójában a szerző rámutat arra, hová vezetett a liberális értelmiségieknek az államhoz való hozzáállása. Mivel már az 1920-as években többnyire a mellett foglaltak állást, hogy a kokuminnak alá kell rendelnie magát az államnak, mert csak az szabhat határt az erőszaknak, többségük a következő évtizedben is az állam híve maradt. A szerzők jó része hivatalt vállalt a militarizmus idején is, sokan közülük hirdették a hivatalos ideológia szerint Japán kulturális felsőbbrendűségét, valamint üdvözölték a világháborút. Nyilvánvalóan ellenzők is akadtak már ekkor, akik azonban a korábban üdvözölt reformok eredményeképp nézeteik közzétételkor a cenzúrával szembesültek. Ironikus – zárja értekezését Siniawer –, hogy a liberálisoknak, miközben az erőszak visszaszorítása érdekében

törtek lándzsát az állam hegemoniája mellett, döntő szerepük volt abban, hogy a militarizmus és a világháború által az erőszak végül rendkívül súlyos formában valósult meg.

Siniawer tanulmánya a Japán történelem egyik legneuralgikusabb pontját újszerű megközelítésben tárja a szakma elé, rámutatva arra, a modernizációban nagy szerepet betöltő liberalizmus nem pusztán elszenvédője, de nagyon komoly mértékben okozója is volt annak a politikai fordulatnak, amelynek hatására a szigetország története legsúlyosabb katasztrófáját élte át.

Eiko Maruko Siniawer: Liberalism Undone: Discourses on Political Violence in Interwar Japan. (Tönkrement liberalizmus. Diskurzusok a politikai erőszakról a két világháború közötti Japánban) In: Modern Asian Studies 45, no. 4 (July 2011) pp. 973–1002.

Tóth Tamás

A spanyol Holocaust

Paul Preston londoni egyetemi tanár (1946) a spanyol XX. század történetének egyik legnevesebb kutatója. Könyvei, különösen a spanyol polgárháborúról (1978) és a Franco életéről szóló munkája (1994) több kiadásban jelent meg spanyol nyelven is. 2010-ben publikált angol nyelvű munkája, amely a *Spanyol Holocaust. Gyűlölet és népiirtás a spanyol polgárháborúban és azután* címet viseli, két kiadásban is (2011) olvasható spanyolul.

A 857 oldalas munka nem alapkutatás, hanem egyfajta szintézis kíván lenni e témában. A szerző a köszönetnyilvánítás-előszóban pontosan 90 spanyol kutatót említ, akik az elmúlt években e témában megjelent tanulmányaikat, könyveiket, cikkeiket vagy az újonnan fellelt dokumentumokat elküldték neki, s amelyeknek egyfajta összefoglalását is jelenti e munka.

Természetesen Preston munkája is része lett a spanyol tudományos és politikai közéletben az elmúlt évtizedben fellobbant vitának, amely a „Történelmi emlékezet törvénye” elfogadása után erőteljesen motiválta, motiválta a kutatásokat.¹ Olykor számháborúnak tűnik e vita, melyben a Franco-pártiak a köztársaságiak kegyetlenkedéseit hangsúlyozzák, míg a törvény óta nagyobb lehetőséget kapott köztársaságpárti kutatók a diktatúra kegyetlenkedéseiről tárnak fel egyre több sokkoló adatot. Bár a kötet tárgyilagosságra törekszik, az olvasónak az a benyomása, hogy a szerzőt szolid köztársasági szimpátia jellemzi.

A könyv tematikus fejezeteiben mindkét fél tevékenységét, illetve az ezekről szóló szakirodalmat párhuzamosan mutatja be. A *gyűlölet és az erőszak eredete* című nagy fejezetben a XX. század első évtizedeiben mu-

1. A Klióban két ismertetésem is ilyen témával foglalkozott. José Javier Esparza: *El terror rojo en España. Epílogo: el terror blanco*. (A vörös terror Spanyolországban. Utószó: a fehér terror). Altera, Madrid, 2007. 4. kiadás. Ismertetés *Klió*, 2011/4. pp.100–106, valamint Francisco Iñalía Miranda: *La guerra civil en retaguardia, Ciudad Real, 1936–1939. (Polgárháború a hátszágban. Ciudad Real, 1936–1939)*. Ciudad Real, 2005, 4. kiadás. *Klió*, 2012/2. szám, pp. 118–124.

Az Egyenlítő című folyóiratban pedig Stanley G. Payne: *¿Por qué la República perdió la guerra?* (Miért veszítette el a köztársaság a háborút?). Ed. Espasa, Madrid, 2010. könyvről jelent meg ismertetésem. *Egyenlítő*, 2011, szeptember, pp. 10–14.

tatja be, hogy az agrárfelkelések és az ipari és bányavidékek vad és igen erőszakos sztrájkjai és az ezek elleni represszió már jelezte a társadalmi feszültségek gyors elmélyülését, amely a köztársaság első éveiben előntötte a félszigetet. A felkelés után a Franco nacionalistái által elkövetett *intézményes* erőszak és a köztársasági zónában erre válaszul kirobbant *spontán* erőszakra szóló rész következik, amelyben régiónként vizsgálja-mutatja be a történeteket. Preston hangsúlyosan jelzi, ez alulról kezdeményezett, gyűlölettel teli erőszak fő célpontja az egyház és a papság. Külön fejezetet kapott az ostromlott Madrid, amelyben a külső (francóista) és a belső (köztársasági) erőszak történetét tárgyalja. Az ötödik fejezet pedig a „háború két koncepcióját” elemzi. Ebben a köztársaságiak „belső ellenség” elleni harcát mutatja be: az „ötödik hadoszlop” elleni küzdelmet, a szélsőséges köztársasági politikai erőknek a forradalom elsőségét sürgető radikalizmusa és az antisztálinista erők elleni fellépést. A francóista koncepciót Franco tábornok északi (Baskföld, Asturias, Santander, Aragónia és Katalónia) hadjáratán példázza, ahol Franco intézményesítette a terrort, előkészítve a győzelem utáni általános terror-politikát. Ezt a francóista álláspontot, mint a „likvidálás hosszú háborúját” mutatja be.

A utolsó fejezet arról ad képet, hogy a megszülető diktatúra a háború után hogyan alakította ki és működtette a terror gépezetét.

A könyv minden fejezete hatalmas mennyiségű adattal dolgozik, amiből az áldozatok száma, társadalmi helyzete és politikai kötődése regionális, tartományi, helyi konkrétságban jelenik meg. Érdeemes a szerző összegező megállapításait közreadni ezzel kapcsolatosan.

Egyik fontos megállapítása – amely összecseng a korábbi kutatások eredményeivel –, hogy a francóista atrocitások, gyilkosságok a vidéki zónákban mindenütt jóval nagyobb számúak, mint a köztársaságiak túlkapásai. A kivétel a két nagyváros: Madrid és Barcelona, ahol a köztársaságiak által elkövetett kegyetlenségek száma magasabb. S mindkét esetben a köztársasági erőszak a népfonthez tartozókat is éri – Barcelonában pedig a nemzetközi brigádok tagjait is. S itt tűnik fel – mint más könyvekben is, Gerő Ernő alakja, aki a szovjetek által távirányított terror fő irányítója Katalóniában. Ezt a nyilvánvaló ténytet a magyar történeti kutatásoknak is alaposabban meg kellene egyszer vizsgálniuk, s például Gerő Ernőnek Rajk László elleni spanyolországi „trockista” vádakkal kapcsolatos szerepét végre feltárni.

Fontos megállapítása Prestonnak a nőkkel szembeni erőszak eseteiben meglévő különbség. A francóista áldozatok egy igen jelentős része nő – míg a köztársaságiak áldozatai között alig vannak. A megölt apák száma, amely a szakirodalomban vissza-visszatérő kérdés, a Preston által közölt

adatok szerint alacsony, 296 apáca lett áldozata a köztársasági erőszaknak, amely az egyházi személyek elleni vad erőszakban megölteknek csupán 1,3 %-a volt, írja.

Amint a fejezetcímek is utaltak erre, Preston a két erőszak közötti különbséget abban látja, hogy a francóista tábor hideg és intézményes likvidálási politikát folytatott, míg a köztársasági táborban az erőszak az alul lévő, főképpen az agráranarchista indulat robbanásai, amelyet a köztársasági kormányok igyekeztek korlátozni. Ám más tanulmányok ennél árnyaltabban látják a kérdést, elfogadva, hogy az első korszakában a polgárháborúban ez spontán jellegű volt, ám aztán intézményesült, s amint a barcelonai, POUM elleni hadjárat mutatta, a szovjet NKVD által irányítottan zajlott.

Preston könyvének egy – másutt nem, vagy nem kellő súllyal tárgyalt – témája, a Franco-hadseregen belüli „mórok”, marokkói berberiek tevékenységének bemutatása. A mór „*halál-hadoszlopok*” rémisztően durva vérengzései a recenzius számára is ismeretlenek voltak eddig. S most érti meg e könyvismertetés szerzője Andorka Rudolf, a VKF 2 volt főnöke, tábornokként az első Franco mellé akkreditált magyar követ naplóbejegyzését. Andorka tábornok magyar követként részt vett a győzelem utáni madridi katonai parádén, ahol Franco tábornok előtt díszszemlén vonultak fel a háborúban leginkább kitűnt egységek: 120 000 katona, köztük olasz és német egységek vonultak fel a madridi Castellanán – és marokkói egységek is! Naplójában ezért Andorka megjegyzi: „*furcsállom, hogy (Franco) testőrsége úgy gyalog, mint lovon egy igen harcias, színes, vad külsejű, de mégis mór osztag. Képnek igen hatásos, de miért nem spanyolok?*”² – kérdezi Andorka, aki természetesen még nem tudhatott a mór csapatok Francónak tett szolgálatairól.

Preston könyvének talán legtöbb újdonságot jelentő része az, ahol a „*népirtás teoretikusairól*” ír. Kitűnik, a Hitler előtt még ismeretlen kegyetlenség technikáját és mechanizmusait Franco és afrikás tábornokai a marokkói spanyol megszállás időszakában próbálták ki, és tették csapataik gyakorlatává. Preston elsősorban az afrikás Emilio Mola tábornok visszaemlékezéseit használja illusztrációként, aki a polgárháború alatt a nacionalista csapatok biztonsági főnöke volt. Mola és a francóista hadsereg a spanyol dolgozó osztályokat az arabokkal azonosította, mindkét csoportot alsóbbrendűekként, másfelől a zsidó marxizmus által fertőzött társadalomként szemelte, s úgy látta, Spanyolország *afrikásítása* valós veszély, amely ellen az egyházzal együtt és a katolicizmus érdekében a reconquista-viszahódítás vált ismét feladatává. Mola írja: „*tétovázás és skrupulusok nélkül mindenkit meg kell semmisíteni, akik nem úgy gondolkodnak, mint mi.*”

2. Andorka Rudolf: *A madridi követségtől Mauthusenig*. Kossuth, 1978, pp.138–139.

Az a különös, hogy az 1492-ben kiűzött zsidók után immár a zsidók nélküli Spanyolországban erős antiszemitizmus volt érzékelhető, amely a Falange megalapítóját, José Antonia Primo de Rivera gondolkodását is jellemezte. Szerinte a „judeomaxista” hatás a dolgozó osztályokra igen erős, s a nemzetközi „judeo-masónica” (zsidó-szabakőműves) befolyás a létrehozója a világ két legrosszabb dologának: a kapitalizmusnak és a marxizmusnak. Maga a bolsevizmus is ennek terméke. José Antonio Primo de Rivera a spanyol történelmet egy *gót³–berber konfliktus* történeteként szemlélte, s a szocialista Largo Caballerót pedig a „*marokkói Lenin*”-nek titulálta. A második köztársaság a számára egy „*új berber invázió, amely az európai Spanyolországot elpusztítja*.” A fasiszta Hispanidad megalkotója, Ramiro de Maeztu számára is a zsidók és a mórok elleni küzdelem a fő feladat – akiket számára a baloldal szimbolizál. A katolikus egyház is Franco mellé állt, s fő jelszavai: *haza, vallás, rend, tulajdon, hierarchia* – lettek a nacionalista ideológia központi fogalmai. Franco sógora, Serrano Suner számára, hasonlóan Mola tábornokhoz, az „ideális program” „*ellenségeink teljes kiirtása, s mindenekelőtt az értelmiségé, akik e katasztrófa okozói*”, írta.

Preston, összegezve a spanyol polgárháború áldozatait, 300.000-re teszi a csatatéren elesettek számát. Azon civilek (férfiak, asszonyok, gyermekek) számát, akik a hátszágban pusztultak el a nacionalisták áldozataiként, jelenlegi ismereteink szerint még megbecsülni sem lehet, írja. S az is csak közelítő adat, hogy 1939 után a győztes nacionalisták több mint 20 000 személyt végeztek ki – s a börtönökben 1940-ben 270 719 fő raboskodott. A munkaszolgálatban, a koncentrációs táborokban éhségtől, betegségektől is sok ezren pusztultak el. A bebörtönözött asszonyok gyermekeit nevelőszülőknek adták átnevelésre. Több mint félmillióan menekülteké váltak, de 10.000-nél többen náci haláltáborokban végezték, foglalja össze Preston.

Mindez együtt, hangsúlyozza Preston, indokoltá teszi, hogy a spanyol esetben is Holocaustról beszéljünk.

A két tábor által elkövetett bűnöket, gyilkosságokat számbavéve Preston azonban úgy látja, hogy a francóista kegyetlenségek áldozatait „*megközelítően háromszor többen lehettek*”.⁴

Ez persze inkább csak hipotézis, Preston adatai ezt a különbséget még nem bizonyítják. Kétségtávol sok a bizonytalanság, s a valódi dimenziókat nem lehet még hitelesen megrajzolni. Ennek az a fő oka, írja, hogy 1939

3, A polgárháború előtt a spanyol történetírásban erős volt a spanyol nép gót(vizigót) gyökereinek hangsúlyozása, szembeállítva a mór berber hatással. Erre utal José Antonio felfogása

4, Érdemes összevetni Preston adatait José Javier Esparza (Klió, 2011/4) és Payne idevágó számaival (Egyenlítő, 2011, szeptember). Ezek az adatok nem erősítik meg Preston hipotézisét!

után a diktatúra részéről szisztematikusan történt az erre vonatkozó iratok *tömeges* megsemmisítése.

A diktatúra ezen túl persze hamis számokat is használt. Maga Franco például egy interjúban úgy nyilatkozott, hogy a polgárháborúban a köztársasági zónában meggyilkoltak száma 470 000 volt. Ám egy, éppen a kormány által indított későbbi (ugyancsak elfogult) vizsgálat (*Causa General*) sem tudott 85 940-nél nagyobb számot bemutatni. Preston azonban e szám mellé odahelyezi a ma leghitelesebbnek elfogadott adatokat Ledesma Vera számaait is, aki szerint eddig bizonyíthatóan 49 272 áldozata volt a köztársasági/népi erőszaknak

A könyv epilógusa is komoly újdonsággal szolgál. Preston ugyanis bemutatja, hogy a francóista főszereplők közül is sokan – s még többen az atrocitásokban tevélegesen résztvevők közül is – meghasonlottak, posztraumatikus stressz és pszichoszomatikus betegségek jelentkeztek náluk. Voltak, akik az öngyilkosságba menekültek, nem tudván szembenézni a polgárháború alatti tetteikkel. A francóista csúcson is találhatunk példákat az önkritikára és a meghasonlásra, mondja Preston. Első, ismert példaként hozza a korábban már említett Serrano Sunert, Franco sógorát, de a leghíresebb *Dionisio Ridruejo* költő példája. Ridruejo a Falange alapítója, hosszú ideig a francóista propaganda irányítója volt, aki két évtizeddel a polgárháború után igen kritikus írásokat publikált a polgárháborúról, súlyos hibának tartva a francóista gyilkosságokat.⁵ Aktívan szembefordult Francóval, s így üldözötté vált.

Preston végső megállapítása az, hogy egy igen véres, de *szükségtelen* háború volt a polgárháború, amelynek hatása máig tartó érvényű.

Paul Preston: *El Holocausto español. Odio y exterminio en la guerra civil y después* (A spanyol Holocauzt. Gyűlölet és népirtás a polgárháborúban és azután). Random House Mondadori, Barcelona, 2011. 2. kiadás, p. 857.

Anderle Ádám

5, Ridruejo e Franco ellenes korszakában kötött barátságot a Madridban élő magyar fotóművésszel, Müller Miklóssal, akiről 1976-ban, Franco halála után megjelent naplójában (*De la Falange, a la Opposición*) többször is ír. Lásd Anderle Ádám–José Girón–Müller Miklós: *Müller Miklós. A megszelídített fény*. Szeged, 1994, pp. 102–103.

Göring-portré olasz írónnal

Kismonográfia egy olyan gyászos emlékü történelmi személyiségről, aki a szónak minden értelmében nagy, sőt (fizikumát, befolyását, vagyónát, hírnevét tekintve) hatalmas volt – kivéve a morális formátumot. A szerző, *Gustavo Corni* – mint a fülszövegből megtudjuk – „a Trentói Egyetemen tanít jelenkori történelmet, a XX. századi német történelem szakértője” és „a náciizmus legismertebb és legelismertebb történész-kutatóinak egyike”, aki a jelek szerint nem érzi rangján alulinak, hogy tömören és közérthetően, sőt olvasmányosan, „könnyen fogyasztható” formában adjon tudományos alapokon nyugvó, megbízható ismereteket a művelődni vágyó széles publikumnak. Ha igaz az a híresztelés, miszerint Hitler az elsőszámú, örökzöld „sláger”-, illetve üzletileg legkecsektetőbb sikertéma a globalizált-kultúr-iparosodott könyvpiacra, Hermann Göring sem maradhat el sokkal mögötte, lévén az önjelölt földi „isten után a második”, a Führer még életében kijelölt bajtárs-utódja (aki azonban mikor a „bukás”, a berlini bunkerfinálé napjaiban „utódlási jogát” érvényesíteni próbálta, kegyvesztett lett, s a zsarnoki kegygyel egyetemben rangját és szabadságát is elveszítette „árulása” miatt).

Corni portrérája éppen vázlatosságában alkalmas arra, hogy a „birodalmi marsall” egyéniségének önellentmondásait szinte karikaturisztikus vonásokkal erősítse fel, ugyanakkor szükségszerűen le kell mondania az olyasfajta bőségebb és árnyaltabb, információkban, részletekben, tónusokban sokkal gazdagabb ábrázolásokról, pályaképekről, fejlődésrajzokról, mint amilyeneket a Roger Manvell–Heinrich Fraenkel szerzőpáros *Göring* (2008), Guido Knopp *Göring. Egy karrier története* (2009) vagy éppen Edwing P. Hoyt részlegesebb *Göring és a Luftwaffe* (1994) című, magyarul is megjelent vaskos monográfiái kínálnak.

Göring a Harmadik Birodalom „csúcsragadozó”-i között alighanem a legcinikusabb és leggátlástanabb egoista volt, aki a nemzetiszocialista diktatúrában és hódításaiban egyaránt önnön személyes érdekeinek, korlátlan önérvényesítésének eszközt látta – ugyanakkor teljes egészében és valószínűleg, minden rangjában és ízében Hitler kegyúri akaratától, önkényétől

függött, a Vezér eszköze volt maga is, előtte – saját bevallása, szavai szerint – „lekvárnak” érezte magát. Az SA, a Gestapo, a koncentrációs táborok „ötletgazdájaként” és „alapító atyjaként” az emberiség elleni náci bűnök tekintetében is a „második embernek” tekinthető, furcsa módon mégsem vált olyan szörnyeteggé a köztudatban, mint a Reichsführer, Himmler vagy a propagandavezér, Goebbels. Éppen hedonista egocentrizmusa, narcisztikus népszerűség-hajhászása különböztette és óvta meg a többi „főnáci” megszállott (ilyen értelemben őszinte) fanatizmusától, látványos parádézásai, fantáziadús-egyedi egyenruhái, joviális „népbarát” gesztusai, „tömegfürdői”, népszónoki talentuma, harsány életvidámsága, étel- és italhabzsolása mind olyan „emberi” arculatot és népszerűséget kölcsönöztek neki, amelyeknek a hierarchiában hozzá legközelebb állók teljességgel híján voltak. Göringet a közemberek, a tömegemberek tudták szeretni – Himmlertől csak rettegni lehetett. „Reneszánsz emberként” határozva meg magát, e patinásdicsőséges jelzővel machiavellizmusát, giccses ízléselemekkel áthatott művészetimádatát és műkincsvadász (elsősorban festménygyűjtő) rablóakcióit kívánta szalonképessé lakkozni. Noha kényelemimádata irtózott a veszedelmes kalandorpolitikától, a kétes kimenetelű háborúktól (kivált Anglia és a Szovjetunió ellen), a „Blitzkrieg”, a villámháború eleven jelképe lett Luftwafféjával. Ám általa érte utol a szó szoros értelmében „égi” nemezis: ahogyan Stukaival aratta legvéresebb sikereit, úgy legpusztítóbb vereségeit az angolszász bombázóktól szenvedte el. A Reich pusztulása sehol sem mutatkozott meg látványosabban, Göring felelőssége és felelőtlensége sem, saját vadászpilótái is mindinkább megvetették puhányságáért és diletantizmusáért az egykoron, az első világháborúban vitézségeért kitüntetett pilóta-veteránt, ám a néptömegek kevésbé ábrándultak ki belőle mint vezértársaiból. Köszönhetően talán legfőképp színészi képességeinek, melyek elkísérték még a nürnbergi per fővádlotti padjái is, ahol végső szerepjátékát alakította bravúrosan. Tegnap halálos ellenségeit elkápráztatta, katonái egynémelyikét egyenesen magával ragadva és elcsábítva, vélhetően valamelyikük segítségével menekült a megszégyenítő bitóhalál elől a méreg általi öngyilkosságba. „Legalább volt tizenkét jó évem” – summázta tündöklését és bukását.

Corni könyvecskéjének legeredetibb részlete Hitler és Göring kapcsolatának jellemzése. Göring zenitjére az Anschluss megvalósításával jutott csillagát az „angliai csata” kudarca, a horogkeresztes légierő veresége „végeképp elhomályosította” (76–85. o.), Albert Speer pedig „fokozatosan Göring gazdasági hatalmát is felmorzsolta” és átvette (93. o.), Hitler mindezek ellenére sem vált meg egyre balszerencsésebbnek bizonyuló jobbkezeitől,

jól tudván, hogy „Göring kudarca részben az ő kudarcát is jelenti” (96. o.). „Mint ismeretes – írja Corni – Hitler »trónörökösével« csak 1945 tavaszán szakított, amikor Göring nyíltan eltépte azt a bizalmi köteléket, mely ket-tejüket összefűzte. Tény, hogy a hűség Göring számára is, mint a rezsim más vezéralakjai számára, alapvető tényező volt. Másokkal összhangban Göring kijelentette: »Nekem nincs lelkiismeretem. Az én lelkiismeretem Adolf Hitler«. Végül egyre ritkább megbeszéléseikről Göring megrendülten és könnyek között távozott, teljességgel képtelen lévén a kritikai elemzésre. Egyik közvetlen munkatársának bevallotta, hogy Hitlertől elfogadott volna bármely parancsot, kivéve azt, hogy ne higgyen Istenben. Hitler Göringet egyfajta »második Wagnernek«, a német romantikus szellem megtestesítő-jének látta. Számos kortársától eltérően, akik elítélték kihívó életstílusát, Hitler bizonyos mértékig elfogadta azt, mint megkülönböztető sajátosságot a közönszerű tömeghez képest. Kijelölt utódjában Hitler egyfajta »ideális« németet látott, aki összekötötte a reneszánsz és romantikus múltat egy új germán sors ígéretével. Hitler elsősorban azt a hidegvérűséget és brutális elszántságot értékelte, amelyről Göring oly sokszor bizonyosságot tett. Ezért volt hajlandó eltérni a Göringet körülvevő nyilvánvaló korrupciót. Maga a spártai módon élő Hitler jelentette ki, hogy vezető híveinek gazdagsága szükségszerű bizonyítéka a hatalmuknak.” (96–97. o.)

Hitler és Göring éppen különbözőségükben, éppenséggel egynémely ellentétes személyiségjegyeikkel egészítették ki egymást. Összetartoztak és összenőttek életükben, halálukban, és holtukon túl is. Hitler a wagneri „istenek alkonya” ihlette, bunkerbeli öngyilkosságára „rímelt” Göringé a börtönben, ahol búcsúlevelében így fogalmazott: „Azt a halált választom, amelyet a nagy Hannibál.” (122. o.). Tragikus szerepjátékok – egy világha-tragédia zárójeleneteiként.

Gustavo Corni: Hermann Göring, Giunti Editore, Firenze, 2011, 128 o.

Madarász Imre

MiG–3-as ászok a második világháborúban

Az Osprey Publishing – oxfordi székhelyű kiadó – gondozásában idén jelent meg a MiG–3-as ászokról szóló könyv. A szerzőpáros első tagja *Dimitrij Khazanov*, a szovjet második világháborús repüléstörténet egyik legnevesebb oroszországi szakértője. Már 15 könyvet és még több tanulmányt jelentetett meg Oroszországban, Nagy-Britanniában, Németországban, Finnországban, Franciaországban és Japánban. *Alekszander Medved*, az orosz légierő nyugalmazott őrnagya 11 könyvet írt a második világháborús szovjet és nemzetközi harci repülőgép-fejlesztésekről. A szerzőpáros már korábban is adott ki három közös könyvet a MiG–3-as vadászgépről, a Pe–2-es zuhanóbombázóról és az Er–2-es távolbombázóról. Meg kell említeni *Andrej Jurgensont* is, aki Oroszország elsőszámú repüléstörténeti grafikus. A szovjet repülőgépeket ábrázoló méretarányos röntgenrajzai és illusztrációi az 1990-es évek elejétől orosz és külföldi magazinokban jelentek meg (*Avions*, *Batailles Aeriennes*, *Klassiker Fluhthart*, *Le Fana d’Aviation*, *Aeroplane*). Jungerson 20 könyvet látott el illusztrációkkal, ábrákkal, az Osprey kiadón belül ez a harmadik munkája. Ezek a szerzők nem csak hazájukban, de a nemzetközi körökben is a repüléstörténet elismert szakemberei. A kiadó kizárólag hadtörténeti munkákat jelentet meg, 1969-ben kezdte meg tevékenységét. Több mint 1800 könyvet adott már ki. Szerzői témakörük legjelesebb szaktekintélyei. A hadtörténeti munkák az őskortól napjainkig terjedő időszakot dolgozzák fel. Figyelembe véve a kiadott könyvek minőségét és számát, ezt a teljesítményt nehéz lesz felülmúlni.

A MiG–3-as ászokról szóló munka a kiadó *Aircraft of the Aces* sorozatának a 102. darabja. Idén még négy könyv jelenik meg ebben a szériában. A koncepció alapja, hogy egy-egy vadászrepülőgép-típus történetét dolgozzák fel monografikusan, bemutatva a gép tervezését, tesztelését, gyártását és harci alkalmazását, ismertetve az adott típuson legeredményesebben repülő pilótákat. Akad olyan kötet is, amelyik kisebb nemzet ászairól, például bolgár, román, magyar, szlovák vadászpilóták második világháborús szerepéről szól. Olyan repülőgép típus is adott, például a Bf 109-es német vadászgép, amiről több könyv megjelent eddig. Külön kötetben tárgyalják a keleti front, nyugati

front légi eseményeit, sőt az altípusoknak is külön könyveket szenteltek (Bf 109E, Bf 109F, Bf 109G, Bf 109K).

A 90-es évektől kezdve több könyv jelent meg a szovjet légierő repülőgéptípusairól és a második világháborús, valamint a koreai háborúban játszott szerepükről. Ez azért különleges, mert a hidegháború alatt szovjet forrásokat kellő forráskritikával nem lehetett publikálni, pedig ez segítette volna árnyalni a képet. Például számtalan könyv jelent meg a koreai háború amerikai pilótáiról, de a szovjet pilóták koreai bevetéséről a 90-es évekig nem olvashattunk.

Khazanov és Medved könyve hat fejezetre tagolódik, számos korabeli fotóval és rajzzal gazdagon illusztrálva. Az első fejezet a vadászgéptípus fejlesztéséről és szolgálatba helyezéséről szól. A spanyol polgárháborús tapasztalatok rámutattak arra, hogy az 1930-as évek végére a legmodernebbnek számító szovjet repülőgéptípusok lépéshátrányba kerültek a német gépekkel szemben, ezért a szovjet felső vezetés 1939 februárjában a légierő modernizálása mellett döntött. A márciusban kiírt vadászrepülőgép pályázatra, amiben egy fejlett, gyors és nagy magasságot elérni képes vadászgép tervezése volt a cél, az összes nevesebb szovjet repülőgép- és repülőgépmotor tervezőiroda nyújtott be terveket. Úgy gondolták, hogy a legígéretesebb terv a Polikarpov tervezőiroda pályázata lesz, mert korábban a szovjet légierő gépállományának jelentős részét kitevő I-16 és I-15bis is Polikarpov főmérnök keze alól került ki. Az újgenerációs vadász gyártását végül is nem a Polikarpov iroda, hanem a belőle kiváló Mikoljan és Gurevics tervezőpáros által alapított iroda nyerte el. Az AM-35A repülőgépmotort pedig Mikulin tervezte. Később – más tenderek kiírása után – a Jak és a LaGG tervező irodák újgenerációs vadászeit is elkezdték gyártani. Az újgenerációs vadászok közül a Jak-1-es volt a legjobb minőségű (1941-ben alacsony magasságban egyenrangú volt a Bf 109F típussal), utána következett a MiG-3-as, míg a LaGG-3-as a maga 30 másodperces fordulóidejével nem volt több repülő koporsónál.

A MiG-3-as kifejlesztésére lényeges hatást gyakorolt az időközben javuló szovjet-német viszony, az a tény, hogy a tervezőiroda mérnökei végiglátogatták a német repülőgyárakat. A tervek 1940 februárjában nyertek végleges formát. Megszületett az alsószárnyas, behúzható futóműves, teljesen zárt kabinnal rendelkező vadászrepülőgép. 1940. április 5-én felszállt az első prototípus. Az erőltetett ütemű fejlesztés miatt gyakoriak voltak a motorhibák. 1940. május 24-én a prototípus 6900 méteren 648,5 km/h sebességet ért el. A vadászgép a szárnyai alatt két 100 kg-os bombát is vihetett, illetve 6 RS-82 földi célpontok elleni rakétát is hordozhatott. 1940 folyamán megkezdtek ezzel a típussal felszerelni a repülőiskolákat. A szovjet pilóták többségének nehézséget okozott átállni az újgenerációs vadászgépre. A zárt kabintető, a megnövekedett sebesség és a korábbi kétfedelű gépekhez képest kisebb horizontális manőverező képesség

szokatlan volt a pilótáknak. További problémát jelentett a korábbinál kevesebb fedélzeti fegyverzet. A MiG-3-ast két 7,6 mm-es és egy 12,7 mm-es géppuskával látták el, ami a motorházatetőre volt építve. A korábbi kétfedelű vadászokhoz képest ez gyengébb fegyverzet volt, és kevesebb lőszer is társult hozzá. A csökkentések oka, hogy csak így tudták tartani a gép tömegét, ami az előírt teljesítmény eléréséhez szükséges volt. Ez a kényszerű kompromisszum az összes, ebben az időszakban tervezett szovjet gépre jellemző volt. Csak 1943-ban tudott a szovjet ipar a németekkel (alacsony magasságban) egyenértékű vadászkat gyártani, és 1944-ben már jobbakat. 1941 első negyedévére 283 MiG-3-ast adtak át a Moszkvai Katonai Körzetnek, 1941 júniusára összesen 917 MiG-3-assal készültek el, ez a teljes állomány egyötödét tette ki.

A német támadás után két nappal már csak 1821 vadászgép maradt, ebből 234 volt MiG-3-as. Utóbbi flottához még hozzá kell adni azt a 150 MiG-3-ast, amelyek az Odesszai Katonai Körzetben állomásoztak. Itt egyedülként a német támadás előtti éjszakán végre merték hajtani a kiürítési parancsot, így gépállományuk nagy része nem vált a német és román bombázók áldozatává a támadás első napjának reggelén. A legnagyobb veszteség a 9. szovjet vegyes repülőhadosztályt érte a teljes állomány megsemmisülésével. A parancsnokot, S. A. Csernyiket, a Szovjetunió hősét a rögtönítélő bíróság tárgyalása után azonnal kivégezték. A szovjet pilóták nagy része, ha sikerült felszállniuk, elszántan harcolt, többségük hősi halált halt. Ha a fedélzeti fegyverzet csődöt mondott vagy kifogyott a szűkös lőszer, a szovjet vadászok tarannal próbálták meg elpusztítani ellenfeleiket.

A taran kifejezés a második világháború során vált ismertté a vadászpilóták körében. A szovjet pilóták alkalmazták ezt a módszert az ellenséges bombázók elpusztítására. Mivel a szovjet vadászgépek kis kaliberű fedélzeti fegyverzettel rendelkeztek, gyakran előfordult, hogy a német bombázókat csak megrongálni tudták, de elpusztítani nem. Ekkor, ha a bombázó védelmi fegyvereit sikerült kiiktatni, a szovjet vadászok minimális sebességkülönbséggel a bombázó mögé repültek, és a légsavarral igyekeztek széttronsolni a gép kormányfelületeit. Ezt a módszert a szovjet pilóták több mint ötszáz jelentett esetben alkalmazták a háború során, de mégsem nevezhető kamikaze-akciónak, mert az esetek felében a támadó pilóták túléltek az akciót. Volt olyan szovjet pilóta is, aki négyszer hajtott végre sikeres tarant, és mindig sikerült ejtőernyővel kiugrania a gépéből. Akad példa arra is, hogy a taran után a szovjet pilóta megrongálódott légsavarja ellenére sikeresen szállt le vadászgépével. Azonban a német Bf 109F-2/4 típussal szemben – egy-két kivételtől eltekintve –, még a szovjet ászpilóták sem boldogultak alacsony magasságon, de ennek ellenére a nagy honvédő háború első 8 napján a MiG-3-asok 35 légi győzelmet arattak. Elsősorban a német

bombázókra voltak halálosan veszélyesek. Július, augusztus folyamán a megmaradt MiG–3-asok intenzív bevetéseket hajtottak végre, melynek során harmaduk odaveszett. Sok áldozatot szedtek a gyártási hibás vadászgépek is.

1941 augusztusában 36 bevethető MiG–3-as vett részt Kijev légtérének védelmében. Az elavult I–16-osoknál gyorsabb vadászgép utol tudta érni a német bombázókat 5000 méteres magasságban is. A nagymagasságú bevetésekre szánt vadászgép ebben a szerepkörben talált igazán magára, ezután elsősorban nagyobb városok légtérének védelmére csoportosították át azokat. A szovjet elavult taktika is megbosszulta magát. 1941. július 11-én a 146. szovjet vadászrezd parancsnoka, Farafonov százados két társával együtt szállt fel bevetésre Voronkovo repülőtérén. Rudolf Schmidt törzsőrmester a felszálló köteléket meglepve lelőtte a vezérgépet, mely a másik két szovjet vadásznak ütközött, mindhárom gép pilótáival együtt elpusztult. A szovjet vadászpilóták – a kudarcokból levonva a keserű tanulságokat – újítottak az alkalmazott taktikákon. Az újítások legnagyobb úttörője Pokriskin, a szovjet vadászpilóták egyik legeredményesebb vadászpilótája volt, aki ekkor szintén MiG–3-ason repült.

A MiG–3-asok Leningrád légtérének védelmében is kitűntek, ahol a város védelmére 1941 nyarán 339 bevethető szovjet vadászgép állt rendelkezésre. A német támadás első két hónapjában német felderítő gépekre vadásztak, amelyek nagy magasságban repültek el a város felett. Az első ilyen légi győzelem július 6-án születet meg, Csacsenko őrnagy egy Ju–88-as felderítőgépet lőtt le. Ahogyan közeledett a frontvonal, a német bombázók és kísérő vadászaik is megjelentek a város felett. A szovjet vadászpilóták finn gépekkel is összecsaptak. A legválságosabb időszak augusztus és október között volt, amikor a német előrenyomulás miatt a város légtérének védelme helyett a MiG–3-asok alacsony támadásokat hajtottak végre. A város védelmében esett el a legeredményesebb MiG–3-ast vezető pilóta, Dimitrijejev alhadnagy, aki öt hónap alatt 15 légi győzelmet ért el ezen a repülőgéptípuson.

A legnagyobb hírnévre a géptípus Moszkva védelmében tett szert. A német támadás első három hónapjában Moszkva felett átlagosan 8000 méteres magasságban német felderítőgépek repültek át. Ezeknek elfogására voltak hivatottak a MiG–3-asokkal felszerelt szovjet vadászegységek. A szovjet pilóták két hónap után 147 város feletti légi győzelmet jelentettek, de ez jelentősen eltúlzott adat. A szovjet vadászok nem ismerték a német típusok hibáit, gyenge pontjait, nem tudták, hol kell löni azokat. A kétmotoros német bombázók nagyon jól túrták a kiskaliberű szovjet vadászgépek fedélzeti fegyverzetének tüzeit. A szovjet pilóták távolról tüzeltek, a sérült német gép rendszerint egy motorral is képes volt elrepülni. Mindenesetre a szovjet vadászok gondoskodtak róla, hogy a német gépek hajózoí ne sétarepülésként éljék meg a Moszkva feletti bevetéseket.

1941. szeptember végére a Moszkva védelmére csoportosított 6. szovjet repülőhadtest 10 repülőszázadában 459 MiG-3-as vadászgépből 175 volt bevetethető. Eleinte német bombázók ellen vetették be a MiG-3-asokat, majd mikor a hirtelen beállt fagyok miatt a Luftwaffe a tábori repülőterein földre kényszerült, a szovjet légi főlény kiaknázásában vettek részt, saját csatarepülőgépek és bombázók védelmét ellátva. Ahogyan az ismertetett kötet szerzői megállapítják, a MiG-3-asok október 11-én repültek legeredményesebb bevetésüket. Tizenkét Il-2-es csatarepülőgép és 6 kísérő MiG-3-as Orel repülőterén 60 német repülőgépet semmisített meg a fagyos földön veszteglő 200 német gépből, és 9 légi győzelmet jelentett. A német támadás Moszkva kapuinál a légtérben is kifuladt.

A MiG-3-ast szovjet haditengerészeti repülőegységek is alkalmazták, a Balti és a Fekete-tengeri Flotta kötelékében. Részt vett a harcokban a Krím-félszigeten, a Balti-tenger és Jeges-tenger fölött is. Legutoljára a Távol-Keleten vetették be. Sztálin a MiG-3-as gyártását 1941 októberében leállította. Ennek egyik oka az volt, hogy a légi harcok többsége nem nagy magasságban zajlott, a másik pedig, hogy a vadászgép ugyanazt a repülőgépmotort használta, mint az Il-2-es csatarepülőgép, amire jóval nagyobb szükség volt a harctéren. Ennek ellenére a legyártott gépek 1942 közepéig csapatszolgálatban voltak.

Összesen 13 szovjet pilóta aratott 8-nál több légi győzelmet MiG-3-as típusal (Dimitrijev 15 légi győzelemmel a legeredményesebb volt), további 46 szovjet pilóta ért el ötnél több légi győzelmet ezzel a típussal, és ásszá vált. Így végződött a szovjet légierőhöz a legkritikusabb időszakában csatlakozott MiG-3-as karrierje. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy gyakran felülmúlták ellenfelei a harcban, ami nem mindig a tervezés hiányosságainak, hanem olykor a pilóták tapasztalatlanságának tudható be. A nagy magasságú bevetésekre tervezett vadászgép alacsony és közepes magasságokban kényszerült légi harcokra, és ilyen helyzetben lassúnak és nehézkesnek bizonyult. Sok veszteség következett be gyártási hibák, a pilóták nem megfelelő kiképzése és a rugalmatlan taktika alkalmazása miatt. Alkalmazási ideje alatt a Mig-3 a szovjet légierő legmodernebb gépének számított, és jelentős mértékben hozzájárult a honvédő háború kezdeti erőfeszítéseéhez. Karrierjének csúcspontja a moszkvai légtér védelme volt 1941–42 telén, amikor a Luftwaffe ellen először sikerült kialakítani a légi főlényt, és a Wehrmacht elszenvedte első vereségét.

Dimitrij Khazanov – Alexander Medved: MiG-3 Aces of World War 2 (A második világháború MiG-3-as ászai) Osprey Publishing, Aircraft of the Aces 102, Oxford, 2012. 100.

Novák Zoltán

A Fekete Párduc Párt a kaliforniai Oaklandben

Az 1960-as évek közepétől az afrikai-amerikai társadalom egyre szélesebb rétegei vélték úgy, hogy a polgárjogi mozgalom tagadhatatlan eredményei ellenére a feketéket sújtó magas munkanélküliséget, rossz lakáskörülményeket, az alacsony iskolai végzettség- és az egyre terjeszkedő nagyvárosi nyomornegyedek problémáját nem lehet erőszakmentes eszközökkel megoldani. Ebből a csalódottságból született meg a Black Power (Fekete Hatalom) mozgalom, amely az integráció helyett gazdasági, kulturális, vagy területi értelemben valamiféle autonómia kialakítására helyezte a hangsúlyt. Legvitatottabb és egyben legnagyobb amerikai, valamint nemzetközi sajtóvisszhangot kiváltó szervezete a Black Panther Party (Fekete Párduc Párt) volt, amelyet Huey P. Newton és Bobby Seale alapított 1966. október 15-én a kaliforniai Oaklandben. A csoport tevékenységét és ideológiai változásait feldolgozó akadémiai kutatások már a hetvenes évek végén – tehát még aktív működésének idején – megkezdődtek. 1978-ben íródott *Charles William Hopkins* doktori értekezése, amely a deradikalizálódásukat dolgozta fel az 1966 és 1972 közti időszakban. A nyolcvanas években elsősorban a Black Panther Party nemzetközi kapcsolatrendszerének elemzése (nemzetközi tagozatukat Algírban, 1970-ben Eldridge Cleaver hozta létre), és a nők helyzetének párton belüli átalakulása kötötte le a témával foglalkozó kutatók érdeklődését. Elaine Brown és a szervezet más egykori vezető személyiségei, továbbá egyszerű tagjai is megírták visszaemlékezéseiket a kilencvenes évek során. Ezek többsége azonban nem az események kritikai elemzésére törekszik, hanem a személyes, sok esetben magánjellegű kapcsolatok dinamikáját mutatja be. A kettőzres évek második felére komoly igény mutatkozott a pártvezetés következetlenségeit és hibáit is feltáró, objektív tanulmányok iránt a sok esetben előítéletekkel és preconcepciókkal megközelített témában. 2007-ben jelent meg *Paul Alkebulan Survival Pending Revolution: The History of the Black Panther Party* (Túlélés a forradalom alatt: a Fekete Párduc Párt története) című kötete, amely a Huey P.

Newtonról élő, amerikai populáris kultúrát átható, ikonikus kép helyett a szervezet ideológiai fejlődésén keresztül mutatja be annak tevékenységét, nem hallgatva el a vezetés belső vitáit, drogproblémáit és törvénszegéseit. Munkájának végén a Virginiai Állami Egyetem oktatója a témával kapcsolatos kutatások következő dimenziójaként a kulturális tevékenység és a lokális szerveződések feltérképezését jelölte meg. Ebbe a koncepcióba illeszkedik *Donna Jean Murch Living For The City: Education, Migration and the Rise of the Black Panther Party in Oakland, California* (A városnak élni: Oktatás, migráció és a Fekete Párduc Párt felemelkedése a kaliforniai Oaklandben) című, 2010-ben publikált írása. Deklarált célja, hogy bemutassa az állam, East Bay területén élő afrikai-amerikai bevándorló közösség történetét, feltárja, hogyan vált fontos részévé és motorjává a helyi, majd az országos fekete radikalizmusnak. Ugyanakkor igyekszik megcáfolni azt a tényt, hogy a Délről a San Fransisco-öbölbe érkező bevándorló lakosság kizárólag a visszamaradott, a nyomorban élő és a tudatlan kifejezésekkel lenne jellemezhető. Az általa vázolt – korábbi helytörténeti kutatásoknak ellentmondó – kép, nem csonka családokkal feltöltött, túlnépesedett nyomornegyedeket ábrázol, hanem nyilvánvalóvá teszi, hogy az afrikai-amerikai bevándorlók kezdeményezői voltak egy radikális, városi, társadalmi mozgalomnak, ami kritizálta az állami erőszakot, küzdött az elfogadható színvonalú oktatásért és igényét fejezte ki a javak igazságosabb azonnali újraelosztására.

Donna Jean Murch a Rutgers Egyetem történelem tanszékének oktatója, kutatásai a polgárjogi mozgalom és a Fekete Hatalom időszakának szervezeteivel, California és New York történelmével foglalkoznak, különös tekintettel azok olyan urbánus problémáira, mint a drogok jelenléte, vagy a börtönök helyzete. A fenti témákon túl egyetemi kurzusain ifjúsági kultúrát és afrikai-amerikai történelmet oktat. PhD-fokozatát 2004-ben a Berkeley Egyetemen szerezte, publikációi olyan rangos folyóiratokban jelentek meg, mint a *The Black Scholar*.

Könyvének címe Stevie Wonder *Living For The City* című 1973-ban megjelent nagyvárosi himnuszára utal. (A felvétel kitűnő példája annak, hogyan vált a hatvanas évek közepétől kezdve a populáris zenei kultúra változatos politikai tartalmak közvetítőjévé, hogyan vállalt egyre több művész aktív szerepet az afrikai-amerikai liberalizációs mozgalmakban, és utal a Black Power mozgalmon belül a kulturális nacionalizmus megerősödésére. A folyamat legjobb példája a zenei karrierjének csúcán álló Marvin Gaye *What's Going On* című lemeze, ami teljes egészében a hetvenes évek eleji afrikai-amerikai társadalmat gyötrő kérdéseknek szentelt koncepci-

ós album. Egy vietnámi veterán szemszögéből láttatja a fekete-közösség változatos társadalmi problémáit a munkanélküliségtől a droghasználattig.) Murch, Stevie Wonder dalát a fekete bevándorlók életének profán allegóriaként kezeli. A fiú az urbánus környezetben megtört férfivá érkezik. Melankóliája abból a felismerésből fakad, hogy a déli Jim Crow-törvények és az azok által generált rasszizmus elől nem sikerült elmenekülni. Az afrikai-amerikai bevándorlók északi iparvárosokba költözve olyan világban találták magukat, ami nem sokban különbözött attól, amit maguk mögött hagytak. A munkaerő-piaci és lakásügyi diszkrimináció, valamint az erősen limitált gazdasági lehetőségek miatt a bevándorló családok elszigeteltnek és kizsákmányoltak érezték magukat. „A szegény lakosság vándorlása során, a második világháború alatt, a szabadság keresése közben évszázadok déli kegyetlenségét és elnyomását hagyta maga mögött, de a rasszizmus Délen és Északon egyaránt jelen van. Ez alól Oakland sem kivétel.” – idézi Huey P. Newton *Revolutionary Suicide* (Forradalmi öngyilkosság) című önéletrajzi írását Donna Jean Murch. Könyve három logikusan elkülönített tartalmi egységre oszlik. A „Bevándorlók városa” című fejezet feltárja hogyan növekedett Oakland afrikai-amerikai közössége a második világháború kezdetétől az első fekete polgármester megválasztásig (1977 – Lionel J. Wilson). Ez alatt a kevesebb, mint negyven év alatt az afrikai-amerikaiak száma a városban 8462 főről 157 484 főre nőtt, az első tíz évben 500 százalékos növekedést mutatva. Az ilyen mértékű demográfiai átmenet természetesen súlyos társadalmi problémákat is generált, amelyek elsősorban a városi együttélés területén jelentkeztek. A feketék foglalkoztatásában tapasztalható visszaéléseket, a lakásügyi problémákat az olyan szervezetek igyekeztek felszámolni, mint a National Association for the Advancement of Colored People (Országos Szervezet a Színes Bőrű Emberek Helyzetének Javítására – NAACP), vagy a Brotherhood of Sleeping Car Porters (BSCP). (Előbbi az Egyesült Államok legjelentősebb polgárjogi szervezete, XX. század eleji megalapítása óta törekedett a faji alapú megkülönböztetés minden formájának törvényes eszközökkel történő felszámolására. Történelmi léptékű áttörést 1954-ben a Brown kontra Iskolaszék perben értek el, amelynek eredményeként a Legfelsőbb Bíróság kimondta, a szegregáció a közoktatásban alkotmányellenes.) Súlyos problémát jelentett Oakland fekete közösségeiben a rendőri brutalitás kérdése. A rendvédelmi szervek a helyi lakossággal kialakult konfliktusok során egyértelművé tették, hogy a fekete bevándorlóakra, mint a társadalmi bomlás és az úgynevezett „white-flight” katalizátoraként tekintenek. (A kifejezés azt a demográfiai jelenséget jelöli, melynek nyomán az euroamerikai lakosság az 1950-es évektől kezdve a

vegyes lakosságú nagyvárosi negyedekből, a faji szempontból homogén külvárosokba és elővárosokba költözött.) Murch leírása szerint a hatóságok igyekeztek kriminalizálni az afrikai-amerikai lakosságot, amelynek eredményeként a politikai aktivizmusban résztvevők jelentős része valamilyen formában szembekerült az igazságszolgáltatással. (Az afro-amerikai férfiak magas száma a börtönökben napjainkban is súlyos problémát jelent az Egyesült Államokban. Jelenleg minden harmadik fekete férfi áll a büntetés végrehajtás valamely szakaszában. Ennek okait szociológusok oktatási és munkaerő-piaci kérdésekre vezetik vissza.) A Black Panther Party vezető személyiségei közül Huey P. Newton, Bobby Seale, Eldridge Cleaver és George Jackson politikai meggyőződésére is jelentős hatással volt a börtönben töltött időszak. A korszak radikális fekete értelmiségére óriási hatást gyakorló művek pedig, mint Cleaver *Soul on Ice* (Jégre tett lélek) című munkája, vagy Jackson leveleinek gyűjteménye a *Soledad Brother* (Soledad testvér) egyaránt börtönkörülmények születtek.

A kötet második, „*A campus és az utca*” címet viselő fejezete egy korábban tudományos formában ilyen mélységekig feltáratlan területet mutat be, a hatvanas évek első felének kaliforniai fekete diákszervezeteinek tevékenységét és hatását elemezve. Az állam terjeszkedő felsőoktatási rendszere lehetővé tette egy pezsgő egyetemi élet kialakulását. Az afrikai-amerikai fiatalok felismerték a kibontakozó iskolai liberalizációban rejlő lehetőségeket, és a helyi egyetemek, közösségi főiskolák hamarosan a radikális gondolatok bölcsőjévé, a huszonévesek politikailag aktívvá válásának helyszínévé lettek. (1969-ben Los Angeles és a Bay Area térség regisztrálta a legtöbb színes bőrű egyetemi jelentkezőt.) 1961 tavaszán fekete diákok egy csoportja mellett kampányolt, hogy Malcolm X tartson beszédet a Berkeley Egyetemen. Az egyetemi vezetés előbb engedélyezte, majd végül elutasította kérésüket, az Iszlám Nemzet egykori vezető szónokának előadására így a campus területén kívül került sor. Néhány hónappal később kizárólag afrikai-amerikai diákokból létrehozták az Afro-American Association (Afro-Amerikai Szövetség – AAA) elnevezésű szervezetet, amelynek első kitűzött célja Malcolm X bejuttatása volt a Berkeley Egyetem előadótermébe. A három karizmatikus joghallgató: Donald Warden, Henry Ramsey és Donald Hopkins által irányított szervezet azonban nemcsak első programpontját vitte sikerre, hanem a következő évek során a Bay Area fekete politikai életének meghatározó szereplőjévé vált. Tagságuk kezdetben az Egyesült Államok minden részéből érkezett berkeley hallgatókból állt, később a helyi főiskolák, és gimnáziumok diákjait tömörítette. Soraikból olyan sikeres afrikai-amerikai politikusok kerültek ki, mint Elihu Harris, Oakland később-

bi polgármestere, Ronald Everett, (más néven Maulana Karenga, a fekete kulturális nacionalizmus legnagyobb egyénisége), vagy Huey P. Newton. A hatvanas évek közepén az Afro-Amerikai Szövetség tevékenysége és a polgárjogi küzdelem eseményei egy alapvetően militáns mozgalmat inspiráltak a Merritt College közösségi főiskolán, ahonnan az AAA legtöbb támogatója is kikerült. Azért küzdöttek, hogy az iskola vezetése tegye lehetővé afrikai-amerikai történelemmel, kultúrával és szociológiával foglalkozó ügynevezett Black Studies kurzusok bevezetését. A diákok nyomására 1964-ben elindították az első ilyen tematikájú előadást, amely rendkívül népszerűvé vált, annak ellenére, hogy esténként tartották és nem önálló programként. Ugyanabban az évben jött létre a Soul Students Advisory Council, ami a felsőoktatásban résztvevő diákság megszervezésének példájává vált országszerte. (Nevét 1966-ban Black Students Unionra (Fekete Diákok Egyesülete) változtatták.) Tevékenységük eredményeként két évvel később önálló intézetben, afrikai-amerikai oktatók alkalmazásával, kidolgozott egyedi tanterv alapján került sor a Black Studies kurzusok meghirdetésére. Ez utóbbi tiltakozásból született meg a Black Panther Party, amelynek történetével a kötet harmadik, *„Fekete Hatalom és városi mozgalom”* címre keresztelt fejezete foglalkozik. Bár ezen kérdéskör számos más forrásból kutatható, Donna Jean Murch munkájának értékét emeli, hogy rendkívül részletesen dolgozza fel a témát, nagy hangsúlyt fektetve a szervezet megalakulásának körülményeire. Mindezt gazdagon illusztrálja dokumentumfotókkal, illetve a párt kulturális miniszterének, Emory Douglas-nak korabeli grafikáival, festményeivel. Elhelyezi a Fekete Párducok tevékenységét az országos politikában, elemzi a nők helyzetét a tagságon belül, valamint közösségi programjaik természetét és hatását. Munkája több szempontból is illeszkedik az elmúlt öt évben publikált, hasonló témájú, objektív tanulmányok sorába. Nem a szervezet vezetőinek bemutatására, a róluk kialakult fekete-fehér fotókról ismert, magasztos kép tovább éltetésére törekszik, sokkal inkább a déli bevándorlók, és leszármazottainak szerepét hangsúlyozza a tagság soraiban. Ugyanakkor kritikát is megfogalmaz a Black Panther Party tevékenységével kapcsolatban. Kifejti azokat az ellentmondásokat, miszerint annak ellenére, hogy a legszegényebb afrikai-amerikai társadalmi rétegek képviselőjeként léptek fel, a szervezetet közösségi főiskolák diákjai hozták létre és volt olyan irodája is, amit kizárólag egyetemisták üzemeltettek. Megalakulása évében a BPP keresztény ellenes retorikát alkalmazott, de az 1969-ben indított közösségi programok infrastrukturális háttérét fekete közösségek templomai jelentették. Tagjai fegyveres forradalmat követeltek, de a leghosszabban működő, és egyik legfontosabb hagyatékuk a

Huey P. Newton Educational Institute névre keresztelt Oaklandben működő általános iskola volt. A szerző közli, hogy a Black Panther Party regionális szerveződéseinek kutatása néhány évvel ezelőtt indult útjára, és jelenleg egykori aktivisták bevonásával végzik a téma kutatói. Könyvével ehhez a munkához igyekszik hozzájárulni. A kötet öt éves – változatos magángyűjteményeket is feldolgozó – munka eredményeként valósult meg, az olvasó abban való eligazodását rövidítések-, térképek- és illusztrációk jegyzéke, valamint részletes jegyzetekkel ellátott hivatkozások segítik.

A Living for the City egyik legfontosabb végkövetkeztetése, hogy a Black Panther Party létrejötte nem törést jelentett a régió afrikai-amerikai politikai szervezeteinek fejlődésében, hanem annak egyenes ági következménye volt. A Fekete Párducok szervezete nem egyfajta ideológiai vákuumban jött létre, a fiatal emigránsok csoportjai – akik a Fekete Hatalom támogatóinak generációját alkották – az önségítés, a fekete büszkeség és a fegyveres önvédelem területén is példával szolgáltak számára. A Black Panther Party sikerei pedig a fekete bevándorlók leleményességének bizonyítékát is jelentik a világháború utáni Kaliforniában. Kevesebb mint egy generáció alatt a betelepülők, akik alapvetően csak jobb munkakörülményeket keresve érkeztek a Bay-Area térségbe, életet adtak – ahogyan Donna Jean Murch fogalmaz: „az ország egyik legfontosabb anti-imperialista mozgalmának”, amely hosszú távon a szociális és gazdasági igazságosságért küzdött. A San-Fransisco-öböl déli diaszpórájának megszervezésében elért sikereik pedig, a közösség valódi igényeinek felméréséből, az azokra való reagálásból fakadtak, az oktatás, az afrikai-amerikai öntudat fejlesztése és a szociális változásokért folytatott kollektív küzdelem területén.

Donna Jean Murch: *Living For The City. Migration, Education, and the Rise of the Black Panther Party in Oakland, California* (A városnak élni. Oktatás, migráció és a Fekete Párduc Párt felemelkedése a kaliforniai Oaklandben) The University of North Carolina Press, Chapel Hill. 2010. 313 o.

Boros Gábor